

МИКОЛА КУЛІШ

ТВОРЧІСТЬ

НЬЮ-ЙОРК

МИКОЛА КУЛІШ
Т В О Р И

*Коментарі, примітки, біографігна та бібліографігна
довідки Григорія Костюка*

Обкладинка Петра Холодного

МИКОЛА КУЛІШ

Т В О Р И

Спогади про М. Куліша — Антоніни Куліш

Видано Українською Вільною Академією Наук у США
і Науковим Товариством ім. Шевченка в Америці, за
матеріяльною допомогою Східно-Європейського Фонду

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК у США
Нью Йорк **1955**

M. KULISH

THE WORKS

With Remembrances of M. Kulish by Antonina Kulish

Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences
in the U. S., and the Shevchenko Scientific Society, Inc.
with the assistance of the East European Fund, Inc.

Copyright 1955

by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., Inc.

М. Куліш

Творгість українського драматурга пореволюційного періоду Миколи Куліша в своїй цілості мало відома українським гитагам.

Саме тепер, коли минає 30 років від того часу, як перша п'еса М. Куліша „97” погала ставитись на українській сцені (1924 рік), а 20 років, як арештували драматурга (1934 рік), щоб згодом, імовірно, його знищити — маємо вперше змогу видати збірник його творів, листів та інших матеріалів, що, без перебільшення, гудом збереглися.

Цей вперше виданий збірник п'ес, листів та інших матеріалів М. Куліша і про Куліша, призначений для гитагів, що мають змогу грати не заковане в цензурні кайдани українське слово.

НАРОДНІЙ МАЛАХІЙ
ТРАГЕДІЇНЕ

ПЕРША ДІЯ

1

Заплакала, затужила у своєму домі (на Міщанській вулиці, №37) мадам Стакангиха Тарасовна

— Ой, хто скаже, хто ж розкаже, чи ти, доню, чи ти, пташко, а чи ти, Матінко Божка, куди він, у яку сторононьку тікає та на кого ж мене, бідну, покида-а-є?..

Похнююлась канарка в клітці. Посмутнів образ Божої Матері. Мовгать. Тільки догка середульша біля матері впада.

- Мамонько!
- Не перебивай!
- Випийте, люба...
- Що це?
- Валер'янові краплі.
- Геть, одчепися! Хіба можна таку драму в серці та валер'янкою впинити... Дай мені отрути!
- Сіли б ви краще од вікна, або що.
- А то що?
- Люди ж проходять повз вікон...
- Товченого скла дай, я втвоюся!..
- Сусіди ж он бачать і чують.
- Хай бачать! Хай чують! Як друзі, — хай пожаліють, а вороги, — хай ізрадіють, що драма така у нас в домі, що муж мій законний тіка-а-є...

2

Увійшла старша догка. Середульша до неї

- Покликала хрищеного?
- Ідуть.

Т а р а с о в на
так і скинулась

- Де він, далеко?
- Зараз увійдуть.
- Де, питую?
- Та кажу ж вам, мамонько, — зараз . . . Заскочили в одне місце, заслабли на шлунок . . .

Т а р а с о в на
утерлась

- А Господи, так би їй сказала відразу. Та чи прибрано ж там?
- Я мила учора.

С е р е д у л ъ ш а
до старшої

- Ти ж сказала хрищеному, що папонька побіг вже по пашпорт?
- А як же.
- А він що?
- Сказали, що вже знають про це.

Т а р а с о в на

- А басів із церкви покликала?
- Любуня ж побігла.
- А горілки басам?
- Вона їй горілки купить.
- Піди ж, моя доню, та наріж цибулі дрібненько, редьки, олійкою помасті на закуску людям.

С т а р ш а
так і пирснула

- Все я, та я! І по хрищеного, і по басів, і цибулю криши. А вона он стойть, ізгорнувши ручки . . .

С е р е д у л ъ ш а

- А хто квіти полив, як не я? А хто з валер'янкою, як не я? Повилазило?

Ущіпнули одна одну, щоб мати не багила

— Ой!

— Ой-ой!

Тарасовна

— Ой помру я і ще раз помру з такими доченьками, що вже темно в очах і сонце зробилось чорним, а вони ж того горя ще додають... Дайте мені карти! Ще раз кину на його... Ще раз та й годі. (*Кинула на карти. Глянула. За серце взялася.*)

— Ой, знову дорога кладеться!...

Дочки

— Та невже ж, невже, мамонько мила?

— Хіба повилазило? Червоная шістка?

А в Тарасовни жах в огах глибокий, містигний

— Ворожу, ворожу і все оця карта... А тут і ще й сон: дорога у полі й місяць щербатий, що вже смутний, а що блідий... Немов би тіка, покотився за землю. А я стою при дорозі, як тінь та самотня... Це ж батько наш, місяць отой, чує душенька — втече він, поко-отиться, загине в доро-о-зі...

Дочки

— Мамонько, цільте!...

— Сусіди йдуть.

Тарасовна

— Годі мовчати, бо вже ж намовчалась! І критися годі! Хай знають усі, яка в домі й у серці драма...

3

Увійшли сусіди, тихо й поважно, як і годиться заходити про такий слугай. Стали. То догки обидві, як ті ластівки до матері

— Може вам, мамонько, компреса накласти?

— Може б ви, мамонько, лягли та спочили?

С у с і д и

*Зідхнули. Покивали головами. І як годиться про такий
слугай, сказали філософігно*

— А вже, мабуть, спочинемо в комхоза на дачі (на
кладовищі).

— Отам уже виспимось вволю.

— Здрастуйте, Тарасовно!

Т а р а с о в на

ледве, через силу підвелається. Привіталаася

— Сідайте, сусідоньки. Хоч і хвора я, хоч і драма
в домі, а просю — сідайте. (*Дала середульшій хустог-
ку*). Дай мені другу хусточку!

С е р е д у л ъ ш а

— Мокра ж, як хлющ... Хіба ж отак можна плакати,
мамонько?

С у с і д и

на таке питання всміхнулись, примовивши

— Гм... А чому й ні?

— Питає.

— Сказано — молоде, зелене...

Т а р а с о в на

— Не так себе жалько, як їх, моїх діток: що'дне
не спить — мамо, каже, не можу, друге не спить, плаче
у подушку тихо, третя Любуня, як тінь, біля мене всю
ніч вистоює... А батькові байдуже: тіка-а-є...

С у с і д и

— Та невже Малахій Минович, сказати би, вже при
літах, та на таке діло пустився? Просто не віриться.

Т а р а с о в на

— Вже у дорогу склався, ось: ціпочок, торбина з су-
харями.

С т а р ш а

— Самі ѿ сушили.

Тарасовна

— Потайки сушив... Оце побіг до виконкому совіцького пашпорта брати... Сьогодні й тіка.

Сусіди

— Та куди, хоч і не годиться закудикувати, куди, Тарасовно!

— Не питайте!

Старша

— Не кажуть.

— Не каже, сусідоньки милі. Вже й кум питав, вже й на молебень давала, вже й п'яним напували — не каже...

Сусіди

щє більше здивувались

— Гм... Воно справді — ціпчик. І торбина. Це так, як на прощу йдуть... А може він говіти налагодився, до ікони якої, або-що?

Тарасовна

— Де вже йому до ікони, коли сюрприз такий викинув, що паски заборонив був пекті...

— Та що ви кажете?

— Свиням... Крашанок накрасила сито, дак він сви-и-ням... Семий годок отак — нема в домі порадоньки, супокою, семий заступає, а він ще й з дому тіка-а-є... (*Та й заголосила*).

Дочки

— Ой, ой, мамонько, ой!...

Сусіди

— Та що ви, Тарасовно! Стямтеся! Мов по мертвому. Хіба ж так можна?

Тарасовна

— Не можу, сусідоньки, до тями прийти. Лучче б йому вмерти. Щоб я його на той світ виряджала, як

оце він тіка не знать і куди... Бо до мертвого хоч по-радитися підеш, на хрест той похилишся та й виплачеш горе, а як втече він, куди мені йти? Де його шукати? По яких світах, у яких дорогах... Ні мертвого, ні живого не ви-и-дно...

С у с і д и

Вже й їх проїняло. У хустки та в фартухи сякаюгись

— Така ж драма, така драма, що й кіна не треба!..
(По павзі). Хоч скажіть, коли це сталося з ним, з чого й як?

Д о ч к и так і сипнули

— Ще з тої пори, як салдати паркан наш спалили...
— Неправда! Як куля ударила в сіни...
— Я розкажу!
— Я!

Т а р а с о в и а вспинила догок

— Про мужа ніхто краще не розкаже, як законная жона, — тільки я... Ластівкою, ластівкою, сусідоньки, хутенько, бо сьогодні ж будень... Ще як почалась ото революція, як почалась, як почалася...

Д о ч к и

— Салдати...
— Не перебивай, ідійотко!
— ... паркан наш спалили.

С у с і д и

— У нас тоді свиней покололи красноголові македони.

Т а р а с о в и а й д о ч к и навипередки

— З тої пори й почалось, сусідоньки. Попервах Маласик пив воду нишком...
— У папоньки аж цокотіли...

— Не перебивай, бо 'дна я бачила . . . Три дочки, три дівулі в домі, а ніхто, 'пріч мене, не бачив, як пив воду мій Маласик і як в його цокотіли зуби . . .

— . . . І в мене цокотіли, мамонько . . .

— Брешеш! Ти й в революцію спала. То Любуня свої зубки зцілювала, бідна, щоб не заплакати од революції . . .

— . . . Ми всі зцілювали.

— Мовчи! . . . А вночі перед світом, сусідоньки, як уже й революція засинала, ми, збившись докупки, плачали, плакали й плакали . . .

С у с і д и
р о з т р и в о ж и л и с с ъ

— Ударила революція, всіх чисто ж вона вдарила!

Т а р а с о в на

— А найдужче мене і за що? За віщо?

Д о ч к и
як горохом

— Отоді як . . .

— Не перебивай.

— . . . було вбито начальника пошти . . .

Т а р а с о в на

— Мовчи! Отоді, як було вбито начальника пошти, Маласик затрусивсь, затремтів і замуруувавсь у чулані . . .

С у с і д и

— Га? Що?

Д о ч к и

— Папонька . . .

— Замуруувавсь . . .

— . . . а двері замазали.

Т а р а с о в на

— Два роки висидів.

С у с і д и
а ж п о в с т а в а л и

- Та що ви кажете!
— Два роки в чулані?

Т а р а с о в на

- То ж подумайте, яка мука була мовчати... Мовчала я й вони мовчали, мов у рот води понабирали.

С у с і д и
с к и н у л и с с я о г и м а

- То виходить, що Малахій Минович і не їздив, як казали, на село до брата?
— Ні, ні... Аж тепер одкриюсь, сусідоньки, аж тепер усю правду скажу...
— І не служив там?
— Ні й ще раз ні! Тільки Бог знов, що Маласик замуркований сидить, тільки Бог, та ще я, та ще дівоньки, та ще кум...

С у с і д и
д о с а д н о с т а л о , що як ж е ц е в о н и н е д і з н а л и с я п р о ц е
— Ну, хто пойме вірі!... От дарма... То ж нам чулося вночі... Та куди ж він, простіть на слові, до вітру ходив?

С е р е д у л ъ ш а

- У віконечко.

Т а р а с о в на

- Цить!.. У потайне віконечко, в горщочок...

С у с і д и

- Це в той, що полуплений?...

Т а р а с о в на

- У той саме... Ще як Любунею ходила, то купила.

С у с і д и
з в е л и п л е г и м а

- Хм... То ж щоранку дивишся:

— Горщок на паркані... А ѿ не туди, що то ж Малахій Мінович у чулані замурований...

— Сидить...

Тарасовна

— Вже як зайшла непа¹... Пам'ятаєте, сусідоньки, кумові дозволили торгувати іконами?

— А як же! Вперше за всю революцію ладану купили...

Середулля

— Аж тоді папочка розмурувався...

Тарасовна

— Цить!.. І краще б він замурований до віку сидів, як тепер, книжок большовицьких начитавшись, із дому тіка-а-а...

4.

Тут убігла Любуня, молодша догка. Кошика додолу, руки до серця

— Ви тут плачете, ви тут тужите, а не знаєте, що вже папонька з виконкому² вийшли. (*Йокнула Тарасовна*). Мене поцілували, а самі раді та веселі...

Тарасовна

— Пащпорта узяв?

— Не знаю... Пішли до начраймила.³ А я в церкву заскочила, мамонько, навколішки впала, помолилася: Боже, кажу, Боже, не дай мені щастя-долі, тільки дай, щоб папонька вдома зосталися! Підлогу поцілуvalа (*а сама плаче та показує, як вона це робила*). Чи гаразд, що я так зробила, мамонько?

Тарасовна

— Гаразд, моя доню... А баси? Баси?

— Зараз прийдуть.

С у с і д и

— Молебня найняли, чи що?

Л ю б у н я

— Ні, це хрищений казали покликати баса й тенора з хору, щоб папоньку співами впинити... Ой, я й забула!... Мамонько! Мокій Якович сказав, що найбільш любить папоньку не „милості миря”, а „вскую мя отринув еssi”...

Т а р а с о в на заметушилась

— Так про це ж зараз треба хрищеному... (*До старшої*). Біжи нагукай!

С т а р ш а

— Та як же їх нагукаєш, коли вони... заскочили!

5

*та й прикусила язика, бо повагом увіходив кум.
Знесилений*

Т а р а с о в на як до Бога

— Хіба ж можна так довго... коли таке горе, таке горе, куме!

К у м не пускаюги руки з живота

— Спокійно!... На крилах прилетів би, кумо, коли ж чуєте. (*I по павзі, як всі дослухатися стали, додав*): Чуєте, як булькотить?... Ху... Так, каєте, тіка?

Т а р а с о в на

— Вже вийшов з виконкому.

К у м авторитетно

— Знаю.

Л ю б у н я

— Мене поціували, а самі раді та веселі.

К у м
авторитетніше

— І про це знаю.

Т а р а с о в на

— Подавсь до начраймила.

К у м
непереможно авторитетно

— І це мені не секрет.

Т а р а с о в на

— Та за що ж, куме, така мені драма? За віщо?

К у м

глибокодумно показав у гору пальцем

— Тілько той знає.

С у с і д и
примовились

— А правда, правда... Тільки Той знає, за віщо.

К у м
до сусід

— Здоровенькі були!

С у с і д и

— Здрастуйте ї вам!

К у м

— От яких мук зазнаєм. Тіка од нас кум, а куди — то ї сам, ма'ть, не зна.

Т а р а с о в на

— Карті в одну душу — дорога...

К у м

— Знаю ї про це і кажу: хай вже на гробки дорога йому ляже, тільки не туди...

Тарасовна, дочки й сусіди
— Господи, куди? Куди, хрещений? Куди?

К у м
до клітки. Журно похитав головою

— Здрастуй, пташонько! Сумуєш? Печалуєшся ѹти, що тіка твій хазяїн? (*Обернувся до сусід*). Не дурно ж у пісні співається: — „канареєчка так жалібно по-йоть”... (*тоді став драматигний весь і возговорив*). Слухайте, кумо, і ви, хрещениці, й ви, сусіди! Довідався оце я, що виконком не в силах заборонити кумові нашому тікати...

Тарасовна
хитнулась. Тоді до кума, до всіх

— Дзвенить... в ухах... тонюсінько ж отак дзвенить...

К у м
побагив, що Любуня якось гудно дивиться, не ру-
хається — до неї

— А ти ще держишся, хрещенице?

Любуня

— Як була революція, хрещений, то всі пили воду й цокотіли зубами... Одна я отак стояла і всю революцію як „страсті” вистояла. Тільки отут (*показала на щелепи*) боліло... А тепер тут болить (*на щелепи*) і тут болить (*взялася за серце*) і в колінках болить, болить...

К у м

— І навіть начраймил сказав мені, еге... Нема, ка, в радянської влади такого закону, щоб забороняв тікати з дому, тим паче, ка, немалолітньому вашому кумові.

Тарасовна, дочки, сусіди

— Куме! Що ж тепер робити?
— Хрещений, порадьте!
— Така ж драма, така драма!

К у м

— Спокійно!.. От тепер ви вповні зрозуміли, од чого живіт, нерви і все чисто в світі... Через кума!.. Басів покликали?

Л ю б у н я

— Зараз, сказали.

К у м

— Слухайте ж ще раз!.. Спокійно — себто, не плакати, тим паче в непритоміс не падати, аж поки не скажу — це раз...

С у с і д и

— Слухайте! Слухайте!

К у м

— Канарку сюди! Близчче до столу!.. Отак... Засвітіть лямпадика!

Т а р а с о в на й д о ч к и

— Розіб'є, куме!

— Папонька вже не вірять у лямпадик.

К у м

— А я кажу — засвітіть!.. Ладан є?

Т а р а с о в на

— Є... Отам достань, доню, отам на божниці!..

К у м

— Накадіть, щоб на нерви ѹому вдарило. То дарма, що сьогодні він проти релігії. 27 год людина любила канарок, щоб ладаном пахло, у співах церковних кохалась — і щоб даром оце все минулось ѹому? Це — два...

С у с і д и

хитали, вихитували головами

— А так, так!

— Авжеж так!

К у м

— От що, — которую курку найбільш любив кум?

Т а р а с о в на

— Жовтяву, золотий чубок.

К у м

— Убийте жовтяву!

Т а р а с о в на

— Та що ви, куме! Таку курку! ..

К у м

— Убити, кажу! Хай прибіжить котора з дівчат...
Ну, от ти, Любуню! .. Ні, ти гратимеш на фігармонії ...
Ти, Вірунью! .. Прибіжи з куркою й кричи, що немов
сусіда Тухля убив курку кийком по голові ...

Т а р а с о в на

— Це ж курка — нема ціни, куме.

К у м

— Отут то й воно! Убити кілком, щоб око вискочило,
щоб розтривожився він! .. Може, Бог дастъ, почне по-
зватись за курку, як колись до війни позивавсь він три
роки за півня ...

С у с і д и

— А справді — це спосіб розумний ... Біжи котора.

Т а р а с о в на

— Вірунько, біжи!

B c i

разом на Вірунью і сама вона на себе

— Біжи, біжи! (*Побігла*).

К у м

— Це — тільки три... Чотири, спокійно, — я оце
йшов і на природу дивився ... І знаєте, що я помітив
(*по павзі*). Помітив, що вже й природа не та, що за ста-

рого режиму була (*по павзі*). А чого так?.. А того, що попсували комуністи й природу... Отак запитаннями самими заплутаю кума — не втече... Недавно в рай-сельбуді⁴ центральний оратор виступав, дак я його запитаннями, немов каміннями отак... От і баси.

6

Тільки хористи у двері, а вже кожне їм дорогу дає.

Тенор, зайдя, привітавшись, як погав

— Чу-чу-чув, що...

Та, спасибі, бас підхопив

— Тікають Малахій Мінович?

К у м

— Не так тяжко було б, якби він помер добровільно, навіть сьогодні. Сорок сім років, подумайте, сім'я, честь честю, і тут тобі на! — тіка.

Тенор і бас
здивувалися

— А ку-ку-ку...

— Куди, інтересно, тіка?

К у м

— Іду, каже, куме. Куди, питаюся? Послі, ка, од-криється.

Тенор і бас

— Чу-чу-чудно!

— Чудно!

К у м

— Заболіло, защеміло мені серце, немов крапивою він ударив. Все життя приятелювали, сказати би, в серці одне в одного очували, і от тобі на! — зачинився, замовк, мислями темними вкрився, і от тобі на! — тіка, і от тобі на! — сьогодні тіка.

Т е н о р

— А чи-чи не краще на його подіє — ра-ра... (заспівав). Разбойника благорозумного во єдинім часі...

К у м

— Ні, ні! Тільки „милості мирі“ Дехтярьова! Милості мирі найбільш він вподобав. Рибу, було, ловимо, а він „милості мирі“ тихенько співа. Сам казав — умліваю, ка, видіння божественні бачу, як зачую цей спів...

7

С т а р ш а

на дверях

— Папонька!... Папонька йдуть!

Знялася тривога. Зарухались всі

- Далеко?
- До двору доходять.
- Куме! Як же тепер?
- Може починати? (бас).
- До-соль-мі-до! (тенор).

До кума всі обернулись. А він рукою, як булавою:

— Спокійно! Я тоді знак покажу... Курку ж убийте!
Кадильницю винесіть!...

8

Увійшов Малахій. Став на порозі. Тиша. Тільки шелест огей

К у м

— Чого, куме, став у порога?... Хіба не впізнав? Це ж друзі твої посходились, зачувши, що ти сьогодні тікаєш.

М а л а х і й

огі замріяні, з порогу зійшов

— Не тікаю, а йду.

К у м

— Це все одно — тікаєш.

М а л а х і ї

— Ой, як ми не втягимо, навіть ще не бачимо, — яких прав, яких прав надавала революція людині! Істинно потрібні оновлені очі, щоб бачити їх.

— Це ж до чого, куме, хоч і знаю я?

— Хотів заборонити мені йти у подорож... А ще начраймил. Він, як і ти, куме, не втамить, що право на велику подорож дала мені революція...

— Так ти, значиться, йдеш?

— Іду, куме! Іду, друзі мої!

— Куди?

— Куди?.. У голубую даль.

С у с і д и

як огерет од вітру — ш-ш-ш

— Куди він сказав? Куди? Як?

К у м

ударив Малахія огима

— Не шуткуючи скажи, куди?

Т а р а с о в на

— Люди ж прийшли на проводи, хоч їм скажи — куди?

М а л а х і ї

повінь мрійна в огах

— Ах, куме, і ви, друзі! Якби ви знали — немов музику чую і справді бачу голубую даль. Який восторг! Іду!.. Між іншим, погасіть лямпадик!

К у м

— Невже лямпадик заважа тобі тікати.

М а л а х і ї

— Не мені, а вам заважа він втікати з полону релігійного. Погасіть!.. Скоро вже місяць стане непотрібний — електрика ж! А ви з лямпадиком...

К у м

— Запитання!

М а л а х і й

— І ладаном пахне... Як посміли кадити! Одчиніть вікно!

Зворожнулась було Тарасовна, та кум її поглядом спинив. Помітивши це, Малахій сам одгинув вікно, погасив лампадика

К у м

— Спокійно! Запитання маю...

М а л а х і й

— Будь ласка.

— Тільки спокійно! Ти, куме, за соціалізм?

— Так.

— І навіть за кооперацію?

— А ти за лампадик?

— Спокійно! Раз я питаю, то просю одповісти.

— Будь ласка, питай!

— Як ти можеш за соціалізм, тим паче за кооперацію стати, коли вся вона до останнього гудзика фалшива?

— Себто?

— Спокійно! Чому я набрав в епі⁵ радянської матерії їй місяць не поносив, як вона полиняла, розлізлась, і це факт як двічі два?

С у с і д и

— А правда! Голубого набереш на косинку чи там на прapor, гульк — а воно вже полиняло, аж біле.

М а л а х і й

усміхнувся

— Далі!

К у м

— Чому жінка купила радянського гребінця, нарочито з найкращого сорту, і хоч би сама чесалася, а

тож... (*повернувся до всіх, як до свідків*). Нінонька, дитя неповинне, ще й волоссячко як льон (*закивали всі головами — мовляв, знаєм*). То чому, я питаю, з гребінця зразу аж три зубці випало, і це теж факт?

— Три зубці. Далі!

— Чому нитки гнилі, а панчохи на третій день рвуться, чом у бані не так чисто, як колись було? і лікаря не докличешся, хоч тричі помирай?

— Панчохи і баня. Далі!

К у м

голосом гугним, як трибуна

— І чому вже третій рік, як весни нема, а все якесь недоуміння в природі: холодно, навіть сніг і раптом — трах, бах, як у бані на вишній полиці!.. І це хіба не факт, скажеш?

Б а с і т е н о р

— Факт!

— Факт!

С у с і д и

— А факт!

— Авжеж факт.

М а л а х і й

— Все?

К у м

— Нехай буде все, хоч запитань маю я мільйон.

М а л а х і й

повінь в огах

— Скажіть мені, чому я, ти, куме, всі ми до революції думати боялись, а тепер я думаю про все, про все?

К у м

одійшов до канарки

— Далі!

М а л а х і й

— Скажи, чому я mrіяти боявся, хоч і мануло взяти

торбинку, ціпок і пойти, пойти отак в далечінь, — я гнав тії мрії, а тепер... вільно беру ціпочек в руки, сухарів у торбу і йду...

К у м
ущілливо

— Тікаєш. Далі!

М а л а х і й

— Скажи, чому я трепетав начальства, на службі, вдома навшпиньках ходив (*заходив навшпиньках*). — Отак, отак... Мухам дорогу давав, а тепер (*глянув судно якось на всіх*) пишу листи до раднаркомів України і маю відповідь (*вийняв листа, урогисто піdnіс голос*). Просю встати! (*Прогитає*): УЕСЕРЕР, Управління Ради Народних Комісарів, Харків, дата, нумер. На ваші запитання канцелярія РНК⁶ повідомляє, що ваші проекти та листи одержано й передано до НКО⁷ та НКОЗ⁸... Який восторг! РНК України, Олімп⁹ пролетарської мудрості й сили, сповіщає мене, колишнього поштальйона, що мої проекти одержано... (*трошки велигно*). Мої проекти! От куди я йду. А на всі твої запитання, куме, є відповідь у моїх проєктах. Як тільки їх буде розглянуто й ухвалено, тоді ти, куме, і ви всі, всі одержите всяку відповідь негайно. Негайно, кажу, і зараз рушаю. Любуню! Дай мені в дорогу сорочку й підштаники!

К у м

— Куме! Не ходи!

М а л а х і й

— Невже ж ти не зрозумів? Проєкти передано на по-передній розгляд... Невкоснітельно треба поспішатись, боюсь бо, що дещо в проєктах наркоми не зрозуміють і потрібні будуть пояснення... Сорочку й підштаники! (*Та й вийшов у другу кімнатку*).

Т а р а с о в на

Принишки всі. Защепотіли помертвілими губами

— Матінко Божа! Куме! Сусідоньки! Рятуйте!.. Просю вас — рятуйте!.. Не пускайте, благаю!..

К у м

— Спокійно!.. Одкрився... Так ось воно що! То ж він цілісінський рік щось писав уночі й на марки у мене позичав...

Л ю б у н я вхопилась за матір

— Ой, мамонько! Хрищений! Страшно! Сьогодні у церкві молившись відчула — немов духом холодним подуло на мене... Глянула — в Божих очах сум і тінь неминущого... Тінь неминущого.

Т а р а с о в на

— Скинулось серце! Чую і я, що на смертну путь іде він...

К у м

— Спокійно! До ВЕЦЕКА, до РЕНЕКА¹⁰ возноситься. Вже гордість у голову вдарила, а ми раби і немов дурні... І це наш кум! Ні! Не пустю! Не я буду, Богом присягаюсь, як не поверну його назад. З дороги верну. Сам до ВЕЦЕКА вдарюся!.. От що: зараз, як вийде, я промову скажу, а ви, Мокій Яковичу, почніть милості миря...

Т е н о р так і кинувся

— До-до, соль, мі, до-до. Любо Малахієвно! На-думуню! Ставайте до фігармонії...

К у м рукою, знов як булавою

— Спокійно! Не зразу, кажу! Порядок даю: перше — я промову скажу, далі канарка, милості миря, слізози і курка. Глядіть лишень не збийтесь! Я знак покажу.

Кожне пошепки собі повторило

— Промова, канарка, милості миря, слізози і курка.

Увійшов Малахій, готовий в путь. Кум заступив йому дорогу

— Ти справді йдеш, куме?

— Іду, куме.

К у м
глянув на всіх. Тихо

— Промова. (*Голосно*). Слухай, Малахіс, — не тільки ти, а всі, хто в домі сему сущі! Гадалося нам, що доживеш ти безмалахольно свого віку і сконання життя вчиниш на руках у нас, у друзів, і ми за труною твоєю підемо, співаючи: Святий Боже, Безсмертний, помилуй нас... Дайте води! (*випив, тяжко зідхнув*). Спокійно! Гадалося, що цю промову скажу я над труною твоєю, або ти над моєю, бо це ж однаково, а вийшло не так. Не ту путь ти собі ізбрав і зрадив релігію, закон, жону і діток і нас друзів та кумів твоїх... I куди ото ти взагалі йдеш, подумай тільки!.. Випийте води, Тарасовно!

Т а р а с о в на
випила води. Ледві вимовила

— Я ж не виживу сама, помру я, Маласику...

Іще хотіс хотів випити води, та кум, строго зиркнувши, графина заткнув

— Та не вірю я, не вірю, що підеш ти на темну путь, бо хто ж, як не ти, найвірніший християнин був і на клиросі 27 год виспівав, а що вже святоє письмо, то до буквочки знаєш! Не йди! Тебе просить церковна громада, обрати на голову хочуть і це факт...

Б а с, т е н о р, с у с і д и

— Фактично так, бо в неділю й збори!

К у м

— Як йдеш, то оглянься, подивись, як сумує жона

твоя та й доњки похилились, немов вербиноньки над ставом у степу... Ти глянь, канарка — і та засумувала!

М а л а х і ї
підійшов до клітки. Замисливсь. Затаїли всі дух.
Зняв клітку.

— Отак і я сидів, отак у клітці життя свого найкращі роки (*до вікна та й пустив канарку*). Лети, пташко, і ти в голубую даль. (*Повернувся до всіх*). Прощарайте!

К у м

показавши знак тенорові, до Малахія
— Куме, не ходи, бо загинеш!

М а л а х і ї

— Хай і загину!
— Заради чого, куме?
— Заради вищої мети.

Любуня заграла на філгармонію, тенор руками як крилами маєнув і залунало: „Милость мира жертву хваленія” (Дехтярьова). Малахій спинився, хотів щось промовити, та бас не дав: покрив усі голоси й філгармонію, аж жили на ший набрякли — вивів: „Імами ко Господу”

М а л а х і ї
болізно усміхнувшись, до кума

— От і повимітав з душі павутиння релігії, а не знаю, чого мене спів цей так чудно тривожить...

Хор далі: „Достойно і праведно есть поклоняться Отцу і Сину і Святому Духу, Троице единосущней і нераздельней...

М а л а х і ї

— Ще малим, пам'ятаю, на Зелені у церкві святки як співали це, уздрілось мені немов за нашим містечком Бог зійшов на землю, в царині ходить і кадить... Такий собі дідок сивенький у білій одежі, а очі сумні...

Кадить на жито, на квіти, на всю Україну... (*До сусід, до кума*). Чуєте, бринить кадило і співають жайворонки.

К у м

— У неділю, куме, в церкві співатимуть оце милостъ мири хіба так! Зоставайся з нами!

*Узяв Малахія за руку, налагодивсь вже торбину
з нього зняти*

М а л а х і й раптом згувся

— Пусти!.. Геть спів цей отруйний! Замовчіть!

К у м рукою

— Співайте!

М а л а х і й

— А-а, це ти вмисне хористів церковних накликав, щоб мене співом оцим та ладаном знов отруїти. Так не вдастся тобі це зробити! Бо дивіться — підходить до старенького Бога хтось в червоному, лиця не видно і кида гранату. (*Хор гримнує: „Свят, свят, свят Господь Саваоф ісполнь небо і земля слави Твоєя”*)... Чуєте грім? Огонь і грім на квітчастих степах українських... Кришиться, дивіться, пада розбите небо, он сорок мучеників сторч головою, Христос і Магомет, Адам і Апокалипсис раком летять... I сузір'я Рака й Козерога в пух і прах... (*Заспівав, що сили*). Чуєш, сурми заграли... Сурми революції чую. Бачу даль голубого соціалізму. Іду! (*До жінки*). Будь здорована і щаслива, старенька...

Т а р а с о в на заридала

— Не йди, Маласику, бо вмру я отут!.. Прийде, прийде журба горбата та й сядеть в головах вночі... Засушить, задавить...

Раптом ускогила старша докга з убитою куркою

— Мамонько! Папонько! Курку нашу вбито! (*Тиша нависла*).

К у м

— Яку?

— Жовтяву ось, золотий чубок . . .

М а л а х і й

взяв курку. Обдивився

— Хто вбив?

Д о ч к а

— Тухля Василь Іванович. Кійком у голову влучив. . .

К у м

до Малахія

— Що, куме! Ще й з двору не вийшов, а вже вороги твої дібки пішли. То я б, тобою бувши, не подарував цього Тухлі довіку. Зараз би по міліцію і на суд . . .

С у с і д и

— Авже ж на суд треба!

Т а р а с о в на

— Це ж золото, а не курка. Пам'ятаєш, Маласику, як ти її ще курчатком пшоняною кашкою годував, а воно попоїсть, та на плечі хур-хур.

К у м

побагив, що Малахій замислився

— Кличте міліцію! Я за свідка буду. Люди добрі! Подивіться, яке варварство! Вбито неповинну курку, і за що?

М а л а х і й

— Так. Це варварство.

К у м

— Так клич міліцію протокола писати!

М а л а х і й

— Ні, не треба... Протоколами зла не зруйнусеш і соціалізму не збудуєш. Цей злочин ще раз переконує мене, щоб я негайно поспішив до раднаркомів, щоб прискорити ухвалу моїх проектів... Бо головне ж тепер — реформа людини, і саме про це проекти я склав... Іду!

К у м

уже й він розгубився

— Куме, не йди! Пам'ятаєш, як ще школярами крашанки ми їли у страсну п'ятницю. (*Малахій картузика на голову натяг*). Не йди, бо вдарю!..

Любуня впала перед батьком навколошки. Огами одними просила

М а л а х і й

— Зворушили мене, розхвилювали... Та не можу, доню, не можу, куме, зостатися, бо в стократ дужче зворушений і потрясений я од революції.

11

Т а р а с о в на

тимгасом примгала із кухні солодку бабку

— Маласику! Ось я бабку тобі улюблену спекла... Не йди, Маласику! Така вже ж вийшла пуховита, запашна... I зірка, ось глянь, пятикутна з озюминок...

Ще тригі хитнувши, пішов Малахій. Через силу ступав, немов видирався з болота. За порогом хода його стала вільніша. Випала бабка. Підогнулись ноги в Тарасовни. Припала вона до розбитої миски

С у с і д и

— І миска розбилась...

Т а р а с о в на

— Не миска, сусідоньки, — це жисть моя розбилася...

*Заплакала тихо і тяжко. Доньки помліли. Лю-
буня, мов статуя та, — скаменіла. Кум, одгнинив-
ши двері, дивився услід. І, як огерет той вегірньої
пори, шелестіли сусіди:*

— От уже драма! От вже коли виплакатись можна
уволю!..

ДРУГА ДІЯ

*Задзвонили телефони в РНК УЕСЕРЕР — то жалілись коменданти, що їм клопіт робить
Малахій Стаканчик*

— Черговий секретар РНК? Дзвонити комендатура. Просимо директиви, товаришу, що ж робити з Малахієм Стаканчиком? Та з отим божевільним, що проєкти пише. Третій тиждень ходить, день-у-день. І нехай би сам, а то ж узявся других водити. Кого? Та, наприклад, хтось побивсь із жінкою, він того привів, хтось когось налаяв, він обох притяг, п'яній десь мочивсь в прошулку, він і того ублагав прийти. Вимагав негайної на них реформи... Слухаю! Так. Так. Так. А як не послухається, то що тоді? (*Кинув трубку*). Оце директиви!

Другий

— Що сказав?

Перший

— „Тактовно й обережно порадьте, каже, старому, щоб вернувсь додому. До ОВК¹¹ написано, щоб було дано йому посаду”... Не поможе бабі й кадило, коли бабу сказило!

Другий

— Ти думаєш — він божевільний?

Перший

— Коли він не божевільний, то тоді ти або я божевільний, інакше не може бути.

Другий

— Ет... просто чудій!

П е р ш и й

— А його проєкти?

Д р у г и й

— І божевільного мало. Я чув, казали в РНК — просто наколотив чоловічок гороху з капустою, оливи з мужами, намішав біблії з Марксом, акафіста з анти-Дюрінгом...

П е р ш и й

— Ну, коли так просто, будь ласка — тактовно й обережно порадь йому, щоб вернувся додому. Он він іде.

Д р у г и й

— Сам?

П е р ш и й

— Просто не сам. Зараз наколотить тобі оливи з мужами — і ти мусиш все це тактовно й обережно з'істи.

Погувся Малахіїв голос:

— О, люди, люди!..

П е р ш и й

ухопився за голову

— Чуєш?.. Починається!

2

Увійшов Малахій з ціпогком. За ним розгублені, аж налякані, протовпились: дідок у дармовісі, з парасолькою, колишній воєнний в галіфе, літня дама в брилику з тремтягим рожевим пером, накрашена панногка, бліда дівгина, застарений парубок

*М а л а х і й
пропустивші їх:*

— О, люди, люди? — сказав Тарас (до комендантів).
І це у столиці! — додам і я.

Д р у г и й
під тон ійому

— Що трапилось, скажіте?

М а л а х і й

— Що? Перше, — перекажіть од мене привіт на пролетарський Олімп. Більш точно: наркомам і голові. Шановні соціальні батьки! Ждучи на ухвалу моїх проектів (вже третій тиждень), віншу вас з днем мого ангола. Чим розважите мене ви в цей наречений і святий день? Питаюсь, — чим, бо тінь журби української впала і мені на плечі: місяць пропав, пшениця погоріла, хазяйка вигнала з кватирі... .

Знявся гомін:

- Пшениця?
- Яка хазяйка?
- При чому ж тут ми?
- За віщо ж нас?..
- (*Перебив хотись*). Навіщо нас?..
- (*Разом двоє*). Приведено?

М а л а х і й

— А хіба я мало питань та проблем розплутав, розв'язав? Примітка: проблеми — це пломби, що ними запечатано двері в майбутнє. 1) Про негайну реформу людини і в першу чергу українського роду, бо в стані дядьків та перекладачів на тім світі зайців будем пасті, 2) про реформу української мови з погляду повного соціалізму, а не так, як на телеграфі, що за слово уночі правлять, як за два слові — у, ночі, 3) додаток: схема перебудови України з центром у Києві, бо Харків здається мені на контору. Соціальні батьки!¹² Ще раз нагадую: поспішіть з моїми проектами, найпаче з проектом негайної реформи людини. Наочні доводи негайноти — ось вони (*показав пальцем на всіх, кого привів*). Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім!.. .

Учора п'ять було, завчора три... .

П е р ш и й
д о всіх

— Що скоїлось? За що він вас привів?

Знявся ще гугніший гомін

— Ми сами не знаємо...

— Стояли біля церкви, гомоніли про се, про те, і раптом... (*Заметушився дідок*).

— Пардон! Цій дівчині молосно стало в церкві, отож я заскочила туди і вивела її на свіже повітря. Сами знаєте, який на Тройцю у церкві пікантний дух: березка, трава, квіти... (*Тремтіла рожевим пером дама*). Вивела її у холодочек і раптом підходять вони (*на Малахія*): „Я вас веду в Раднарком”. — „Мене?”

— Вас... Будь ласка, — од церкви, кажу, не одійду, але в Раднарком, будь ласка!..

— Я стояв. Прийшла оця баба... гражданка... Про щось мене спитала... I раптом: ідіть в Раднарком!.. Дозвольте, — я член дітей, авіохему, житлкоопу і мене в Раднарком? За що? (*Вигукував, немов вигавкував, той, що в галіфе*). За віщо?

М а л а х і й

— За що?... О, лю-ди! Ще зречено було в староіндійських книгах Рид-Бегах: не вдар жінчини навіть квіткою, а ви що зробили? (*На галіфе й дідка*). Ви напередодні соціалізму одштовхнули жінчину, вдаривши її зневажливим словом!..

Т о й, що в г а л і ф е

— Я? Ударив?

М а л а х і й

— Ви ж (*на даму й парубка*) ще гіршеєс вчинили, — ви біля церкви полювали на дівчину (*показав на бліду дівчину*) о, люди!

Д а м а

— Я? Я, навпаки... Я ж сама жінчина!

Т о й, що в галіфе
розтривожено

— Дозвольте, мс'ю! Я ударив? Кого?

М а л а х і ї

— Кого? (*До баби - проганки*). Об чім ви, гражданко, хотіли в їх спитати? Я бачу, ви із села прийшли.

Б а б а

— Еге... Прибилась, голубе. Люди сказали, що дорогу до Єрусалиму вже розгороджено...

М а л а х і ї

— Вибачте і дозвольте перебити на слові: об чім ви в їх спитали?

Б а б а

— Чи не знають, є тепер дорога до Єрусалиму — спиталась.

М а л а х і ї

до дідка й галіфе

— А ви... ви що їй одповіли?

Д і д о к

— Ми?

Г а л і ф е

— Дозвольте, — Я?

М а л а х і ї

— Так! Ви!.. Де б сказати їй, що не до гробу тепер єрусалимського нам треба йти, а до Ленінового мавзолею, до нового Єрусалиму плюс до нової Мекки, — до Москви, ви сказали: проходь, проходь, матінко, — зневажливо, прикро, — і кому, питаю? Женшині, селянці!

Г а л і ф е

— Жодного прикрого слова! Навпаки, я з дитячих літ воєнний. Ввічливість — моя стихія! Ідеал!

М а л а х і й
(на дідка)

— А ви... Замість доказати їй і ствердити все вищесказане, що скоро, скоро, скоро прийде час, коли всесвіт заспіва Москві: святися, святися, новий Іерусалиме, слава бо революції на тобі возся — а ви сказали: одчепись! На біржу!..

Д і д о к

— Я ж не знат, що таких на Москву треба справляти.

М а л а х і й
ще з більшим піднесенням

— Ага! Він не знат!.. Наочні доводи кажу й показую далі (до блідої дівчини). Скажіть, будь ласка, і простіть на слові, — чим надили, на якес ремесло спокушали вас (показав на даму й паннохку), вони сьогодні, там, біля церкви? (Дівчина мовгала). Не казали вам: трийцять карбованців на місяць, харчі добрі, на вітві солодке, білизна, вбрання?

Д а м а
затремтіла рожевим пером

— Пар-дон, і як вам не соромно! (До дівчини). Скажіть, мілонько (до паннохи) ти, Матильдонько, скажи, що я сказала, про що говорила, як вивели ми її, сердешну, з церкви. Дитя мое! — сказала... Матильдо, скажи, як я сказала?

П а н н о ч к а

— Дитя мое, — сказали ви, мадам Аполінаро... (сама закурила, затяглась димом). Дитя мое! Ви не з машинисточок, часом?

М а д а м А п о л і н а р а
до дівчини

— А ви як мені одповіли, мілонько... Ну? Ну?... (побагила, що дівчина мовгатиме, сама одповіла за ню,

змінивши голос на молодий і скорботний). Ні, санитарка я, — сказала вона, дитя мое. Я тяжко, важко зідхнула і спітала... Матильдо, скажи, про що я спітала?

Панночка

— У якій лікарні? Скільки заробітку? — спітали ви.

Аполінара за дівчину

— У Сабуровці, вісімнадцять на місяць — сказало дитя... То Матильдоњка аж ойкнула... (*До Матильди*). Скажи, як ти ойкнула?

Матильда

— Ой! Та там же збожеволіти можна...

Аполінара

— Ойкнула Матильдоњка, а я додала: сердешнєс дитя мое!.. Колись і я отак сиріткою бідненькою, дівонькою бліденською служила, служила, плакала, пла-кала, — аж поки... не виплакала собі долі... (*До Малахія*). Що, може, не так я сказала? Не така була на-ша розмова?.. Пардон, і будь ласка! Я знаю, що я ка-зала і що іще казатиму...

Малахій

пильньюоги кожного її слова, раптом рукою впинив

— Більш точно: „Служила, служила, плакала, пла-кала, аж поки не плюнула отак... пху, та й пішла до одної мадамочки” — сказали ви. „Ось і Матильдоњка так, а подивіться — ви й вона, вона й ви” — ска-зали, ще й показали ви, о жінчино!

Аполінара

— Я?

Малахій

— І надили, і спокушали велехитро, що є у вас їсти

й пити, хорошенько походити, мило духовите, гігієна, шоколад...

А полінара

— Матильдононько, скажи, чи ж я таке казала, душенько?

Матильда

— Навпаки і нічого подібного!

Парубок

— Я при тому був. Нічого такого і подібного не говорила ця гражданка мадам... Навпаки, хоть я їхнього соціального походження й не знаю, проте скажу, що поводження їхнє було з Олею, не треба вам восьмого березня.

Малахій

— Проповідують і пишуть — нема нічого поза клясами, а я кажу — ось вам, ось вам позаклясова солідарність злих (*до парубка*). Та хто ж, як не ви перший приступив з помаранчами до неї, як змій спокуситель спокушав її під деревом біля церкви, щоб забула вона про Кирюшика і полюбила б вас, і хто, як не Оля, заплакавши гірко, розсипала ваші помаранчі та й побігла в церкву губити свідомість?

Парубок

— Виходить, я її призвів до церкви? Ха-ха... Та я всю антирелігійну агітацію на пам'ять знаю і навпаки весь час ій агітував, щоб вона кинула все і не боялася Бога...

А полінара

— А я її з церкви вивела.

Перший комендант підйшов до Олі — серйозно, гутливо

— Скажіть, будь ласка, товаришко, вас справді вмовляли, улещували, щоб ви кинули радянську роботу і пішли... ну... на іншу роботу, чи що?

О л я
по павзі

— Ні.

Д р у г и й к о м е н д а н т
з в і в б р о в і

— Ні?.. Так, може, жтонебудь нав'язливий був, образив вас словом, нечлено поводивсь?.. Скажіть по ширості, не бійтесь, за це, я запевняю, неприємності вам аніхто не зробить.

О л я

— Я й не боюся. Кажу — ні! (Заметаливсь *гнівом голос*) І коли вже хочете знати, то найбільш мені упікся (*на Малахія*) він. Цілий ранок простежив за мною. Ну як мара та (*до Малахія, гнівно*). Скажіть, чого ви стежили за мною? Навіщо?

М а л а х і ї

— Не стежив, а стеріг од тих, хто іменно стежив і полював на вас.

О л я
злo й насмішкуватo

— Ви, часом, не були в божевільні?

М а л а х і ї

— Двадцять сім год. *Рух. Захвилювались всі.*

Два кроки до Малахія

О л я

— Що?.. Де саме?

М а л а х і ї

— У своїй сім'ї.

О л я

— А я подумала — справді?..

М а л а х і й

— Справді, Олю, бо ж сучасна сім'я — божевільня. Перший ступінь божевільні. Божевільний куток. Скорочено — божкуток.

О л я

— А любов?

М а л а х і й

— Це — мара! Голубая мара, себто — мрія... Бо хіба ж не вона, нездійсненна, привела вас сьогодні до церкви?.. *Оля поникла. Малахій два кроки до неї. І хіба ж не вони (на парубка ї Аполінару показав), скориставши з вашого стану, спокушали і надили вас вийти на розпуття жіноче, щоб грати на струнах універсального кохання?*

О л я

звела голову

— Ні! (*Рвугко повернулась і пішла*).

П а р у б о к до Малахія

— Га?

А полінара кинулась була за Олею

— Дитя мое! Олю! (*Та Оля так глянула на неї що Аполінара прикусила язика. Тоді обернулась та до Малахія*). Будь ласка, ведіть її тепер ви! Будь ласка! Я маю собі заробіток... (*До комендантів*). Нарешті, я просю захисти од таких і подібних натяків та ще де — у Рад-нар-комі, Матильдо! (*Демонстративно одійшла*).

М а т и л ь д а

— Я теж! (*Одійшла*).

П а р у б о к

— Це ж наклеп! Провокація! (*Одійшов*).

Дідок

— Ну да ж... (*Подибав і собі*).

Галіфе

— І за що?.. (*Одійшов*).

3

А вже входив у комендатуру кум, небритий, суворий. За ним боязно ступала з дорожнім клуногком Любуня

Кум

— Спокійно! Він тут!

Не хапаюгись, мовгки дійшов до Малахія, став, подивився на його, поминув, повернувся, знов підійшов

Перший комендант

— Ви в якій справі, товаришу, прийшли? До кого?

Кум

Суворо глянув на коменданта, одійшов од Малахія, постояв, пождав, ти не озоветься він, ти не усміхнеться він, тоді втретє підійшов

— Хоч здрastуй, куме, коли мовчиш, і я мовчу! (*до комендантів і до всіх*). Га?.. Трохи під машину не попали, і за це така стріча!

**Любunya
боязно наблизилася**

— Папонько! Мамонька... (*Затремтіли губи, не могла далі вимовитись*).

Кум

— Спокійно!.. Ну що ж, куме!.. Кланялась тобі жона твоя, а моя кума... .

Л ю б у н я
перемоглася

— Казали — проклену, Любуньо, як без папоньки вернешся. . .

К у м

— Спокійно! Кланялась, ридала, ще й переказала, що має три доньки: Віру, Надію, Любов, (*до всіх*) мої хрещениці (*до Малахія*). Віру та Надію вдома залишає, а Любов по тебе посилає.

М а л а х і й

— Тіні минущого, гетьте з очей! Гетьте з очей!

Л ю б у н я

— Папонько! Хотіла щось сказати, та кум, води їй подавши, перебив.

К у м

— Випий, Любонько! Випий, хрещенице, бо вода хоч і холодна, проте тепліша за серце і кров твого батька. . . (*До Аполінари*). Можна подумати, що він їй рідний папаша?

А п о л і н а р а
тихо

— Я спочуваю. . . Скажіть, він за кого тут служить? У якому чині?

К у м

— Він?. . . Ніде він не служить. Навпаки, — хоч і повнолітній, — безпризорний він правопорушник. Три тижні, як із дому втік.

А п о л і н а р а

— Ага-а!?. . . Так он він хто!?. . . (*До своїх*). Він ніхто — ви розумієте?

Г а л і ф е

— Як?

А полінара

— Він з дому втік, а дочка шукає...

Парубок

— Ага-а... З полюбовницею?

А полінара

— Тільки так! Забрав гроші, усе чисто, а донька оце ось і догнала, ви розумієте? Ніякого права він не має, щоб водити нас по раднаркомах, тим паче допитувати... Ніякого права, і жодної хвилинки я тут не лишаюся. Матильдо! Альон додому!.. (*До коменданта*). Оревуар! (*Пішила*).

Матильда

— Я теж!.. (*Пішила*).

Парубок

— Я й подавно! (*Пішов*).

Дідок

— Хе-хе... Я теж (*i собі подибав*).

Галіфе

— За що? (*I пішов*).

Малахій

— Усе це, плюс попереднє, плюс — що втекли — ще дужче переконує мене, як потрібна негайна і тільки за моїми проектами реформа людини... (*До комендантів*). Де мої проекти?.. Півтора року носив я їх в голові, піврока писав і переписав каліграфічно, — де вони?..

Другий комендант

— Я вам уже сказав...

Малахій

— Негайно подайте їх на розгляд РНК! Щоб сьогодні подали! Чуєте? Ні, зараз подайте! Зараз!.. Чого ж

ви стоїте? Хіба можна сьогодні стояти, коли ж ви сами бачили й чули, — отакеє з людьми робиться, дарма, що навколо у радіо грають, пасуться трамваї, басує авто!

Другий

— Ось слухайте, дорогий мій! Ви витратили на писання двох прекрасних, скажу, надзвичайно серйозних проектів два роки?

Малахій

— Так.

— І ви хочете, щоб такі проекти та було розглянуто й вивчено (а їх треба серйозно й всебічно вивчити) за якихось два тижні?

— Це ж ви до чого?

— Бачте, треба більшого часу, щоб, приміром, держплян вивчив ваші проекти. То я б радив вам посісти яку-небудь посаду (між іншим, є директива ОВІКОВІ дати вам посаду), ждати на ухвалу проектів, а тимчасом, може, написати і ще пару нових. . .

Малахій

подумає, тихо собі усміхнувся

— Гаразд! Я згоджуєсь.

Комендант зраділи

— Так?

— От і чудесно! До речі, ось і доня ваша по вас приїхала. . .

Кум

— Не тільки хрещениця, — я, його кум!

Другий

— І кум. От разом всі й повернетесь на вашу окружу. . .

К у м

— І я тебе, куме, як вернемось, ой і поздоровлю ж з днем твого ангола! (до комендантів). Це йому сьогодні сорок сім годочків вийшло (до Любуні). А як там, подумай, вдома з приводу цього, як там сусідям і людям, що день ангола є, а самого чоловіка нема!

М а л а х і й

— Згоджуєсь — з умовою: посаду мені тут, в столиці, в РНК. Хоть за швайцара, аби тут.

К о м е н д а н т

— От тобі й на! Та що ви, голубчику! В РНК всі посади обсаджено, і швайцарська тоже. Звільнити ж когось, щоб вас посадити — ви ж сами розумієте — ніяково, живі ж люди сидять...

М а л а х і й

— Я стоятиму... Дайте мені посаду стояти, коли всі сидять! Інакше Симеоном Стовпником стану отут і стоятиму, аж поки РНК не розгляне моїх проектів. Крім того, просю вас не курити!

Д р у г и й

— Вибачте!

М а л а х і й

— За цей плакатик боляче, — кричить, кричить, і ніхто його не слухає. А це ж РНК...

П е р ш и й

— Тільки ви не кричіть!

К у м

— Спокійно!

М а л а х і й

— Мільйони дивляться з молінням на цю свою найвищу установу, на гору цю — преображення України, на нову Фавор, а ви ходите тут під плакатом і ламаєте

першу найважнішу заповідь соціалізму — не кури!.. Ні, ще раз переконуюсь, що без моєї негайної реформи людини всі плакати — це тільки латки на старій одежі... Де мої проекти? Я зараз саморучно подам іх голові РНК. Він зрозуміє, бо він бачить і чує, як шкодять революції люди, люди і люди.

К у м

— Наприклад, ти в першу черг, бо куме, куме, хто ж, як не ти прийшов до товаришів, котрі спеціальні люди, в революції напрактикувалися, а ти ім заважаєш?

М а л а х і й жодної на це уваги

— Негайно потрібна реформа, найнегайніше, кажу, бо бачите, що робиться з людиною, бачите? (*показав на бабу проганку, що закунала на стільці і тихенько хропла*). Бачите? Чуєте? Тількищо ввійшла у свій раднарком — і вже заснула! Наочний приклад до негайнності реформи — ось... Покличте сюди голову РНК! Тільки, будь ласка, мерщій. Це буде цікаве й повчающе видовище: найкращий син народу, голова РНК, розбудить у себе в комендатурі найтемніший елемент з того ж народу, в присутності реформатора з того ж таки народу... О, друзі! Голову мерщій! До речі й фотографа покличте!.. (*замріяно*). Увійде голова, торкнеться її... Між іншим, скажіть, щоб не забув він булаву взяти, бо до голови треба й булави... Увійде, торкнеться булавою й спита: хто ти, громадянко, що прийшла й заснула?

Б а б а прогулася

— Агапія Савчиха я! Підбилася, голубе, — йду в Єрусалим.

— Куди? — перепита голова.

— В Єрусалим або на Ахон-гору.

— Темна ж ваша путь, громадянко, й непрогресивна!
— скаже голова.

— А темна, голубе! Така вже темна, що йдеш і не знаєш, чи є туди путь, чи нема — і ніхто не знає. Казали на селі у нас люди, що буцім то совіцька власті у турків Гроб Господній вторгувала і дорогу говільникам розгородила, та чи так же воно?..

— О, люди, люди! — скаже голова і додаст вельми ввічливо: не до Єрусалиму тепер треба йти, а до нової мети.

— До якої ж, голубе?

— До якої? До вищезазначеної, великої, № 66600-6003, голубої мети... Тоді вернеться громадянка назад, на своє село, і, йдучи, проповідуватиме слово нове й благокрасне.

А г а п і я

— Ні, я в Єрусалим обрікалася. Хату спродала і все чисто спродала, щоб тільки доставитись туди або на Ахон-гору, намальовану бачила — сяйво і Божую Маті на хмароньках — та щоб ото вернулась я?

М а л а х і й *напівмрійно*

— Ой, вернися, громадянко, — скаже голова.

А г а п і я

— Ой, не вернуся.

М а л а х і й

— Ой, вернися, — додам вже я.

А г а п і я

— Ой, ні!

М а л а х і й *гнівливо*

— Вернися!

А г а п і я
теж з серцем

— Hi!¹³

М а л а х і ї
з оприском

— Раба ти!

А г а п і я
зраділа

— У лаврі манахи колись так взвивали: раба Божа Агапія.

М а л а х і ї
одійшовши

— Ой, рabi ж!.. Як поночі в сливи, так вона в той соціалізм дивиться. Жаль, що не маю булави...

К у м

— Запитання!.. (*Малахій обернувся*). Тепер вже не до тебе, куме! (до комендантів). Запитання! Руба!

Д р у г и й

— Будь ласка! Руба!

К у м

— Та невже ж раднаркоми не мають сили погнати кума додому, хоча б етапним шляхом?

Д р у г и й
здвигнув плегима

— Нема за що.

К у м

— Як, нема за що?.. Адже ж чоловік утік із дому, у жінки (у куми) удар за ударом в самісіньке серце, дочки в непритомії. (*До Любуні*). Я вже думаю, хрещенице, чи не подохли там кури, бо хто ж за ними тепер нагляне, припустім — сьогодні, коли така спека і взагалі незручно в природі. (*Втерся хусткою, до комен-*

дантиєв) До того ж усі сусіди, увесь народ у містечку зворувши́вся, ходить отак і сам себе питається: — яка ж це властять, що під нею батьки тікають з дому?

Другий

— Подайте на його в суд.

Кум

— На такі ваші бюрократичні слова дозвольте ска-
зати, що я недоволений з радянської влади!

Другий

— Що ж поробиш...

Кум

— Спокійно!.. Незадоволений і маю на це юридичне право... А втім, я не про це прийшов сказати раднар-
комам.

Другий

— А про що?

Кум

— Ось писане прохання. Просю, прочитайте зараз і вголос при йому, при мені й при хріщениці.

Другий

*погав гитати тихо. То перший підійшов і догитав
уголос:*

— ... на підставі програми комуністичної партії про дарове державне лікування, з одного боку, і на під-
ставі немов би слабого на голову отця нашого й кума,
з другого, я й хріщена донька моя колективно клопо-
чимось у раднаркомів аби одіслати отця й кума нашого до божевільного дому на пробу, і якщо хоч трошки ро-
зуму в йому вбавилось, то...

Кум

— Про що далі пишеться, то довоєнний аблакат ска-
зав, що раднаркоми не мають права одкинути не тільки
моєї, а й хріщениці просьби.

Л ю б у н я

— Тільки це не насправжки.

**К у м
перебив**

— Спокійно!

**П е р ш и й
догитає**

— Гаразд! Подумасм...

К у м

— Подумайте!.. Тільки просю вас — недовго думайте.

**М а л а х і й
до кума**

— Мене до божевільного дому? Мене? Та як ви смієте! Мене народ послав.

К у м

— Брешеш куме! Всі сусіди, увесь народ мене сюди послав, щоб завернути тебе додому...

М а л а х і й

— Більш як сто сіл, хуторів, містечок я пішки проїхав, йдучи до Харкова, столиці УЄСЕРЕР, на ногах моїх ще й нині порох степових шляхів, із ста криниць та колодязів, спочивавши, пив я воду і з народом гомонів... Я делегат!

К у м

— Брешеш! Ти з дому втік!

М а л а х і й

— Я всеукраїнський делегат, куме!

К у м

— Навпаки, хоч скоро вся Україна делегатами стане, ти ж і я — ніколи в світі! Отож ходім краще додому, кажу.

М а л а х і й
до комендантів

— Вимагаю: вигоньте його — це раз! і негайно по-
кличте сюди голову РНК і всіх наркомів — два. Я сам
беруся, зараз отут на Агапії покажу вам, як треба ро-
бити негайну реформу людини. Ну?.. Чого ж ви стали?

К у м

— І я вимагаю! Не тільки я, — хрещениця ось, кума
там, а за сусід, за народ я вже говорив, як він ходить
і вимага... Негайно пошліть його туди!

М а л а х і й
ображено, велигно

— Мене? Реформатора? (*Підійшов до телефону*).
Станція? Перекажіть там голові РНК і всім наркомам,
хай попричеплюють значки до петельок і йдуть в ко-
мендатуру на раду — негайно. Чуєте?¹⁴ Порядок ден-
ний: доповідь реформатора Малахія про негайну рефор-
му людини з наочним показом на Агапії — така даль
голубая сьогодні, а вона стойть та соняшник лускає...
Не перебивайте! Хто там перебиває?

П е р ш и й

— Товаришу реформаторе! Прошу до порядку! (*тіль-
ки одівів Малахія, кум за телефон*):

К у м

— Товариші раднаркоми! Не слухайте його! Не слу-
хайте, кажу, бо хіба ж не бачите, що він не сповна ро-
зуму став. Младенці в голові... Та не перебивайте ж!..

П е р ш и й
одібрав телефона, одзвонив

— Ало... Трапилась маленька трагікомедія... Це
ті самі, що з Учорашнього прийшли... та ні, з містечка
Вчорашнього... Ні, не п'яні... Трошкі згодом все це
виясниться...

Увійшов кур'єр

*П е р ш и й
до Малахія*

— Зараз дзвонили сюди з РНК, просили, щоб ви прийшли до заступника голови.

*М а л а х і й
зрадів*

— А що, куме!.. (*велигнo*). Одзвоніть і перекажіть йому — іду. Ні, краще пустіть мене до телефона, я сам подзвоню. Однині між мною й урядом жадного посередника. Годі!

П е р ш и й

— Він одійшов уже од телефону. Між іншим, просили, щоб ви прийшли негайно. Вас ждуть на дачі РНК.

М а л а х і й

— Який восторг! Іду!.. Між іншим, збирайтесь і ви, Агапіє. Я появлю вас заступникові голови РНК, як наочний довід до моїх проектів... .

А г а п і я

— Може він скаже, чи є тепер дорога до Єрусалиму?

П е р ш и й

— Просили конфіденціяльно. Розумісте?

М а л а х і й

— Ага! То тоді ви, Агапіє, зостаньтеся покищо тут... Я скоро вернуся... А куди ж іти? Куди?

П е р ш и й

написавши пакета, дав його кур'єрові

— Ось вас оцей товариш проводить... (*до кур'єра*)
Будь ласка, одведіть товариша реформатора на Сабурову дачу.*)

* Назва Харківської психіатричної лікарні.

М а л а х і й

— Дякую! (пішов за кур'єром, показавши кумові дулю).

К у м

— Куди ж його ви?

П е р ш и й

— Як ви просили — психіятрам на освідчення.

А г а п і я

наблизилась до телефону, боязливо взяла трубку та нишком:

— Товариші! Просю ж я вас, як би мені до Єрусалиму доставитись.

ТРЕТЬЯ ДІЯ

Закрякали, закружляли над Малахієм у саду в Сабуровці грайворони дзюбаті. Загомоніли, за-кригали кругом його хворі:

— Гей, чорні! Помовчіт!.. То ж не встиг ще Бог світ сотворити, як вони небо вкрили і поклювали першу золоту зорю, із сонця решето зробили... Темно мені й холодно!.. (*сумно кригає на грайворонів один і звертається до Малахія*). Реформуй сонце!

М а л а х і й

рухом голови й рук своїх показав

— Реформую!

Д р у г и й

весь гас напружено до всього прислухаюгись,
таємниче шепотів:

— Тихо, благаю вас.

2

*Підійшла санітарка Оля, а за нею зустарений
парубок санітар*
С а н і т а р

— Олю Манойловно!

О л я

— Я вже сказала...

— Олю!

— Одченіться!

— Він же вас увів у неславу, а я зовсім другу любов маю на мислях... Прийдіть, а то я до вас прийду.

О л я
одійшла

— Я місцькомові скажу...

П е р ш и й х в о р и й
до М а л а х і я

— Це професор напустив навмисне їх у сад, щоб вони клювали мені голову... Ось глянь, як уже поклювали... (*став навколішки*). Вижени їх!

М а л а х і й
одним рухом

— Вижену!

3

Підійшов третій. Він увесь гас змітав щось біля себе

Т р е т і й

— Позамітайте крихти! Дивіться — накришили...

4

Прибіг четвертий з жовтою квіткою

Ч е т в е р т и й

— Бачили Олю? Вона сьогодні чарівна. Вона — прекрасна. У неї така ніжна й запашна половина залоза (*понюхав квітку*). Такої я ще не бачив, хоч і мав любов...

П е р ш и й

— Вони їй залозу поклюють!

Т р е т і й

— Хай клюють, аби не топтали...

Д р у г и й
трепетно

— Тихо!... Почують.

Ч е т в е р т и й

— Мав любов з дівчатами, жінками, бабами... Пригадую, де це було. Вперше у кухні, потім в коморці, на кладовищі, в церковній ограді — росяна трава і дзвони, ще й досі дзвони, білий фартушок, гострий молодик з правого боку...

Т р е т і й

— Це на крихтах, на хлібові!..

Ч е т в е р т и й

— Заждіть! Разом сто сім жінок за п'ятнадцять років, чотирнадцять тисяч, п'ятсот тридцять... тридцять...

П е р ш и й

— Поможіть їх розігнати! У-у-у...

Закригавши тужно, став бігати й підстрибувати.

*За ним побігли другі, кожен із своїм рухом,
вигуком або тіснею¹⁵*

5

Підійшов санітар. Четвертий до його:

— Ви бачили Олю?

С а н і т а р

— Он туди йди! Вона там... показав у другий од Оді бік.

Ч е т в е р т и й

— У неї прекрасна й запашна, як троянда, половина залоза — я бачив...

С а н і т а р

— Де ти... бачив?

— Я сидів отам в кущах... А вона підійшла...

— Ну?

— Рвала квіти...

— Ну?

- Нахилилась...
- Ну-ну?
- Я й побачив... На нозі, біля коліна... А вночі вона прийшла до мене і якби не кішка...
- Яка кішка?
- Та, що й цієї ночі знов привела мені троє котят... Скажіть, яке має право та кішка няюкати всім, що котята од мене...
- Ну, вже поблудив... Отуди йди, до всіх...

Ч е т в е р т и й
одійшовши

— Що прокинусь уночі, а вона вже з котятами і няюкає, няюкає всім: — няв-няв-няв...

6

Підійшла Оля, щоб заспокоїти гетвертого. Санітар заступив їй дорогу

— Інтелігентик оцей каже, що ви приходили до його вночі.

О л я

- Щодня йому гіршає.
- А може цьому й правда?
- Що?.. Боже мій! Трохиме Івановичу!
- Я не винний, бо ще й не такий на вас поговір може вийти.
- Поговір?
- Знаю я про все, Олю — як і де гулялося вам і як морозивом Кирюшка годувала та як постіль квіточками посыпала, сорочечку білу скідала...

О л я
хитнулася

- Неправда!
- Неправда? Та я про любов про вашу все чисто знаю і навіть можу сказати, якого числа уночі ви прив'язали Кирюжу до себе косою і такечки спали...

— Як же це... ви дозналися! Боже мій! Хто вам про це сказав?

— Хто, питаєте??

— Скажіть!..

— А гарнесьенька ви зараз. Цей сором вам дуже личить, їйбогу. Очата, як дві небесні плянети, і так далі...

О л я
одними губами

— Хто?

— Про морозиво пташка розповіла, бо на дереві сиділа і все чисто бачила, про постіль та квіти нетля-метелик, ну а про косу — муха-ха-ха. Ну, ну... Я шутую, бо що таке му-ха? Дурна комаха-ха-ха...

— Що ж тепер мені робити?..

— Не що інше, як плюнути на Кирюшку, бо все одно з другою вже крутить любов.

— На любов свою хіба можна плюнути?

— Як не плюнете — піде поговір... .

— Трохиме Івановичу! Невже ж ви хочете мене перед усім світом на поглум виставити, щоб згоріло в мені серце. Що я вам зробила?

— Нічого. Проте я хочу, що б ви зробили мені любов, бо я вже знемігся без неї... Чуєте?.. Пора вже подумати й про мене.

О л я
заломила руки

— Скажіть, як ви дозналися?

— Про що?

— Ну... про морозиво, постіль, квіти?..

— Я ж уже сказав: пташка, метелик, муха... .

— Трохиме Івановичу! Скажіть!

— А попросіть!

— Трохиме Івановичу... .

— Попроси!

— Ну, мицій! Скажіть!

Санітар її за руки притяг до себе

О л я

- Пустіть.
- Ну-ну... Не норовися!
- Не давіть мені руки!

7

*Тяжко зігнувшись та міцно стиснувши руки,
наблизившися п'ятий хворий ..*

- Поможіть!

С а н і т а р до Олі

— Оцьому ввижається, немов носить він на плечіх величезного удава, що хвіст його волочиться десь по той бік світу... А любов моя без взаємності ще гірш за того удава, бо давить не руки, а серце... Отак! Отак!

О л я *скрикнула*

- Не мучте!

П ' я т и й

— Не можу! Знемігся! Зараз впustю. Зараз буде катастрофа. Поможіть!

С а н і т а р

- Він сказав... Кирюха.

О л я

- Він!..

П ' я т и й до Малахія

— Не можу задавати... Це ж удав — всесвітнє зло. І тільки я впustю його — він задавить увесь світ... Поможіть!

М а л а х і й *рухом руки*

- Поможу!

О л я

— Невже він?

С а н і т а р

— Ще не вірите?.. У вас тут (*показав на спину*) родинка. Так? (*показав на груди*) А ліва трошки більша за праву... Так? А ви любите, щоб все... (*зашептів про щось в ухо*).

О л я

— А він не казав вам, що тепер у мене тут... од його дитина?

С а н і т а р

— Дурниця! Подвійний аборт; Кирюху із серця, дитину із черева — от і вся проблема.

О л я

— А про свою хворобу не казав?

С а н і т а р

— Про яку хворобу?.. Та ви шуткуєте, Олю Манойловно!

О л я

— Хочете пересвідчитись?

С а н і т а р

— Ну-ну... Це він на зло мені, за ті гроші... Отже паскудник, га! А ви чого зразу про це не сказали... Хіба так можна гратися!.. (*пішов*).

Оля упала і тяжко заплакала

П ' я т и й

— Зараз буде катастрофа! Пускаю! Поможіть!

М а л а х і й

*непомітно стеживши за санітаром та Олею,
заходив, захвилювавсь, як ще ніколи*

— Негайно... Негайно потрібна реформа людини!..

Зараз, кажу, або вже ніколи! Разом з цим пересвідчуюсь, що ніхто, опріч мене, такої реформи не зробить... Так. От тільки не знаю, з чого почати... Вихор думок, голубих, зелених, жовтих, червоних... Як іх багато! Ціла метелиця! А найбільш голубих, і вони, помоєму, найкращі та найпридатніші будуть на мою реформу. Треба ловити їх... Ось одна! Ось друга! Ось третя. Немов метелики, а дивіться, що з них виходить!

У хворій його уяві з'явилися, розквітнули дивовижні проекти, реформи, цілі картини. Спогатку з голубих коливань і метеликів збіглися, закрутілися якісь голубі кола з жовтогарягими централами, забринів спів „Милостъ миры” Дехтярьова, перемішаний з Інтернаціоналом, брязкотом кадила та з трелями жайворонків, по тому вималювалось таке: десь у голубій РНК голубі наркоми сидять і слухають його доповідь про негайну реформу людини. Плещуть в долоні, схвалиють і вітають його, він далі показує наркомам наогно, як треба негайно реформувати людей. По герзі до його підходять: дідок в дармовісі, колишній воєнний в галіфе, дама, Агапія, санітар, божевільні, він накриває кожного голубим покривалом, повгас, переконує, потім робить магічний рух рукою і тоді з-під голубого покривала виходить оновлена людина, страшенно ввіглива, надзвичайно добра, а н г е л о п о д і б н а. Далі ці люди, багато людей і він на голі їх, з гервоними маками та з жовтими нагідками йдуть у голубу даль. По дорозі багать — стойть гора Фавор, Оля несе яблука святити, люди співають їй „осанна”, тільки якось по-новому. По тому в голубому матриві маягить якийсь новий Єрусалим, далі голубі долини, голубі гори, знов долини, голубі дощі, зливи і нарешті голубе ніщо.

Огувся Малахій. Олі вже не було. Навколо ходили й кружляли хворі

М а л а х і й

— Ага... На підставі вищепобаченого (*взяв пугку землі, поплював, розтер і помазав собі лоба*) (помазаються народнім наркомом (*гугно*)). Сповнилось! Слухайте всі, всі, всі!.. В ім'я голубої революції я помазавсь народнім наркомом...

Д р у г и й

— Тихо! Я бачив, у траві верблюжі вуха ростуть.

М а л а х і й

- Хай ростуть!
- Вони ж слухають.
- Прекрасно!
- І переказують!
- Кому?
- Всім...

М а л а х і й
звів голову:

— Прекрасно! Гей, верблюжі вуха! Перекажіть всім, всім, мій перший декрет.

Х в о р і
поміж себе

— Всім, всім, всім.

М а л а х і й

— З ласки великої матері нашої революції я помазався народнім наркомом. Анкета моя: ціпок і торбина сухарів; родинного стану я зрікся, пішки пройшов увесь стаж попередній, воду я пив із ста семи криниць; нарком без портфеля; зовнішні ознаки та клейноди мої: червона лента через ліве плече, ціпочок і сурма,

для українців бриль і на великі свята — корона з соняшника в руці. Народній нарком Малахій. Ні, не так... Народній Малахій, в дужках — нарком. Скорочено — Нармах... Ні, Нармахнар.

Х в о р і

— Народній нарком. Нармахнар появився.

Х тօ съ став навколіна

— Виведи нас звідси!

Х тօ съ захвилювався

— Він самозванець, не вірте!

Т р е т і й

— Коли ти велике начальство, — прикажи, щоб хліба святого не кришили. Хай крихти позбирають. Отож од таких і голод. Думка була весілля справляти, коли гульк — і молода, і мати весільна на баштані посожили... А замість кавунів дитячі голови походили. Що крику, що плачу, кажуть...

М а л а х і й

— Прикажу! Виведу! Всі бо ваші просьби, заяви у серце кладу. До речі — мій другий декрет... Всім, всім, всім... Негайно скасувати всі портфелі й теки. Коли ж урядовці спитають, куди ім складати заяви та скарги, відповідь дайте: одинні всі скарги народні, заяви і просьби носіте: 1) в голові, 2) в передсердечних сумках — ніже ні в портфелях, ні в теках. Народній Малахій, нарком. Скорочено — Нармахнар. Харків. Вілла Сабурова.

Х в о р і

— Виведи нас, Нармахнаре!

Малахій

— Виведу ѹ поведу! Поведу туди, де зорів небо ѹ голубіс земля, де за обрієм співають на золотих сідалках голубі будимири соціалістичні півні... .

Xbopi

- Нас не пустять!
 - Не вірте йому!
 - Сторожа не пустить.
 - Небесні два сторожі й квочка не пустять.

Малахій

— Я вам скажу таке слово, що пустять — пароль та-
кий, що й мур розваля... Підходьте по пароль!

Xbopi

- По пароль! По пароль! По пароль!

Малахій

- Голубі мрії...

Xbopi

повторивши той пароль, кинулись до муру

- Так виводь нас! Веди!

Малахій

- Лізьте!

Хтось з хворих

- А як піймають?

Малахій

- Не впіймають!.. На сторожі коло вас сам нарком народній. Лізьте, кажу!

Подерлися, перелізли хворі через мур. Малахій переждав останнього. Тоді поплював на руки — В ім'я соціяльної матері нашої революції (поліз і собі).

О л я
прибігла

— Стійте! Куди ви?

М а л а х і й
з муру

— Не закудикуйте! Хіба ще й досі не зрозуміли? Обійти треба кожну хату, межу і завод, щоб кожному преподати голубій мрій...

— І вам не сором перелазити через мур! Злізьте!

— Народній нарком має право перелазити через всі тини на Україні, через всі мури й паркани. Це моя прерогатива.

— Прошу й благаю вас — злізьте.

М а л а х і й

— Гм... Вона просить (*зліз з муру*). Коли хтонебудь з бідних і покривджених попросить, щоб народній нарком повісився, він мусить і це негайно зробити... Бачте, Олю, народній наркомуважив вашу просьбу, тепер уважте ви мою. Пустіть мене туди.

— Куди?

— Туди, до всіх, а перш — до гегемонів.

— Побудьте ще трошки у нас, відпочиньте, а тоді й підете собі...

— Олю! Невже ви маєте мене за божевільного.

— Ну, от ще... Та ніхто, ніхто не має вас за божевільного.

М а л а х і й
проникливо

— Олю! У вас очі такі чисті й прозорі, що навіть тінь легенъкої неправди я бачу на дні їх і читаю — авжеж божевільний.

— Та ні! То вам так здається.

— Щоб знали ви, Олю, — я не божевільний. Вийшла, як це трапляється, малюсінька помилка. Угадайте, яка?

— Не знаю... Скажіть!

— Малюлюнічка. Провожатий помилився — де б вести мене на віллу РНК, а він на Сабурову віллу одвів. От і все. А Оля повинна помилку цю залагодити, пустивши мене...

— Ні, ні! Я не можу! Попросіть професора. Він розумний і добрий, він вас огляне... I взагалі вас скоро випустять. Я чула, вас тільки на освідчення прислали... Та хіба вам погано тут? Дивіться — зелено як, квіти, повітря яке!..

— Не голубе! Ах, Олю! Од вас тепер залежить, щоб оновилася людина і земля у просторах блакитних, як лебідь біла на тихих ставах, музично і вільно попливла...

Десь за садом загув лунко заводський гудок.

Малахій так і скинувсь

— Чуєте?.. Туди, туди, — до гегемонів!.. I божевільним справді буду, коли спізнююсь і не поведу їх за собою...

О л я

— Ой, Боже! Гудок у заводі — дванадцять годин. Зараз на сніданок... А де ж другі... Де вони?

М а л а х і й

— Вони вже пішли.

О л я

— Справді? Пішли снідати?

М а л а х і й

— Так. На голубе снідання пішли.

О л я

— Так ходімо ж і ми. Мерцій! (*пішла*).

Малахій пішов був за нею. Скоро вернувся — сам.

Взявся лізти знов на мур. Завагався

— Ні... Вона мене просила.

О л я
повернулась

— Наркоме!

М а л а х і й

— Не бійтесь! Я ж відступивсь і здавсь на вашу просьбу. Проте я маю вас переконати. Олю. Я мушу першій вам преподати голубії мрії, тим паче, що в очах у вас вони ще не зів'яли, бринять, а як коли, так іх там ціла повінь. Я з вас почну...

— А я покличу санітара.

— Олю! Я навколона стану, ось... До ніг вклонюсь, молитиму, пустіті...

— У вас температура, наркоме. Вам треба лягти.

— Навпаки, мені треба встати. Олю, хвилинку... Ви тільки зважте, що дадуть мої проєкти вам особисто. Бо хто-хто, а ви колишете завжди голубії мрії. Не пустите ж мене — доведеться, чорний очіпок надівші, однесті іх на гробки.

— Гукають.

— А пустите — він вернеться.

— Хто?

— Кириошик.

— Не вернеться.

— Згідно з проєктами моїми — вернеться. Невкоснительно. Уночі зимио...

— Гм... А чом не весною?

— Зимио. Ви, Олю, засвітивши каганець самотності, прястимете нитку жіночого смутку. А колиска рип-ріп, а в колисці дитя хліп-хліп, — мати Оля горювальниця пісню співатиме, оту саме, як її... (заспіває):

— Ой спи, дитя, без сповіття. Поки мати з поля прийде, та принесе три квіточочки: одна буде дрімливая, друга буде сонливая, а третя — щасливая...

(Нахилився до Олі) у Олі слізозі?..

О л я
крізь сльози

— Ну, а далі що?

М а л а х і й

— Зимою вночі. Метелиця буде по всіх степах, по всіх світах: гу-гу-у. Коні в степу тупу, тупу — то з походу революційного їхатиме він. . .

— Хто?

— Згідно з проектами — Кирюшік.

— Так?

— Невкоснительно. У віконця стане, тихенько посту-
котить: „одчини, дружино Олю, товаришу вірний”...
(До Олі) Оля?

О л я
тихо

— Одчине...

М а л а х і й

— Засніжений, заметений у порога стане: — „Дра-
стуй” — скаже. Тоді Оля у відповідь (*Заспівав з відо-
мої салдатської пісні, одмінивши трохи слова*):

Драстуй, драстуй, милив мій, пожалуй у хату...

Тоді скаже милив: — Олю, оновлений після рефор-
ми людини, спокутавши гріхи свої перед тобою в по-
ходах і боях за голубосяйні мрії, я вернувсь до тебе,
прости мене... Оля скаже...

О л я
замріяно

— Прощаю! Прощаю!

М а л а х і й

— Тоді милив посадовить свою Олю коло колиски...
Отак (*Посадив Олю на пні*). То на неї любо гляне, то
на милем дитя, то к серцю пригорне, то в очі загляне,
то ноги цілуює святі у чашечки похололі... Оля плаче?

О л я

— Ні... це я так, дурненька (*замріяно*). Ох, як же я нагорювалася, тебе ждучи, милий!..

М а л а х і й

— Це все відбудеться згідно з моїми проектами... Я маю поспішати, Олю. Я йду.

О л я
замріяно

— Ідіть! Ідіть!

М а л а х і й
виліз на мур. Сів

— Ходімо разом, Олю. Я появлю вас РНК яко найкращий наочний приклад моєї негайної реформи... .

Близько погувся санітарів голос: Олю Манойловно!

О л я

— Кличуть!.. Тікайте!

М а л а х і й

— Не тікаю, а йду! Жду вас, Олю, на свято оновлення нашого українського роду, що відбудеться двадцятого серпня за новим стилем, по-старому ж — на Спаса. Подробиці: бой конфеті, серпантин і тощо у моїх декретах... (*скогив і за мур, потупотів десь*).

11

С а н і т а р
(побіг)

— Олю Манойловно, там прийшли по Стаканчика його родичі (*подивився кругом*). Та де ж він?

О л я

заступила те місце, де переліз Малахій

— Не знаю.

Санітар
(підозріливо)

— Як так не знаєте? Та я черговому лікарю рапорта напишу, як і хто гуляє з хворими в кущах, а тоді — не знаю... (*Оля мовгала*). Ви набрехали на Кирюху: ніякої хвороби, каже він... (*Оля мовгала*). Де Стаканчик?.. А хворі всі де?.. Може повтікали?

Оля
огутилася

— Хворі? Вони он...

— Де?

— Пішли снідати, і Стаканчик.

— Нічого подібного, там їх нема.

— Та он вони, хіба не бачите, за ріг зайшли...

Санітар побіг. Десь близько погулися тривожні голоси: Хтось випустив хворих! Хворі втекли!

Оля перелізла через мур

12

*Біля канцелярії стояли, ждали кум і Любуня.
Хвилювалися*

Любуня

— Аж не віриться, що зараз папоњка вийдуть, що зараз повезем його додому... Боже! Що вже находилися, що напросилися, а що наговорилися... Невже, хрещений?

Кум

— Спокійно! Хоч і сам я ой хвилююсь... Ось приклади, хрещенице, руку ік серцю...

— Ой!..

— Та ні... До моого серця.

Любуня приклада руку до кумового серця

К у м

— Щк?

— Ой же б'ється!

— Не серце, а ступа. Чуєш? Гуп-гуп-гуп-гуп. Сильне хвилююся я (*по павзі*). Ще б пак не хвилюватися, коли вже зараз бачу: верба ось, Загнибогина гребля, шу-шу — очерет... Кум сидить і я сидю, кум будить і я вудю. У природі ѹ біля неї тихо, ясно. Коли — дз-з-з, цім-м... Куме, комар! А кум: га-га? Ляп себе по лобі...

Л ю б у н я

— У папоньки завжди після рибалстваувесь лоб у гулях.

13

Вийшов санітар

— Це ви прийшли по хворого Стаканчика?

К у м

— Не тільки ми, а ѹ дочка його ось...

Санітар

— Його у нас вже нема.

— Як так, нема?

— Він утік.

Кум оставнів. Любуню спазми взяли

— Ой... ой... ой...

К у м

— Не кричи, бо я вже нічого не чую (*до санітара*). Скажіть, ви мене вдарили?

Санітар

— Я?... нічого подібного.

К у м

— А чого ж мені в голові загуло?

*Любуня
знов узяло її на спазми.*

— Утік...

Кум

— Не кажи!

— Утік...

— Не кажи цього слова!

*Любуня
заплакала*

— Уті-і-ік...

*Кум
до санітара*

— Запитання!

— Будь ласка.

— Коли утік?

— П'ятнадцять хвилин тому... Та ви не турбуйтесь:
зараз подзвонили до міліції, зараз його вловлять...

— Спасиби, — тепер уже не вловлять.

— Ви так думаете?

— Не вловлять. Як судився за півня з сусідою, то
три роки, аж поки не висудив...

— До чого ж тут півень?

— А до того, молодий чоловіче, що характер у кума
така. Раз уже почав тікати — до смерти тікатиме. Ро-
зумієте?

— Нічого не розумію.

— Як не розумієте! Він у вас тікає, а ви не розу-
мієте! А як подам у суд і навіть на раднаркомів, що не
встерегли кума, що він утік і може чорзна що нароп-
бити... Бюрократи ви всі після цього!... А втім, ви те-
пер нам непотрібний, молодий чоловіче... І взагалі
лучче б ви ударили мене з дванадцятиймової гармати
в самісіньке моє серце, ніж прийшли з таким повідом-
ленням... Ідіть, бо не можу на вас дивитися!

С а н і т а р

— А я кажу — міліція вловить. Навідайтесь завтра (*пішов*).

К у м

— Сяду тепер та посумую . . . Засмутуюся, зажурюся за кумом. Ех, куме, куме! Любив тебе, шанував, як брата рідненького, у серці носив і доносивсь — до музолів . . . (*по павзі*). А посумувавши,, скажу: шабаш! Додому, Любонько, і навіть негайно!

Л ю б у н я

— Без папоньки?

— Не тільки без папоньки, — без кума.

— Хрищений!..

— Додому!

— Хрищений!..

— Шабаш!

— Хрищений! Як же ми без папоньки на очі появи-
мось?

— Прийдем уночі.

— Мамонька ж прокленуть мене . . . А вам до церкви
як, на базар? Скрізь питатимуть, чом без кума вер-
нувся?

— Не піду я до церкви . . . А втім, чого я хвиллююсь,
коли я постановив: прийти, захворіти і вмерти . . .

— Не можна без папоньки.

— Можна, — не можна, годі кажу!

— З ким же тепер рибу ловитимете?

— Сам!

— А не можна, не можна без папоньки . . . Хто в да-
мок сяде з вами, хто про політику?

— Сам!

— А з ким „сади мої зелененькі” заспіваете?. . . А як
же на Різдво, на Великдень?..

— Сам! Сам заспіваю, сам занедужаю, сам і помру!
Сам!

— Хрищений! Згадайте, як на ваші йменини ви папоньку додому вели та й заблудились на своїй же вулиці, їй якби не Полкан наш, то б і не знайшли воріт . . .

— Не згадуй, бо хіба я кажу, що кум поганий чоловік? Кажу я так? Кажу?

— Ні.

— Музолі у серці од любови й досади. Хто ми, кум і я? Хто? Хлопчики — піонерчики, що наввипередки побігли, чи до гробу вже підходимо?. . (по павзі). Він буде по наркомосах усяких бігати, до Вецека скакатиме, а я буду останніх поросят продавати, щоб його завертати додому?. . Годі! Додому!

— Я не поїду, хрищений.

— Що?

— Я сама шукатиму. Знайду, приведу — щастя, не знайду . . .

— Загинеш!

— Не знайду — загину. . . Сама собі смерть заподію.

— А як твоя мамонька, а моя кума, хрищенице, та вже хвора лежить і навіть помирає . . . од тифу?

— Мамонька як благословляли мене в дорогу, да руки мені ціluвали, слізами поливали, просили, молили, кляли, щоб я без папоньки не верталась.

— А як твої сестри Віруня й Надія і собі лежать, на малярію заслабли, ніхто води не подасть і нікому компреса на нещасний лоб накласти?

— Не можу! Тоді ще, як у церкву заскочила та молилася, тоді ще відчула, що доля нас розлучить.

— А як там без тебе всі квіти на вікнах посохли і в палісаднику посохли?

— Сон мені щоночі, хрищений: одна я немов, один на степу плету вінок з васильків та нагідок, а вони сухі, немов, сухі як ото мертвому в голови кладуть . . . Доля віщує, її не обійдеш, хрищений.

— І курчата без води заливаються, а квочка не зна, що далі робити, де води шукати.

— Хрищений!..

— І після цього не йдеш?

— Hi!

— Ага! Так ти хочеш показати, що в тебе папонькина характер... Дак знай же, знай, що й я не абищо і маю характер твердішую втрічі за кумову й твою. Прощавай! (*Одійшов. Посварився*). Одумайся! Загинеш! (*Любуня мовгала. Кум насунув капелюха*). Загинеш, кажу!

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

Здивувались робітники на заводі Серп і Молот, як побагиши, що через мур до них перелазив якийсь головігок в брилі

П е р ш и й

— Ти дивись — перелазить хтось... Гей, граждане!

Д р у г и й

— Цс-с-с... Це, мабуть, шпигун або злодій до нас хоче вдертися...

П е р ш и й

— Так заарештувати треба!..

Т р е т і й
поважно, спокійно

— Путнє тепер до нас через мур не полізе — це факт, проте не гарячиться, хлопці... Перший мовчок та пара очок краче за язичок — отак і вивідаємо, хто воно є яке на масть.

Припали до роботи, не звертаюги на гостя особливої уваги: лізе, мовляв, нехай лізе

М а л а х і й
з муру

— Вітаю гегемонів! (*Робітники мовгки й скупо по-здоровкалисісь. Малахій це помітив, ущіпливо*). Вітаю і разом питаю: невже і гегемонів загорожено мурами, та ще якими? (*показав на заводські мури*). Тоді, будь ласка, скажіть, що різнить вас з тими, що сидять по бупрах та по божевільнях? Там мури і тут мури...

Т р е т і й

— Там вони обмежують, тут вони захищають права, бо кругом ворогів ще багато.

М а л а х і й

— Розгородитись пора, гегемони, зруйнувати мури оці треба негайно, бо вони заступають дорогу до вас . . .

Т р е т і й

— Кому?

М а л а х і й

— Друзям вашим, о гегемони, — скажу я.

Т р е т і й

до своїх

— Для друзів, здається, у нас є ворота і двері . . .

М а л а х і й

— Мене не пустили в ворота.

Т р е т і й

— Не розпізнали, чи як?

М а л а х і й

— Не розпізнали й не визнали, дарма, що я показав ознаки й клейноди свої, що про них оповістив у першім декреті і що по них мене мусить впізнати всякий сущий на Україні (*показав на ціогок, на бриль, подививсь на робітників*). Невже і ви не розпізнали? (*пов'язавсь через ліве плеge гервоною стрігкою*). І тепер не впізнасте? От що виходить, коли не читають декретів. Слухайте ще раз: з ласки великої матері нашої революції, нас помазано народнім наркомом Малахієм . . .

Д р у г и й

— Ну ѿ що з того?

П е р ш и й

до третього

— Він п'яний.

Т р е т і й

— Ні, ні.

П е р ш и й

— Та як же ні? Дивись... Хай би до зеленого змія,
а то ж до наркома допився...

Т р е т і й

— Уважніше слухай!

М а л а х і й

тимгасом зліз з муру. Підійшов до ребітників.

— Що це ви робите?

Т р е т і й

— Хіба не бачите?. . Форми.

М а л а х і й

— А я прийшов до вас робити реформи.

Т р е т і й

— Які?

М а л а х і й

— Голубі. Більш точно — негайну реформу людини, бо сьогодні знаєте до чого вже дійшло? Згвалтовано двох старих бабів — газетярі кричать, кричать...

П е р ш и й

— То ж охота на когось напала.

М а л а х і й

не зрозумів іронії

— І це напередодні соціалізму, в країні, де про кохання народ утворив найкращу в світі пісню про зелений барвінок, про зорю з місяцем, червону калину, де нарешті сам народній нарком стереже вночі голубії мрії, — згвалтовано двох старих бабів, а люди, люди!

*За муром погувся дзвінкий, бадьорий хлопгагий
голос*

— Р-р-радіо! Ужасное ізнасілованіє двох нещасних старух, которая старшая шестьдесят сем лет імеєт.

М а л а х і й

— Чуєте?

П е р ш и й
іронігно

— Поласували бабусі.

М а л а х і й

— Я певен, що коли б роздати увечорі на вулицях людям анкети — метелики з одним запитанням, хто про що тоді думає, то як ви гадаєте, про що здебільшого були б думки?

Т р е т і й

— Не скажу. Всячина бредеться в голову людям.

М а л а х і й

— А я скажу.

Т р е т і й

— Ану?

М а л а х і й

— Не про голубі реформи, а про форми жіночих ніг думають і мріють, зовсім не звертаючи уваги на те, що в наслідок таким мріям любов обмежується ногами, в очах не цвіте, в серці не співає, — отож і згвалтовано двох старих бабів... Ні, далі я ждати не можу. Пора починати (*засурмив в кулак немов у сурму військовий сигнал „вставай”*). Тру-тру-ту-ру-ту-ру-ру, тро-тро-то-то-то-то-то-то-то, тру-ту. Ревуть сирени по заводах, гудуть гудки й дроти, співа Україна за могилами в долині, та сурма золота народнього наркома над усе: про даль голубу та про голубі мрії сурмить вона вам, гегемони...

2

Поприходили ще робітники

— Хто цей оратор? Од кого? Про що?
— Од наркомів до нас...

- Та ні!.. Сам наркомом назвався.
— По-моєму, клоун з цирку прийшов...
— Попав пальцем!.. Це артист з української трупи.

П е р ш и й
до третього

- Бачу таки, — помішав горілку з пивом.

Т р е т і й

- Ти думаєш?

П е р ш и й

- Факт!

Т р е т і й
усміхнувся

- Уважніше слухай, кажу!

М а л а х і й

- Негайну реформу людини прийшов я робити до вас, гегемони. Слухайте мене, а більш нікого... (Хтось свистнув). Хто там свистить на промову народного наркома. Хто заважа нам, питую?

Х т о с ь

- А хто нам заважає в роботі?

М а л а х і й

- І так багато свисту на Україні: свистять вітри суховії, свистять юнаки на дівчат, свистить міліція внощі, на вулицях мочаться, з'гвалтовано бабів... Негайну реформу людини прийшов я зробити і в першу черк реформу українського роду, бо в стані дядьків та перекладачів...

Гомін пішов поміж робітників:

- Це божевільний...
— Прикидається.
— До адміністрації його!
— Хай старий виголоситься.

Т р е т і й
спокійно

— Уважніше слухайте, товариші!

М а л а х і ї

— Слухайте мене, гегемони, і я виведу вас з цих за-курених мурів. Провулками, закавулками, повз заво-ди й фабрики, межами та стежками, ген-ген за могили, у голубу даль поведу. Тру-ту, тру-ту! Уставайте, люди, бо несу на вас реформу, не форму, а реформу! Тру-ту, тру-ту! Збирайтесь до нової Фавор-гори дванадцятого серпня, по-старому шостого, несіть мак червоний, на-гідки, а найбільш приносите голубеньких мрій. Там будемо святитися, святитися — новитися... Заодно при-носите й мову українську. Чи знаєте, між іншим, чого наша мова у порога віки вистояла? Бог про неї забув, як мішав язики на вавилонській башті. Крім того, Дух Святий зійшов на апостоли всіма мовами, забув тільки про нашу українську. На це РНК звернув уже свою увагу, та тільки без мене навряд, щоб що вийшло...

Т р е т і й
голосно, можутньо

— Виходить і вийде!!! Товариші... (*виступив на-перед до Малахія*). Ви селянин?

М а л а х і ї

— Ні.

Т р е т і й
навпорно

— І не робітник?

М а л а х і ї

— Я народній Малахій.

Т р е т і й

— Із провулків та заулків, крученими стежечками, навіть через мури оці пролазять до нас отакі Малахії.

А хто вони? Ще добре, як просто собі меланхоли-мрійники, бо таких чимало і поміж нашим братом, на превеликий жаль, водиться — очі, як в ісусів, голубий дим в голові, гріхи все збирають та на тому її їздять — добре, кажу, як ще такі ісусики на осликах...

М а л а х і й

— Осана їм! Вони чистять світ.

Т р е т і й

— Хочеш чистити, пересядь з ослика...

Х т о с ь

етулиш з боку

— На асенізаційну бочку. (*Вибухнув сміх*).

Т р е т і й

— А хоча б і на бочку, бо лучче бути бочкарем, ніж таким ісусиком як цей. То добре, кажу, коли ще ісусики вони, бо це ще півлиха. А от коли вчуваєш в їхніх благенських проповідях десь в одному, в двох словах зовсім другу музику...

М а л а х і й

— Голубую музику...

Т р е т і й

— Не нашої кляси музику, тоді нам треба сказати — товариші! За голубими їхніми словами ховаються буржуазні шовіністичні жальця. За голубим отим туманом чигають на нас супротивники, в голубих реформах закутано їхні мірочки і форми —стережіться!

М а л а х і й

— Негайну реформу людини виголошую я, гегемони, і беруся зробити її.

Т р е т і й
пальцем покиває

— Ой, зробиши, дядя, на себе глядя — знаємо вас...
Ні, зробимо її краще ми, по образу її по подобію пролетарському.

М а л а х і й

— Тру-ту... А реформу українського роду ви зробите?.. Ген-ген сидить біля віконця в хаті, морщить постоли та вигляда, чи не везе йому старий бозя дощу на пшеницю, чи не видно синів із салдатів, із наймів дочок. І день іде, і ніч іде, бозі нема — і дощ не йде, б'ють пороги, місяць сходить, як і перше сходив, нема Січі... Очерети у Дніпра питаютъ...

В и х о п и л и с ь г о л о с и

— Стара пісня.

М а л а х і й

— Де то наші діти ділиться, де вони гуляють?

Т р е т і й

— Завтра там, де б'ють пороги, вже не місяць зійде. Завтра зійдуть електричні, можна сказати, сонця і засяють на весь степ козачий, на всю нашу Україну, аж до моря...

М а л а х і й

— Запитання: до якого моря?

Т р е т і й

— Завтра там, де скиглила чайка літаючи, заспівають сирени, можна сказати, морських пароплавів, залунають гудки нових фабрик, заводів. Вже сьогодні Дніпрельстан розбива динамо-моторами очеретяний той сум і дике, хай воно сказиться, тужіння порогів, бо чув я його на екскурсії...

М а л а х і й

— Киньте ваш Дніпрельстан! Тут ось, чуєте, кричать — ізнаслованіє двох старух, о, гегемони! Не поможе!

Т р е т і й

— Поможе! Отам починаєм ми нашу реформу всього українського роду, отам і тут і скрізь, де тільки с рука робітника...

3

Підбіг робітник, мокрий весь од поту
— Готові форми?

Робітники напружились
— Готові!

Мокрий робітник
— Випускаємо чавун!.. (*крикнув туди, де знімалася заграва*). Готово!.. Дайош!..

Полилася рівзаками та жолобами огненна рідина, освітила огняно-червоним аж гарячим світлом увесь цех ливарний, загравами полихнула, одсвітилась на облицях і в очах у кожного. Знявся рух. Перескакуючи через рівзаки, припадаючи до форм, повели робітники за собою лопатами огняну лаву у форми. Несли у ковшах. Гукали на Малахія

— З дороги, старик!
— Бережись там, гей!
— Станьте осторонь, гей, як вас!.. Малахій!..
— Та покажіть йому, куди вийти, бо ще розтопиться.

А він в димі та в заграві безпорадно метався між огненних рігегок, аж поки хтось не вивів його до дверей, сказавши:

— Клопіт з такими реформаторами...

Отяжившись він глянув на огні, на дим, на заграви і сказав:

— У них свої, червоні мрії. Яка трагедія!

Закрив огі й пішов. Услід йому громіла симфонія труда.

П'ЯТА ДІЯ

*Турбувалась мадам Аполінара, щоб бува не на-
крила її установу міліція, а найбільше в ногі
побивалася:*

— Гляди, Агапіє, часом наскочить міліція, кажи:
це мої онуки Оленька і Любоńка, допіру приїхали . . .
говіти або що.

А г а п і я на все годилася

— А Господи! Так і скажу, аби тільки подорожну
ви мені до Єрусалиму виклопотали . . .

— Виклопочу!

— Чи скоро ж?..

— Зажди!

— Коли ж місяць жду . . . (*шепотіла*). Ні грошей, ні
Єрусалиму.

*I як на зло Аполінарі в цю ніг десь недалеко зри-
вались тривожні свистки*

1

Вискогув з якогось гулангику знєрвований гість

Г і с т ь

— Свистять!.. Ах, мадам Аполінаре, скільки я вам
радив знайти безпечнішу квартиру, щоб подалі — далі
од радянської влади . . .

*Докірливо, сердито глянув на мадам Аполінару
і побіг по східцях через задні двері. Забув застіб-
нути підтяжки*

А полінара
йому вслід заломила руки

— Ах, знаю, що мука, та що ж поробиш — ми тепер нелегальні!

2

Із того ж гулангику вийшла Любуня
— Нудно... Хай грають.

А полінара

— Не треба, Миронько! Чуєш — свистки?

Любуня

— Втечі!

А полінара
до музики

— Ну, грайте! Тільки, благаю, — піяно, піяно...

Любуня
підійшла до Агапії

— А що як папонька вдома?

Агапія

— То Бог святий один знає...

Любуня

— Я оце подумала, і весь світ мені почорнів. А що як папонька вдома, а я тут!.. (*на музику*). Голосніше!

3

*Увійшли, по східцях захиталися дві дівчини з
гостями їй Матильда*

— Ось... Прийшли.

Перша

— Котики, ви не пожалієте.

Гість

— Не жалєю, не заву, не плачу, всьо пройдьот, как с белих яблонь дим . . .

Друга

— Браво!

Гість

— Ув'яданья золотом охвачений.

Мадам Аполінара

до дівчат

— Прийшли, мої дітуні . . . А Оля ж де?

Матильда

— Вина! А тоді про Олю . . .

Друга

до гостя

— Можна грушу?

Гість

— Будь ласка . . . Я не буду больше молодим . . . Чого душенька ваша хоче, те ѿ беріть! . .

Дівчата

— Ой, який добренъкій!

Гість

злякався своєї добrosti

— Тільки з умовою.

Дівчата

— З якою?

— На вибір дається півхвилини (*вийняв годинника*). Півхвилини що завгодно. Півхвилини! Раз, два! . .

Дівчата

— Шоколади! Вина! Пундиків!

Гість

— Якої саме шоколади? Якого вина?

Дівчата

— Червоного солодкого! Ні, білого!

Гість

— Та якого ж, кажіть?

Друга дівчина

— Цукерок! Рахат-лукуму!

Гість

— Що більш вам до смаку?

Друга

— Цукерки!

Гість

— Сто грам? Двісті грам? Триста грам? Півхвилини минуло.

Перша

— Так скоро?

Гість

— Жізнь моя, іль ти приснілась мене...

Перша

— Я ж шоколади хотіла.

Гість

— Точно я весенней гулкої ранью проскакал на розовом коне... Ні, годі (*сів на стіл*).

Друга

— Постривайте ж! Ми вам теж скажемо: що завгодно, тільки півхвилини... Ха-ха-ха. Уявляю! Півхвилини...

Мадам Аполінара

— Ах, Мусю, Мусю; Хіба ж так можна жартувати. Гости ѹй справді подумають — півхвилинонки...

Розлила вино по гарках. Гости взялись гастувати дієзат.

А г а п і я до Любуні

— От якби тобі, доню, папоньку знайти, а мені до-
рогу. Може, голубонько, ти знала Вакулиху?..

— Не знаю. Не з ваших країв я, бабуню.

— Я й забула, що ти десь із степів... Коли ж на
всю околицю одна Вакулиха була в Єрусалимі...

— Болить, бабуню, серце, подобно я умру...

— А вона як гарно вмерла — Вакулиха! Прийшла
з Єрусалиму і на третій день померла...

Д і в ч а т а схопились з-за столу

— Мадам Аполінаре! Мамочко! Гості просять по-
танцовати. Можна?

А п о л і н а р а

— Тільки благаю вас, дівоночки, піяно! Піянісимо!

*Музика заграв фокстрота. Майнули тіні по сті-
нах, по стелі — гості й дівгата пішли у танок*

Л ю б у н я

— Ось грають, танцюють, а мені млинни чогось вви-
жаються, що край нашого містечка. А що як папонька
до млинів уже доходять, а я тут?

А г а п і я

— Немов заснула: лице таке ясне та біле, їйбо, не
брешу. А в труну їй стружок, що од гробу Господнього
принесла, пахущих поклали і кипарисовий хрестик...
Дай, Боже, тобі, доню, мені й усякому так умерти, як
вмерла Вакулиха. (*Любуня пішла в гуланчик. Агапія
доказувала своє*): Хіба прошення написати? Товариші,
отак і отак Вакулиха вмерла, то хочу й я так. То ж
не повірите, товариші, аж сниться вже. Іду, немов пли-
ву в повітрі повз море тепле, і стежечка в червоних кві-
тах, а десь за морем сяйво до неба, як ото зоря улітку
бува... А знаєте, товариші, як не вдасться до Єруса-
лиму, так я вже... (закуняла).

*Оля привела Малахія. Ще з порогу гукнула
— Я з гостем, та ще з яким!..*

Дівгата й гості привітали Олю оплесками, вигуками „ура”. Музика вдарив туша

М а л а х і й
ставши на сходах

— Аж ось де визнали!.. (велигно вклонився). Вітаємо наших вірноподаних!..

А п о л і н а р а
до Олі

— Це здається Мірин, Любчин... .

О л я

— Батько.

А п о л і н а р а

— Навіщо, Олю!.. Щоб розтривожити сердешне дитя!.. Навіщо драма!

О л я

— Де вона?

А п о л і н а р а

— Ша! Ій голова заболіла. Спить.

О л я

заглянула в кабінетик

— Міро, ти спиш?.. Спить! (Підійшла до Малахія)
Що дорожче, наркоме, батько чи сон?

М а л а х і й

— Сон, якщо він по роботі.

О л я

криво всміхнулась

— Ну да ж по роботі. Вибачте, я піду передягнуся,
а то змовкла (до всіх). Дощ надворі.

З розгону ввійшов іще гість

— Здоровово, контр-революціє!

*А полінара
зраділа і разом занепокоїлась*

— Боже май! Дівоньки! Дивіться, хто прийшов..

Дівчата

до нового гостя

— А-а! О-т!.. Наше „ніколи” прийшло.

Гість

подивився на годинника

— Ого! П'ятнадцять за першу. Поїзд о другій. Ще треба телеграму вдарити... Так! Пляшку пива мені, дві пляшки вина і цукерок дівчаткам — мерщій!

А полінара

— Може б повечеряли, мицій...

Гість

— Ніколи! Ніколи! Де Міра?

Дівчата

— Miro! Miro! До тебе „ніколи” прийшов.

*А полінара
ще гірш занепокоїлась*

— Ша! Піяно, дівоньки... (до гостя благально). Може б ви сьогодні другу собі подруженьку вибрали.

Гість

— Ніколи, контр-революціє! Я на п'ять хвилин.

А полінара

— Вона хвора.

— На що саме?

— Ій голова болить.

— Дурниці!

А полінара

— Милий, драма буде...

Гість

— Ніколи!.. Mіро! Можна? (*пішов у гулангик*).

М а л а х і й
до *Аполінари*

— Хто він такий?

А полінара

— Знакомий наш... Що веселий, а добрий...

М а л а х і й

— До кого пішов?

А полінара

— Я й сама не знаю... Бачте, я харчу їх, себто — приходять їсти, тут і спочивають, а корота, то й з гостем... Хіба вглядиш? Клопоту з ними та клопоту.. . Може горілоньки з дощу, або пива

М а л а х і й

— Я вам забороняю продавати любов у коробках!

— Яку любов?

— У коробках кажу! Хіба не бачу — нагородили коробок на кохання, немов клозетиків. Де місяць? Де зорі, пытаю? Де квіти? (*Вийняв з кишені якусь саморобну дудку, задудив*). Всім, всім, всім декрет! Однині забороняємо купувати й продавати законсервовану в дерев'яних, тим паче у фанерних коробках любов... Ні, не так. Щоб не зламати принципів нашої економ-політики, тимчасово дозволяємо купувати й продавати любов, тільки не в коробках, не законсервовану, а при місяцю, при зорях вночі, на траві, на квітах. Коли ж закортить кому вдень, то здебільшого там, те дзвонить у розгонах сонце і гудуть золоті бджілки, вдақ: дз-з-з... Нармахнар (*Подумає*) Перший.

*Убігла Любуня. За нею гість***Г і с т ь**

— Куди ти? Мені ж ніколи, Мірко!

Л ю б у н я

— Папоньки голос! Пустіть!.. Папонька милив мій, любий, дорогий, золотий!.. (*Поцілувала йому руки*). Насилу, насилу я вас знайшла.

*Ускогила Оля, набігли дівгата, підійшли, хитаюгись, гості***О л я**

— Це я тобі його знайшла.

А г а п і я

— А мені приснилось, — ангол у сопілку золотую грас... Коли гульк — аж це Любонькин батенько.

Д і в ч а т а

— Справді, батько?

— Miro! Це твій батько?

М а л а х і й

— Я не батько. Я народній Малахій. Та невже ж не читали першого декрета? Зрікся родинного стану...

Гість подивився на годинника, махнув рукою й побіг

Л ю б у н я

— Папонька любий! Ви не дивіться, що я така, що я в таких нарядах...

М а л а х і й

— Зрікся родинного стану, кажу.

— Простіть мене, папонько! Це я не навсправжки. Це я, щоб одшукати вас, копійку заробляла...

А г а п і я

— Простіть її за блуд, і Бог вам ще не такі гріхи відпустить . . .

Оля не спускала з Малахія огей

Л ю б у н я

— Зараз приїде Ванько, ми сядемо, папонько, і до вокзалу . . . У мене є гроші, аж п'ятьдесят три рублі. Квитки я куплю з плацкартами, ситра в дорогу, помаранчів. Ви ляжете, папонько, спочинете, любий мій, а вже сивенький . . .

М а л а х і й одійшовши

— Кажу, нема папоньки!.. І кума нема! Є народній Малахій нарком! Нармахнар. Перший!

Л ю б у н я

— Що ж мені тепер?

О л я до Малахія

— Що ж вона тепер робитиме, гей лихо ви, пеня народня!

М а л а х і й

— Запалюйте огнища універсального кохання на вулицях ваших городів, грійте потомлених, — в голубих моїх країнах вам за це спорудять пам'ятники . . .

Л ю б у н я

— Як же мені тепер?

О л я

— Попросимо, щоб він іще одну голубу брехеньку розказав, і знаєш про кого?.. Про милих, що вернуться до нас зимою вночі. Ха-ха-ха. Скільки іх, милих, вже зо мною спало, що ж як доведеться приймати та гріти з походу, то ще задавлять . . . Музико! Колечко!

Любуня, як хвора, потогилася в гулангик.

Дівгата й гості підхопили Олю:

- Браво! Браво!
- Колечко!
- Оля колечко співа.

О л я

В супроводі музики заспівала:

Потеряла я колечко
Потеряла я любов,
через етоє колечко
буду плакать день і ночь.¹⁷
Мил уехал, меня бросіл
ще й малютку на руках,
як згляну я на малютку,
так сльозами і заллюсь —
через тебя, моя малютка,
пойду в море утоплюсь.

М а л а х і й *зйшов на східці*

— Ало, ало!.. Перекажіть радіом всім, всім, всім на Україні сущим — людям, тополям, вербам нашим, степам і ярам і зорям на небі.

О л я

Довго русою косою
Трепетала по волнас
Правой рученької махала:
Прощай, миленський, прощай!

М а л а х і й *самотньо*

— Перекажіть, що народній Малахій вже сумує, і срібна сльоза повзе з сивого уса та й капа в голубе море. Як це трагічно: на голубих мріях сумує ...

*Його отогили дівгата і гості. Сміялися. Танцювали.
і от в цей момент крикнула Агапія:*

- Любина завісила!

А полінара

— Завісилась!

**Дівчата
заглянули в гулангик**

— Завісилась!

— Завісилась!... Мірка!... Йибогу!

*Знялась тривога. Гости, дівчата кинулись врозтіг,
східцями в двері*

**А гапія
до Малахія**

— Ваша донечка завісилась!

Малахій

— Не тривожтеся, вірноподанко, вона не завісилась,
а потонула в морі... Більш точно — в голубому морі... .

8

**Оля
вийшла з гулангiku**

— Зняла... Вона вже мертвa... (до Малахія) Чуєте! Це ж ви її довели... до смерти!

Малахій

— Он краще ловіть молодика, бо він мочиться у море.

Оля

— Він остаточно збожеволів... Куди ж тепер, після голубих mrій? (*Сама собі одновіла переконливо*). Чого ж іще думаєш!.. Туди!.. Назад. На службу! (*Пов'язалась хусткою й птила твердо ступаоги*).

9

*Ускогила Аполінара з невеликкою скринькою,
в яку запихала намисто, золоті обругки, шматок
шовку тощо*

А полінара

— Я вже яка, але ж не така, як оцей... (*плюнула на Малахія й побігла*). —

Малахій

— І плювали, і били його по ланитах. То він узявши сурму золотую, подув у ню... (*вийняв дудку*) і заграв всесвітньої голубої симфонії (*заграв на дудку*). Я — всесвітній пастух. Пасу череди мої. Пасу, пасу та й за-граю...

Агапія засвітила свігегку. Малахій грав. Йому здавалося, що він справді творить якусь прекрасну голубу симфонію, не вважаючи на те, що дудка гугнявила і лунала диким дисонансом.

МИНА МАЗАЙЛО

КОМЕДІЯ

ПЕРІША ДІЯ

1

Нарешті Уля прийшла. Рина до неї, од люстра:

— Ой, Улю, ой, тільки Улю, і тобі не сором! Я жду тебе, жду, жду! Нерви як не луснуть, серце знемоглося. Ти не можеш з'явить собі, що в нас у кватирі робиться! Це ти купила нові рукавички? За скільки?.. Що тільки, Улю, робиться! Братик мій Мокій вже збожеволів од своєї укрмови, ти розумієш?

Уля тільки на двері — і собі до люстра. Виглянулась.

Примружила огі:

— За три сорок!

Рина до люстра. Зробила трагічні огі:

— І, мабуть, уб'є папу. За три сорок? Дешево... Або папа його, бо вже третя лямпочка перегоріла — так пише по-українському, цілу ніч пише, ти розумієш, навіть вірші пише!

Уля повернулась од люстра:

— Що ти кажеш?

Рина до люстра, перехристилась:

— От на! А папа не то що од Мокія укрмови слухати не хоче, а навпаки — наше малоросійське прізвище змінити хоче і вже напитує собі вчительку, щоб могла навчити його правильно говорити по-русському, наприклад: не сапоги, а спагі...

Уля навіть од люстра відійшла:

— Так?

Рина

— А Мокій не тільки не зна про це, а навпаки — мріє, ти розумієш, мріє до нашого прізвища Мазайло додати ще Квач.

Уля аж сіла:

— Та що ти кажеш?

— А папа ще зранку пішов до загсу¹ на вивідки, чи можна змінити прізвище і чи має він право заставити Мокія, ти розумієш? Мокій про це нічого не зна, розумієш? Мама пише секретного в цій справі листа до тьоті Моті в Курськ, щоб тьотя Мотя негайно (*гукнула в двері*) Мамо, на хвилинку!.. (*До Улі*) як найскоріше приїхала, ти розумієш? Розумієш тепер, що в нас у кватирі робиться!

2

Увійшла мати. Рина до неї:

— Ти написала листа?

Мати

— Уже й одіслала.

Рина

— Жаль! Я оце подумала: ніхто й не подума, що одного листа мало. Треба телеграму! (*Нервово заломила руки, подивилася у люстро, як вийшло*). Треба негайно телеграму вдарити! Те-ле-гра-му!

Мати теж заломила руки. В люстро:

— Навіщо телеграму, коли я вже витратила десять копійок, послала листа?

Рина

— Ой, мамо, яка ти їйбогу!.. Та поки там тьотя одержить листа, ти знаєш, що у нас тут статися може? Знаєш?.. (*Виразно*). Все! А ти кажеш навіщо... Тільки телеграму! Зараз піди й напиши!

Мати пішла.

У л я

— Слухай, Ринко! Невже і прізвище в загсі міняють?
— А ти думала де? Тільки в загсі. Прізвище, ім'я, по батькові, все життя тепер можна змінити тільки в загсі, розумієш? Ой, Улю, ой, Улюню! Коли ти мене любиш, зроби так, щоб Мокій закохався у тебе. Може, він кине свої українські фантазії, може, хоч прізвище дасть помінятися...

— Ха-ха! Хіба це поможет?

— Поможе. Закохуються ж так, що на розтрату йдуть, про партію забувають і не аби хоті... Улюню! Золотко!

— Ти серйозно?

— Серйозно.

— Не зможу я цього зробити.

— Чого?

— Ну, просто не зможу. Хіба я така?

— Зможеш! У тебе чарівні очі, чудесні губи, прекрасний бюст. Ти його одним махом закохасяш.

— Це тобі так здається.

— От на! Він мені навіть якось сам казав, що в тебе на прочуд гарні очі.

— Серйозно?

— Серйозно! Тим гарні, казав, що іноді нагадують два вечірні озерця в степу.

У л я в люстро:

— Що ти кажеш?

— От на!

У л я роздумливо-критично:

— Два вечірні озерця.

Р и н а підкреслено:

— Не забувай — в степу.

У л я роздумливо-критично:

— Два вечірні озерця... Хоч це й поетично, проте... Знаєш, яку партію знайшла собі Оля Семихаткова?

— Ну?

— Комуніста. Молодий ще, двацяти трьох нема, але стаж надзвичайний! Надзвичайний! Щоліта відпочиватиме в Криму. А там не два озерця — море. Два моря! Чорне й Каспійське. Крім того, він сам з металістів, мускулатура в його... Оля каже, як обніме, то щось надзвичайне: немов, каже, гарячий удав... А кругом немов якийсь тропічний ліс. Температура — 40.

Рина

— Otto же почни з Мокія, Улько, — практику матимеш, як треба закохувати. Думаєш, що Оля Семихаткова ото так зразу й взяла комуніста? Практику мала, з комсомольцями тощо. А наш Мокій теж у комсомолі скоро буде, розумієш?

У ля зацікавлено:

— Серйозно?

— Вже на збори ходить.

3

Увійшла мати. Рина:

— Написала?

Мати

— Курськ. Корсної ринок, 36, Мотроні Розторгуєвій. Негайно, негайно приїзди. Подробиці листом. Сестра Лина. Я вмисне написала двічі негайно, щоб вона, як тільки одержить телеграму, так щоб і їхала...

Рина

— А подробиці листом навіщо?

Мати

— Як навіщо? Щоб з них наперед довідалась, що ж таке у нас робиться...

Рина

— Ну, то вона й ждатиме листа.

Мати з досади прикусила язика. Тоді:

— То я хотіла, щоб не пропали даром ті десять копійок, що на лист витратила.

Рина

— Дай я покажу, як писати! (*Вголос*). Курськ, Кореній — це так, ринок можна викинути, знають і так. (*Подумала*). Мрія воскресла. Пала міняє . . .

Мати

— Не папа, а Міна. Телеграма од мене.

Рина

— Не заважай! Мені — ніколи!.. Мрія воскресла. Міна міняє прізвище. Мокій збожеволів укрмови. Станеться катастрофа. Приїзди негайно. (*До матері*). Розуміш тепер, як треба писати? На, перепиши й одішли! (*Мати вийшла, Рина до Улі*). Тепер ти розуміш? Жах! Ой, Улюню! Молю тебе, благаю — закохай!

Уля схвильовано:

— Ну, як я почну, чудійко ти? Сама знаєш, який він серйозний, ще й український. Ну як до його підступитися? З якого боку?

— З якого?

— Так.

— З українського.

— Не розумію. Як це?

— А так, що тільки з українського.

Уля подумала:

— Ти, я бачу, Рино, дурна. Та в його ж іншого боку й нема, а ти кажеш тільки з українського. Він же з усіх боків український.

Рина подумала. Ралтом:

— Ха-ха! Ти дурна!

— Серйозно?

— Серйозно дурна! А я що тобі кажу: тільки з українського. Це й значить, що в його другого боку нема, що він кругом український.

У л я розсердилася:

— Як так, то я й розуміти не хочу! Взагалі! Бо все це дурниці взагалі.

Р и н а побагила — лихо:

— Улю! Золотко! Ти не дурна!

У л я до люстра:

— Не хочу! Не можу! Не знаю, як . . .

— Я покажу, як. Ось я зараз покличу його і покажу, як почати.

— Ні, ні!

— Побачиш, що зможеш. Ось я зараз покличу. Він зразу розсердиться, нахнюпиться, це правда. Та я знаю, як до його підійти, з якої сторони він одмикається. Дуренько, не бійся! Я тобі дам потайний ключик, я покажу стежечку до його сердечка.

— Ні, ні! Я не розумію! Не розумію!

Тоді Р и н а надхненно, з викликом:

— Не віриш? А хочеш, Улько, і він тебе поведе сьогодні в кіно?

Як всяка Уля, У л я — кіноманка:

— Ти серйозно?

Р и н а не така, щоб назад. Перехристилася, немов збираючись у воду пірнути:

От на! Тільки ти, Уля, не зірвись. Що не казатиму я, то немов з твого бажання, розумієш? Можеш навіть мовчати, тільки підтакни коли, кивни головою, усміхнися. А далі — сама побачиш . . .

Постукала в двері до брата:

— Моко! Вийди на хвилинку! Чуєш, Моко?

У ля ледве гутно, одними рухами:
— Рино, не треба! Золотко, не треба!..

Побагила, що та не слуха, підбігла до люстра.
Огевидно, хотіла зробити огі озерцями. Не вийшло. Вхопилась за серце.

4

Увійшла мати. До Рини голосно й авторитетно:
— Тъята не одержить такої телеграми!

Рина

— Цс-с... Чого?

Мати тихше:

— А того, що в їй тринадцять слів, ти розумієш?
Треба скоротити.

5

Увійшов Мокій, юнак з горним висипом під носом
і по підбороддю, з мрійними, але злими огима.
Хотів гримнути на сестру, та побагив, що вона
не одна:

— Ну?

Рина зробила знак матері, щоб та негайно вийшла.
Мати вийшла. Рина до брата:

— Ти, здається, знайомився колись. Моя подруга —
Уля Розсоха.

У ля одними губами:

— Розсохина.

Рина з натиском:

— Розсоха!

Мокій незграбно подав руку:

— Гм...

Рина

— На хвилинку, Моко. Улі страшенно вподобалось українське слово — бразолійний, а я не знаю, що воно значить. Яка його тяма?

Мокій хмуро, недовірливо:

— Бразолійний, ти хочеш сказати?

Рина до Улі:

— Як, Улю?.. Ах, так! Бразолійний! Бразолійний!

Мокій уважніше подивився на Улю. Кахикнув.

Тоді глухо:

— Бразолійний — темносиній. (*До сестри*). Більш нічого? (*Взяється йти*).

Рина до Улі:

— Бразолійний — темносиній, розумієш. Улю! (*До брата*). Уля каже, що воно звучне таке, свіже — бразолійний. Бразолійний.

Мокій до Улі. Стремано:

— Ви де чули, чи вичитали це слово?

Уля розгубилася:

— Я?.. Я не зна... Воно мені просто взяло й вподобалось...

Рина перехопила:

— Улі ще одно подобалось слово... (*До Улі*). Яке ще тобі подобалось слово? Здається... ну як? Бринить, ти казала?

Уля

— Бринить.

Рина

— Що таке — бринить, Моко?

Мокій м'якше:

— А, бринить. По руському — звучить. Та тільки одним словом звучить його перекласти не можна. Бри-

нить має... (*До сестри, нахмурившись*). Страйвай! Ти мене колись за це слово вже питала...

Рина здивовано:

— Я?

Мокій суворіше:

— Аджеж питала. Просила, щоб я підлоги за тебе натер і перед тим питала.

Рина

— Невже ж питала? Тепер пригадую. (*До Улі*). Пам'ятаєш, ти вже раз у мене за це слово питала... (*До брата*). А я у тебе спитала для Улі, та забула. (*До Улі*). Пам'ятаєш?

Уля

— Аж двічі! Рина сказала, що ви добре знаєте українську мову, а мені саме тоді вподобалось це слово, і воно мені, не знаю чого, — страшенно вподобалось. Спітала у Рини: що таке... звучить?..

Рина перебила:

— Бринить! Отоді я, Моко, й спитала тебе. Ну да ж. Ти ще, пригадую, сказав, що бринить — якесь надзвичайне слово...

Мокій до Улі:

Бринить має декілька нюансів, відтінків. По-українському кажуть: орел бринить. Це значить — він високо, високо, ледве видко — бринить.

Уля примружила огі. Рина до Улі:

— Ти розумієш?

Уля кивнула головою. Мокій м'якше:

— Можна сказати — аеро бринить. А от іще кажуть: сніжок бринить. Це, як випаде, а тоді зверху, в повітрі, ледве примітний такий, бринить.

R i n a до *Улі*:

— Ти розумієш?

Уля ніжно усміхнулась. *M o k i й* розворушився:

— Або кажуть — думка бринить. Це треба так розуміти: тільки-тільки береться, вона ще неясна — бринить. Спів бринить. Це, наприклад, в степу далеко ледве чути пісню . . .

У л я мрійно:

— Бринить.

M o k i й з гумором:

— Губа бринить. Так на селі їй кажуть: аж губа бринить, так цілуватися хоче.

У л я

— А знаєш, Рино? Мені справді вподобалось це слово.

R i n a

— Серйозно?

У л я

— Серйозно!

R i n a

— Браво! Ти, я бачу, тепер зрозуміла, як і що. (*До Мокія*). Між іншим, Уля страшенно любить українські кінокартини і написи . . . каже, що вони якісь . . . (*До Улі*). Які, Улю?. . .

У л я

— Надзвичайні.

R i n a до *Mokія*:

— Ти розумієш?

M o k i й

— На жаль, гарних українських кінокартин дуже мало . . . Дуже мало!

Рина

— Оце ж вона і прийшла спитати, про оце ж і просить, щоб я з нею пішла сьогодні в кіно. А мені ніколи, розумієш?..

Мокій

— Гм... Бачиш, мені треба сьогодні ввечорі на комсомольські збори... На жаль, не можу, бо треба на комсомольські збори... Я пішов би, та мені треба на збори комсомолу.

Рина

— Я б сама з нею пішла, та коли ж її цікавить не так картина, як написи до неї: чи чистою укрмовою написано, чи робленою, попсованаю... (*До Улі*). Я не знаю, чого тебе це цікавить?

Уля здивовано:

— Мене?..

Рина

— Не однаково — чи чистою, чи робленою?..

Мокій

— Авжеж не однаково! От, наприклад, написи в Звенигороді — краса! Стильні, поетичні, справжньою українською мовою писані. А подивіться ви на написи по других кінокартинах. Олива з мухами! Немов нарочито псують таку прекрасну, таку милозвучну мову...

Рина до Улі:

— От хто б тобі розказав, Улю! От хто б відповів на всі твої щодо української мови запитання!

Мокій до Улі:

— Бачите, мені треба на збори комсомолу... А вас справді цікавить все це? Українська мова і... взагалі?

Уля

— Взагалі страх як цікавить!

Рина

— Як стане коло української афіші: читає - читає, думає - думає, чи справжньою написано мовою, чи фальшивою... Я гукаю — Улю! Улю!

Мокій до Улі, приязно:

— Серйозно?

Уля погервоніла:

— Серйозно!

Мокій

— А, знаєте, я сам такий. Побачу ото неправильно писану афішу, вивіску або таблицю — і досади тобі на цілий день. А які жахливі афіші попадаються, як перекручують українську мову...

Уля

— Серйозно?

Мокій

— Серйозно перекручують! Серйозно!.. Та ось я вам покажу одну таку афішку — помилуєтесь. *Побіг і вернується, щоб справити гемність*). Вибачте, я зараз... На хвилинку... Такої афішки ви ще... (*Побіг*).

Рина до Улі:

— А що! Ще один захід — і ти, Улько, сьогодні в кіно. Ти тепер розумієш, як з ним треба поводитися? От тільки я забула попередити тебе, що не всяке українське він любить, розумієш? Раз на іменини, думаю, що йому купити, який подарунок? Купила малоросійську сорочку й штани. Так, ти знаєш, сокирою порубав.

Уля пошепки:

— Що ти кажеш?

— От на... От що, Улюнню! Ти котись зараз просто до його в кімнату, розумієш? Бо тут він покаже тільки афішу, а там у його словники, книжки, Хвильові всякі,

Тичини. Хоч до вечора розпитуйся, залюбки відповідатиме. Побачиш яку книжку — і питай. Побачиш якогось там Хвильового і питай, а тоді в кіно. Ну, а там вже сама знаєш, як і що. Іди! Дай я тебе перехристю!

У л я до люстра. Від люстра під хрест. Тоді раптом стала:

— А що, як не так спитаю? Не попаду на його смак?

Р и н а

— Попадеш.

У л я

— Ну як? Як? Коли, мені здається, що „стоїть гора високая” краще за Тичину.

*Р и н а на мить замислилась, потъмрилась.
Раптом облизгя їй засвітилося:*

— Прекрасно! — Оце і май на увазі: що тобі подобається, то ѿому не подобається і навпаки, розумієш?

У л я добрала розуму:

— А не помилюся?

Р и н а

— Ні!

*Уля боязко підійшла до Мокієвих дверей. Постояла.
І таки пішла. Р и н а до люстра:*

— Ху! Слава Богу.

6

Увійшла мати.

Р и н а

— Ну, що там у тебе з телеграмою? Написала?

М а т и

— Вже її одіслала. Домаху попросила, щоб віднесла. Тільки я скоротила . . .

Р и н а

— Як же ти скоротила?

М а т и

— Так, як я одна тільки вмію. Вийшло коротко й дешево. Ось копія: Курськ, Кореній, 36. Катастрофа. Мока українець. Приїзди. Лина. Негайно приїзди. Все. . . .

Р и н а

— Ха-ха! Та тьотя ніколи не одержить такої телеграми!

М а т и

— Не вигадуй дурниць! Це тобі досадно за тринадцять?

Р и н а

— Та кому телеграма? Кореному ринкові?

М а т и

— Тьоті ж: Кореній, 36. Катастро. . .

Прикусила язика, аж позеленіла. Тоді:

— Ну, що ж тут такого? На Кореному ринку догадуються, що ця телеграма до тьоті Моті.

Р и н а за копією:

— Ослице! Дай я допишу!

М а т и вирвала назад:

— Я сама!

Р и н а

— Дай, кажу!

М а т и

— Я сама, кажу!

Знову задзвонив дзвоник. Тепер уже мати високоголосила в коридор. Повернулась бліда, ще більш схвилювана:

— Папа прийшов. . .

*У скоги в Мазаїло. Подивився горячими,
надхненними очима:*

— Дайте води!

Випив води. Помацав серце:

— Думав, не переживе . . .

Мазаїльха і Руна:

— Ну?

— Не міняють?

Мазаїло

— В радіо читають, в анатоміях пишуть — серце орган, що гонить кров, орган кровогону. Нічого подібного! Серце — це перш за все орган, що передчува і вгадує. Однині вірю йому, а більш нікому в світі. Серйозно кажу!

Мазаїльха та дозка і собі за серце:

— Поміняли?

— Не міняють?

Мазаїло

— Ще як підходив до загсу — думалось: а що як там сидить не службовець, а українець? Почує, що міняю, так би мовити, його українське — і заноровиться. На зло тобі заноровиться. І навпаки думалось: а що як сидить такий, що не тільки прізвище, всю Україну змінив би. А що як і такий, що ѹому до твого прізвища, — до себе він байдужий під час служби, себто сидить, нічого не бачить і себе не поміча? А що як такий, думалось, що почне з діда-прадіда? А що як не той і не другий, не третій?.. А що як і той, і другий, і третій?.. І серце, серце вже тоді передчуло. Там, сидів . . . (*Випив води*). Од усіх вищезгаданих — середній.

Мазаїльха

— Которий же?

— Середній од усіх, кажу! Арихметично-середній, по-моєму. Увійшов . . .

Рина

— Хто?

Мазайло

— Я! Він сидів. Спитав сухо, якимсь арихметичним голосом: „Вам чого?” Я до його і раптом відчув, що вся кров мені збігла в ноги і стала. А серце, як дзвін на пожар: бев-бев-бев . . . І десь немов як справді пожар — зайнлялося. Палахкотить . . . Питаю і не чую свого голосу: чи можна, кажу, змінити прізвище? Він подивився і знов: „Вам чого?” — арихметичним голосом. Як чого? Як чого? — заскакало огненно в голові. Двадцять три роки, кажу, носю я це прізвище, і воно як віспа на житті — Мазайло!.. Ще малим, як oddав батько в город до школи, першого ж дня на регіт взяли: Мазайло! Жодна гімназистка не хотіла гуляти — Мазайло! За репетитора не брали — Мазайло! На службу не приймали — Мазайло! Од кохання відмовлялися — Мазайло! А він знову: „Вам чого, питаю?”

Мазайлиха

— Мене обдурив: я покохала не Мазайла, а Мазалова, чом не сказав?

Рина

— І тепер сміються, регочуть — Мокрина Мазайло, не сказав?

Мазайло

— Я нічого не сказав. То мені лише здавалось, що питаю, кажу. А вийшло так, що я стояв перед ним і мовчав. Мені заціпило . . .

Мазайлиха

Було б голкою вколотися.

Мазайло

— Хтось одвів мене до дверей. Все як в тумані. Не знаю, де я, чого прийшов. Серця вже не чую. І раптом

воно тьох! — перед очима якесь писане оповіщання . . . Немов не я , немов хтось другий за мене чита — (серце!). Список осіб, що міняють своє прізвище. Минько Панаś на Мінєврина Павла. Читаю, не розумію. Вайнштейн Шмуель-Калман-Беркович на Варшиних Самойла Миколайовича — читаю: Засядь-Вовк на Волкова читаю. Ісидір Срайба на Алмазова, і тут все прояснилось. Я зрозумів, де я і чого прийшов. Повернувся назад, питала і чую свій голос: скажіть, чи можна змінити своє прізвище і як? І чую арихметичний, що далі симпатичний: „Можна!” Отак, і отак . . . Ура! — крикнуло серце.

Р и н а радісно і разом погрозливо:

— Цс-с-с . . .

Показала на двері, де Мокій Мазайлло; надхненно, але тихіш:

— Вра! Едарило, задзвонило, як на Великдень . . . (*Поцілував жінку*). Отак! (*Догку*). Отак! (*Знов жінку*). И отак!

М а з а ї л и х а ледве не плагуги з радости:

— Яке ж тобі прізвище дадуть, Минасю?. . Яке?. .

Р и н а

— Було б попросити і нам Алмазова . . .

М а з а ї л о немов диригуюги над якимсь невидимим хором:

— Отак і отак! Виберіть прізвище, яке до вподоби.

Жінка і догка руками, мов крилами птиці, наввипередки:

— Сіренев! Сіренський!
— Розов! Де-Розе!
— Тюльпанов!
— Фон-Ліліен!

Мазайл о диригуюги:

— Подайте заяву. На два рублі марок. На публікацію тиждень чи два. Все! (*По павзі, погладивши серце.*)

Мазайл иха

— З Мокієм що робити, Минасю? Він же і слухати не захоче...

Мазайл о раптом перестав диригувати. Потемнів:

— Він ще не знає?

Мазайл иха

— Hi.

Мазайл о з радосним гнівом:

— Заставлю! Виб'ю з голови дур український! А як ні — то через труп переступлю. Через труп!.. До речі, де він? Покличте його! Покличте негайно!.. (*Гукнув*). Мокію! Чусь? Гей, ти!

До г ка спинила:

— Папо! Покищо йому про це ні слова! До публікації, розумієш?

Мазайл о

— Тепер не боюсь! Не боюсь! Бо тричі звертавсь я до загсу, тричі допитував... Аж нічого він не може вдіяти. Маю повне необмежене право змінити не то що своє прізвище — батькове й дідове ім'я й прізвище. Чула?.. Та після цього... Мокію!

До ч ка

— Ти, здається, маєш найти собі вчительку?

Мазайл о

— Правильних проїзношенній?.. Вже знайшов! Найнняв! В понеділок прийде на лекцію... Прекрасна вчителька. Рафінадна руська вимова... Прізвище Баронова-Козино.

Мазайл иха

— Яка краса!

Д о г к а до батька:

— І ти думаєш, що Мока, знаючи про зміну прізвища, не вчинить під час лекції демонстрації, скандалу?

М а з а й л о

— Уб'ю!

М а з а й л и х а

— Минасю, яка грубість!

М а з а й л о

— Ну, вигоню з дому.

Д о ч к а

— Ой, папо, ой, тільки, папо! Який ти... Та краще до публікації помовчати. З'яви собі: ти вибираєш прізвище — Мокій нічого про це не зна, розумієш? Ти береш лекції „правильних проїзношенній” — Мокій не зна, розумієш? Тимчасом я і мама скликаємо родичів на сімейну раду — Мокій не зна...

М а з а й л и х а

— Сестру мою Мотю з Курська.

Д о ч к а

— Можна буде ще дядька Тараса з Києва.

М а з а й л и х а жахнулася:

— Тараса Мазайла? Господь з тобою!.. Та чи не в його наш Мокій і вдався! Там такий, що в його кури по-українському говорять.

Д о ч к а

— Без дядька Тараса! Тъотя й ми натиснемо на Мокія, розумієш, папо?

М а т и

— Та Мотя одна на його подіє!.. Хіба ти, Минасю, не знаєш, як вона вміє взагалі.

Д о ч к а

— Крім того, ще один план є на Мокія вплинути...

Не віриш? А хочеш, папо, і він за тиждень два кине свої українські мрії? От давай! Тільки ти мовчок. Розумієш?

Жінка нервово:

— Мино!

Дочка

— Абсолютний мовчок на два тижні. Не віриш? Ну, на тиждень, папочко!

Жінка погрозливо:

— Мин-но!

До гка, поцілуваюши батька:

— Пане Сіренський! Розов! Де-Розе! Тюльпанов! Ну?

Мазайлло

— Ну, гаразд. На тиждень... (*В люстро*). Все одно я скоро скажу... Прощай; Мазайлло! Здрастуй...

8

В цей момент підвищений, радісний голос Мокіїв:

... Мазайлло Квач, наприклад.

виривається з рипом дверей. Мокій вийшов з Улею. Не помітивши навіть батька, переконував далі, агітував Улю:

— Мазайлло-Квач, Улю! Це ж таке оригінальне, демократичне, живе прізвище. Це ж зовсім не то, як якесь заялозене, солодко-міщанське: Аренський, Ленський, Юрій Милославський... Взагалі українські прізвища оригінальні, змістовні, колоритні... Рубенсовські — от! Убийковк, наприклад, Стокоз, Семиволос, Загнибога. Загнибога! Прекрасне прізвище, Улю! Антирелігійне! Це ж не то, що Богоявленський. Архангельський, Спасов. А німецькі хіба не такі, як українські — Васерман Вода чоловік. Вольф — Вовк. А французькі: Лекок-півень...

Уля обернулася до Рини:

— Ми йдемо в кіно!

ДРУГА ДІЯ

1

Два дні згодом Рина допитувала в Улі (перед люстром):

- Ну, як же ти не знаєш, ой, Улю. Та ж з ним до кіна ходила?
- Вчора і завчора.
- Сельтерську воду пила з ним, ти кажеш?
- Навіть із сиропом...
- Печення він тобі купив?
- Аж п'ять, Рино!
- До самого дому провів?
- До воріт. Ще й постояв трохи.
- І ти не знаєш, як він, — закохався, чи?..

В Улі аж рум'янець спахнув. Перебила Рину рухом-словом:

- Стривай, Ринко!

Рина вижидальним голосом:

- Ну?
- Стривай, я скажу... Як пили ми після кіна воду, я на нього глянула, отак... Він на мене — отак. Сказав, що по-українському зрачки — чоловічками звуться.
- Ну?
- Тоді, як ішли додому, я, ти знаєш, спотикнулась, а він — хоч би тобі що. Тільки спитавсь, чи не читала я думи про втечу трьох братів? Там, каже, є такі слова: свої білі ніжки на сире коріння, на біле каміння спотикає. От, каже, де збереглася українська мова.
- Ну?
- Тоді, як повела я його через сквер (це той, де, знаєш, завжди сидять і цілуються), він сказав: як то

прекрасно оспівала українська мова кохання: я покрию, каже, свого милого слідочок, щоб вітер не звіяв, пташки не склювали...

— Ну?

— А як вела його повз тих, що знаєш, вже лежали, він сказав, як українська мова до того ще й дуже економна та стисла: одна рука в голівоньку, каже, а друга — обняти...

— Ну?

— А біля воріт, як вже розставалися, сказав він мені: ваше прізвище Розсоха — знаєте, що таке Розсоха? Показав на небо — он чумацький шлях, каже, — в розсохах є чотири зірки, то криниця, далі три зірки — то дівка пішла з відрами, в розсохах каже... А тоді подивився мені в очі, глибоко-глибоко...

— Ну? Ну?

У ля зідхнула:

— Попрощаєшся і пішов... Ти не скажеш, Рино, як він — чи хоч трохи закохався, чи...

Рина

— Та я тебе про це питую, Улько, тебе... Ой, яка ж ти дурна, розумієш?

У ля

— Коли я дурна, а ти розумна, то скажи мені, що б ти сказала, коли б ти була я, а я — ти, себто, коли б він тебе отак провожав?

— Що' я б сказала?..

— Так.

— Коли б я була ти, а ти — я?

— Так.

Рина осіklась, наморщила лоба. А У ля, як У ля зраділа:

— Ага! Ага!... І ти б знала, що сказати, Рино!

Рина

— Ну да ж! Бо, коли б я була ти, то теж була б дурна.

У л я образилась:

Як так, то я тебе більш не питатиму, і ти мене не питай . . .

Р и на

— Улюнью, ти не дурна! Золотко, не сердься . . . Бо й я не знаю . . . Тільки знаєш, що? Мені здається . . .

У л я

— Ну?

Р и на

— Він, кажеш, заглянув тобі в вічі, як пили сельтерську?

— Так.

— І біля воріт, як розставались?

— Глибоко заглянув . . .

— Мені здається, що він закохався.

У л я в люстро:

— Що ти кажеш, Рино?

Р и на

— От на! Принаймні — закохується. Тільки ти, Бога ради, поспіши, Улюнью, прискор цей процес, розумієш? Треба, щоб він взагалі не вкраїнською мовою мріяв, а тобою, золотко, твоїми очима, губами, бюстом тощо . . . Ну, зроби так, Улю, ну, що тобі стойть?

У л я

— І зробила б, може, та коли ж він чудний такий. Ну, чим ти на його вдієш, коли навпаки — він на тебе словами отими тощо . . . аж пахне.

Р и на

— Він на тебе словами, віршами, ідеологією, а ти на його базою, розумієш? Базою . . . Тим то і поклалась я на тебе, Улько, що ти маєш такі очі, губи, взагалі — прекрасну базу маєш. Крім того, мене ти слухатимеш, моєї поради. Так, Улюнью, так?

*Уля випнулась вся. Зідхнула. Мовгки поцілувала
Рину. Рина:*

— Так!.. Добре, серце, що ти сьогодні наділа більш прозористі панчохи, розумієш? По новій моді. До того ж вони й на колір кращі — якісь манливі, теплі... Чудесно!

Уля перед люстром:

— Що ти кажеш!

Рина

— Чудесно, кажу — і кличу Мокія...

Уля, звигайно, за серце, до люстра:

— Рино, хвилинку!...

Та Рина вже без уваги на те. Пішла, покликала Мокія: — „Моко! Тебе на хвилинку просить Уля...” — сама вийшла.

2

Увійшов Мокій. Певно, гитав, бо з книгою, олівцем і сантиметром у руках:

— Гм... це ви?

Уля

— Я... по книжку... А ви думав, хто?

Мокій

— Думав, що це... ви.

В Улі забриніло в грудях:

— Серйозно?.. А я по книжку до вас.

— По яку?

Уля трошки розгубилась:

— По яку? Взагалі по українську книжку.

У Мокія забриніло в грудях:

— Серйозно? Дуже приємно. Радію вами, Улю.

— Серйозно?

— Серйозно. Якої ж вам книжки дати? З поезії? З прози? З наукових, соціально-економічних?

— Котру можна буде.

— Вибираєте.

— Ну, дайте... яку ви хочете.

Мокій зворушене:

— Та я б хотів, щоб ви всі їх перечитали, Улю!

— А це у вас яка?

— Це?.. Це книжка з української етнографії та антропології.

Уля вже не знала, що далі казати, та:

— Серйозно?

Мокій

— Подивіться.

Уля подивилась:

— Гарна книжка — в палітурках і, здається, з золотим обрізом...

Мокій

— А знаєте, як по-українському сказати: з золотим обрізом?

— Ану, як?

Мокій піднесено:

— Книжка з золотими берегами. Правда — прекрасно?

— Надзвичайно!

— А то іще можна сказати про матерію, що вона з берегами. Фартух дорогий — золоті береги.

Уля широ:

— Прекрасно!

Мокій зраділо:

— Серйозно?

У л я цілком щиро:

— Надзвичайно! Фартух дорогий, золоті береги . . А скажіть, як буде по-вкраїнському „чулкі с розової ка-йомкої”? Отакі, як у мене. Ось . .

Хотіла показаті, та засоромилася. Похилилась.

Мокій того майже не помітив. Ще більше піднесено:

— Панчохи з рожевими бережками.

У л я

— Надзвичайно!. .

М о к і й ще більш запалився:

— Ато ще кажуть: миска з крутими берегами. Або пустився берега чоловік, по-руському — на проїзвол судьби. Або, нарешті, кажуть, берега дати . . Наприклад: треба українській неписьменності берега дати! Ах, Улю. Як ще ми погано знаєм українську мову. Кажемо, наприклад: потяг іде третьою швидкістю, а треба — поїзд третім погоном іде. Погін, а не швидкість. А яка ж вона поетична, милозвучна, що вже багата . . Та ось вам на одне слово „говорити” аж цілих тридцять нюансових: говорити, казати, мовити, балакати, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, пlestи, герготати, бурмотати, патякати, варнякати, хамаркати, мимрити, цокотіти . .

Вже втрете дзвонив у сінях дзвоник, коли Мокій та Уля погули. Пішла одгиняти Уля.

3

Вернулася, і з нею увійшла суха, потерта якась дама в довосинному вбранні. Да ма до Улі:

— Я Баронова-Козино. Ваш папа найняв мене показати юому кілька лекцій з правильних проізношенній.

У л я

— Мій папа? У мене нема папи: він помер.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Помер? Ах, Боже мій, яке нещастя! І це так несподівано, раптом . . . Боже мій! Ще завчора він найняв мене і дуже просив прийти на першу лекцію сьогодні.

У л я

— Мій папа вже три роки тому як помер . . . то, ма-
бути, був не мій папа.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Вибачте, я, певно не туди потрапила, хоча адресу я добре запам'ятала. (*Забурмотіла розгублено*). Холодна гора, . . . съкая вулиця, № 27, на воротях напис: „У дворі злі собаки”, та собак, казав ваш папа, нема. І справді нема. Кватиря Зама . . . Майза . . . Ах, Боже мій, чудне таке прізвище . . .

М о к і ї

— Може, Мазайла?

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Так! Мазайла! Він ще казав, що не треба запам'ятувати прізвища, бо не сьогодні-завтра має змінити його у загсі на друге . . .

М о к і ї аж потемнів:

— Мій папа?.. Прізвище?..

Б а р о н о в а - К о з и н о

— А ви його син?.. Вибачте, не знала. (*До Мокія з підлесливим просміхом*). Хоча ви похожий на вашого папу. Боже, як похожий . . . Скажіть — змінили вам прізвище? Папа ваш так турбувався . . . Воно справді якесь чудне. Либонь малоросійське?

М о к і ї глухим, здушеним голосом:

— Одніні?.. (розкашлявся) у мене папи нема!

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Як? Ви сказали . . .

Мокій з натиском:

— Нема, кажу! Нема!..

Баронова - Козино

— Ах, Боже мій! Знов, виходить, я не туди потрапила... Як же так? (*Забурмотіла розгублено*). Холодна гора, ... ськая вулиця, № 27, „У дворі злі собаки”, кватиря...

4

Увійшов Мазайло. Кинувся до Козино:

— Жду вас, жду!

Баронова - Козино

— Вибачте! Вийшло таке непорозуміння. Сказали — вас нема, що ви вмерли...

Мазайло показав на двері. Не зводячи огей з Мокія, вклонився ще раз Бароновій!

— Так-так... Заходьте. Мокіє! Я матиму з мадам Бароновою-Козино ділову розмову. Мені потрібна ця кімната...

Баронова - Козино

— І я вже була повірила, що ви померли...

Мазайло до Баронової, але вся його увага на Мокієві:

— Дуже приємно... (*До Мокія*). Розумієш?.. (*До Баронової, ще раз вклонивши*). Вибачте. Заходьте...

Баронова - Козино заспокоєно і задоволено:

— Мерси!

Вийшли. Мокій ввесь гас свердливши батька огима, зірваався з місця. Заходив:

— Ні! Ні!.. Не дам! Не дозволю! І жодної лекції, коли так, жодної лекції правильних проізношеній!

Помітив Улю біля люстра і раптом увесь освітився, сповнився якоюсь ідеєю:

— Так... Бачите тепер, Улю, який я одинокий?

У л я

— Серйозно?

— Серйозно, Улю. Рідня — а нема до кого слова промовити, тим паче українського. Слухати не хочуть. (*До дверей*). Так, ні! Буду на зло, на досаду деклямувати українське слово. (*До Улі*). Не розуміють його краси, а з моєї самотності сміються. Отак і живу, самотію, як місяць над глухим степом, як верства в хуртовину. (*До дверей*). Буду співати, кричати під дверима отут, буду танцювати, свистіти!... (*До Улі*). Як одлюдник в пустині, як копійка у старця, як мізинець в каліки, як...

У л я захвилювалась:

— Серйозно?

М о к і ї

— Серйозно! Скоро вже і я скажу за словом поетом: „Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись. Нема, анікогісінько нема...” А як хочеться знайти собі такого друга, теплого, щирого, щоб до його можна було примовитись словом з Грінченкового словника та й з власного серця...

У л я вже никла жалощами:

— А як буде у вас подруга, щира і тепла... Навіть гаряча...

М о к і ї

— Ах, Улю! Мені вже давно хотілось вам сказати...

У л я трепетно:

— Що?

М о к і ї

— Ще тоді хотілося сказати, як пили ви сельтерську воду, як дивились на зоряну криницю, на дівку з відрами...

У л я

— Що?

М о к і й

— Хотілося сказати, а тепер ще охотніше скажу:
Улю! Давайте я вас українізую!

У л я ледве не впала, одскогила:

— Он ви що! Не хочу!

М о к і й в наступ:

— Улю! Ви ж українка!
— Боронь Боже! я не українка!
— Українка!
— А нізащо! Hi! Hi!
— У вас прізвище українське — Розсоха!
— Hi!
— Та що там прізвище — у вас очі українські, губи,
стан!..

У л я спинившиесь:

— Очі?

М о к і й переконливо:

— Так! Очі, кажу, губи, стан, все українське. Не
вірите? Не вірите, Улю? Я вам зараз доведу... Не я,
а наука, оця книга, Улю, антропологія вам доведе, що
ви справді українка...

Перегорнувши кілька аркушів, погав вигитувати:

— Ось: українці — здебільшого високого росту,
стрункі... (*Глянув на Улю*). А ви хіба не струнка?
Широкі в плечах (ну, це про мушчин), довгоногі... (*До
Улі*). Нема гірш, як коротконога жінка! (*Уля непокій-
но подивилась на свої*). Hi, у вас українські, Улю...
(*З книги*). З дуже напігментованою кожею, себто смугліві,
пишноволосі або кучеряві... (*Подивився на Улю*).
А ви не ймете віри. (*З книги*). Круглоголові, довгобра-
зі, високо та широколобі, темноокі, прямоносі, рот по-
мірний, невеликі уха... (*Подивився на Улю*). Як про
vas писано...

У л я розтанула:

— Що ви кажете?

A сама непомітно в люстро.

М о к і ї

— Ще не ймете віри? Так ось! Брахіефальності²) пересічний індекс, себто короткоголовість у поляків 82,1, у росіян — 82,3, в українців — 83,2, у білорусів — 85,1...

Обміряв У л і голову:

— У мене, міряв, 83,5, у вас — 83,1, — український індекс, Улю.

У л я серйозно:

— Серйозно?

М о к і ї

— Науково-серйозно. (*З книги*). Разом з тим, що стрункі та широкоплечі, вони ще груднисті. Пересічний обсяг в грудях як на довжину тіла — 55,04, у росіян — 55,18, у білорусів ...

У л я

— А скільки у мене?

М о к і ї взялася міряти:

— У вас... гм... (*Доторкнувся до грудей*). Вибачте... у вас тут теж український індекс ...

У л я вдягнала в книжку:

— Скажіть, а про родинки тут пишеться? У мене ось родинка на шиї... і ще одна є.

М о к і ї

— Не дочитав ще... Прізвище українське, індекси українські, очі, рот, стан — все чисто українське. Тепер ви вірите, Улю?

У л я

— Вірю.

М о к і й

— Отже, дозвольте мені вас українізувати, Улю!

У л я тихо:

— Українізуйте, Моко.

М о к і й взяєши Улю за руку:

— Ой, Улю, вивчивши мову, ви станете... що там українкою. Ви станете... більш культурною, корисною громадянкою, от вам клянусь! Ви станете ближче до робітників, до селян та й до мене, а я до вас, от... (*Безпорадно замахав руками*). Над мовою нашою бринять тепер такі червоні надії, як прaporи, як майові світанки. З чудесної гори... її далеко буде чути... По всіх світах буде чути!.. Та от я прочитаю вам зразок народньої пісні. Ви ще не чули такої...

У л я

— Серйозно?

5

Увійшла Мазайліха з якоюсь химерною електричною мухобійкою в руках. Погала ляскати на муж. Поляскавши, вийшла.

6

М а з а й л о увів Баронову-Козину. Загинув Мокієві двері. Тоді до Баронової:

— Навіть муж я приказав вибити електричною мухобійкою власного винаходу, щоб навіть мухи нам не заважали. Починайте, будь ласка!

Б а р о н о в а - К о з и н о захвилювалась:

— Починати?.. Ах, Боже мій, — починати... Може, ви почнете?

М а з а й л о теж захвилювається:

— Ні, ні! Я тепер не можу, ви — моя вчителька. Починайте ви!

Баронова - Козино ще гірш захвилювалась:

— За десять років я так одвикла од цього діла, що... Я вся хвилююсь і не можу почати. Не можу! Ах, Боже мій, ну як його почати, як?.. Мені, старій гімназіяльній учительці...

Мазайл захвилювався:

— Починайте так, як ви починали колись, молодою... У хлопчачій чи в дівчачій гімназії працювали?

Баронова - Козино

— В дівочій відомоства імператриці Марії Теодоровни. Боже мій! Тоді ми всі починали молитвою. Пам'ятаєте молитву перед навчанням?

Мазайл

— Молитву?.. Страйвайте! Так-так! У нас в городському вчилищі молитву співали... Так-так, всі хором. А хто спізнявся, той після лекцій ще дві години в клясі сидів — без обєда називалось...

Баронова - Козино

— І в нас у гімназії співали... Прекрасно співали. Пам'ятаю слова...

Мокій, прогинивши двері, заляскав електригною мухобійкою.

Баронова - Козино

— Ах, Боже мій! Невже забула? За десять років. Не може бути... Молитва перед навчанням... Невже забула?

Мазайл

— Молитва перед навчанням. Невже забув?.. Ах, Господи!.. Преблагай Господи!..

Баронова-Козино згадала. Огі засіяли, голос сам заспіває:

— Преблагай Господи, нізпошлі нам благодать...

*Мазаїло, зрадівши, що згадалось, підхопив
на весь голос:*

— ...Духа Твоєго Свято-о...

*Баронова - Коzinco крізь слози, з просміхом
у голосі поправила:*

— Святого...

*Мокій, прогинивши двері, засвистів. Проте Барона
нова і Мазайло доспівали разом:*

— ...дарствующего і укрепляющего душевніє наші
сі-і-ли... даби вінімая пре-по-да-ва-є-мо-му нам уче-е-
нію, візрослі ми Тебе нашому Создателю во сла-а-ву,
родітелям же нашім на утешеніє, Церкві і Отечеству
на по-оль-зу.

*Баронова - Коzinco на такий голос, як
колись казали в класі після молитви:*

— Садітесь!

*Мазайло сів. Баронова - Коzinco утерла
слози:*

— Як вам здається, чи не заспівають ще цієї молит-
ви по школах?

Мазайло сумно:

— Навряд.

*Баронова - Коzinco, розгорнувши стару
гітанку:*

— А я ще пожду. Жду! Жду-у! (*На такий голос, як
колись угила*). Розгорніть, будь ласка, книжку на сто-
рінці сорок сьомій...

*Дала Мазайлові книжку і методично ждала, поки
він шукав сорок сьомої сторінки:*

— Знайшли сторінку сорок сьому?

*Мазайло глуховатим, як колись у школі
голосом:*

— Знайшли.

Баронова - Козино

— Читайте вірш „Сенокос”. Читайте голосно, виразно, вимовляючи кожне слово.

Мазайл о, обсмикуюгись, як колись обсмикувався в школі перед тим як здавати урока, голосно й виразно:

— Пахнет сеном над лугами...

Баронова - Козино трошки захвилювалась:

— Прононс! Прононс! Не над лу-гамі, а над лугамі. Не га, а га...

Мазайл о

— Над лу-гамі...

— Над луга-га!

— Над луга-га!

— Га!

— Га!

Баронова - Козино аж вух своїх торкнулася пальцями:

— Ах, Боже мій! Та в руській мові звука г майже нема, а є г. Звук г трапляється лише в слові: Бог, та й то вимовляється...

Мазайл о раптом у розпаг вдався:

— Знаю! Оце саме „ге” і є мое лихо віковічне. Прокляття, якесь кайнове тавро, що по йому мене впізнаватимуть навіть тоді, коли я возговорю не то що чистою руською, а небесною, ангольською мовою.

Баронова - Козино

— Не хвилюйтесь, милий! В одчай не вдавайтесь!

Мазайл о

— О, як не хвилюватися, як, коли оце саме „ге” увесь вік мене пекло і кар’єру поламало... Я вам скажу... Ще молодим... Губернатора дочь oddala закохалася мною. Просилася, молилася: познайомте мене,

познайомте. Казали: не дворянин, якийсь там регистратор... Познайомте мене, познайомте! Покликали мене туди — як на Аполлона, на мене дивилася. Почувши ж з уст моїх ге... ге... — одвернулась, скривилася.

Баронова - Козино

- Я її розумію.
- А мене?
- І вас тепер розумію.

Мазайліо

— О, скільки я вже сам пробував у розмові казати... кге.

Баронова - Козино

- Ге?

Мазайліо

— Не міг і не можу... Навряд, щоб і ви навчили мене...

Баронова - Козино захвилювалася:

— Ах, Боже мій. Та це ж єдиний тепер мій заробіток — ге... Одним ге я тепер і живу. Постарайтесь, голубчику. Ну, скажіть ще раз: над лу-гамі. Над лу-гамі.

Мазайліо

- Над лу-кгами. Над лугами.
- Гамі.
- Гами.
- Га.
- Га.

Баронова - Козино до вух, Мазайліо до серця — та разом:

- Ху-у-у!

Мокій одгинив двері. Тоді голосно до Улі:

— Прочитайте, Улю (*розгорнув книжку і показав, де*), оцю народню пісню. Читайте голосно, виразно і тільки так, як у книжці написано.

У л я, хвилююгись, напружено:

— Брат і сестра. Під гарою над криницею . . .

М о к і й

— Не під гарою, а під горою . . . Там написано: під горою. Читайте, будь ласка, як написано.

У л я

— Під гарою . . .

— Під горою, го!

— Під горою, го.

— Го!

— Го!

— Де ж там, Улю, „го”, коли в книзці „го” стойть. Взагалі в українській мові рідко коли звук г подибуємо, хіба в таких словах, як (*на батьків бік голосно*) гуля, гава, ґерлига, а то скрізь кажемо г.

Б а р о н о в а - К о з и н о раптом стрепенулась:

— Страйвайте! Страйвайте! Я знайшла секрета, як вас навчити. Боже мій, знайшла . . . Ось як: читайте і де „ге” стойть, там вимовляєте ка, к.

М а з а й л о несміливо:

— Ка, ки . . .

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Так! Читайте!

М а з а й л о

— Пахнет сном над лу-камі . . .

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Так! Так!

М а з а й л о сміливіш:

— Песньой . . .

— Песней.

— Песней душу веселя, баби з к-раблями рядамі . . .

*Баронова - Козино рівним методичним
голосом:*

— Не з граблямі, а с ґрап-лямі.

Мазайл о старанно — аж жили напнулись:

— З краб-лямі . . .

Баронова - Козино

— Та ні! У вас тепер не ге, не ге . . . Треба казати не з граблямі, а с ґраплямі, с . . . Окрім цього, в руській мові там, де звук б не акцентовано, треба його вимовляти як п: с ґрап-п-лямі . . .

Мазайл о обережно, як по камінцях گерез воду:

— С крап-лями . . .

— Mi.

— С к-крап-ля-мі рядамі.

— Так!

Мазайл о сміливо:

— Ходят сено шевеля. Там сухое убирают мужічки с-ко кру-ком . . .

Баронова - Козино

— Не єко, а єво!

Мазайл о

— Як? Та тут же стоить буква ги, себто к, а не в.

Баронова - Козино

— В інтелігентній мові вимовляють єво, а не єго, і не є-хо.

Мокій стрепенувся. Аж підскогив. До Улі:

— Страйвайте! Я теж знайшов секрет, як вас навчити. Знайшов! Ось як: читаючи, вимовляйте г як х. Ну, Улю!

Уля

— Під хорою . . .

М о к і й

— Приблизно так.

У л я сміливіш:

— Під хорою над криницею . . .

М о к і й

— Улю, як в книжці написано: над криницею, цею, е . . . (*Rantom*). Скажіть, Улю, паляниця!

У л я

— Паляница.

М о к і й

— Так! Вірно! Раз паляница у вас вийшла, це знак тому, що скоро навчитеся мови .

У л я

— Серйозно?

— Серйозно.

Б а р о н о в а - К о з и н о до знєрвоованого *Мазайла*:

— А що таке паляница?

М о к і й голосно:

— Український білий хліб.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— А я й досі не знала.

М о к і й

— Отож і горе, що їсте, а не знаєте . . . Читайте, Улю, далі.

М а з а й л о демонстративно перебив:

— Єво кру-ком на воз віламі кідают, воз растьот, растьот, как дом. В ожиданї . . .

Б а р о н о в а - К о з и н о

— В ажіданї.

— Ва-жіданї конь убо-кій точно вкопаний сто . . . стайл: уші врозь, дукою нокі і как будто стоя спіт.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Так!

М а з а й л о голосніш:

— Тольки жучка . . .

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Толька жучка . . .

М а з а й л о про себе:

— Ага! Це значить жучку звуть Толя, Толька . . .
(Голосно). Толька жучка удалая в рихлом сене, как в
валнах . . .

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Прекрасно!

М а з а й л о — Б а р о н о в а разом, надхненно:

— То взлетая, то ниряя, скачет, лая впопихах.

(У Баронової-Козино гути „впап’хах”, у Мазайла —
„упопихах”.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Ну, от! Прекрасно!

М а з а й л о зворушене і глибокодумно:

— Господи, то-есть Преблагій Господи! У такому, сказать, маленькому віршикові і така сила правіль-
них проізношенні!

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Запишіть їх — далі ще більш буде!

М а з а й л о побожно:

— Запишу собі на папері і на серці . . .

Сів писати, шепгуги, немов молитву: замість г-к,
замість к-в, б-п, о-а . . . *М о к і й* до Улі:

— Читайте далі.

У л я

— Під хорою над криницею хорювали брат з сестрицею . . .

М о к і ў

— Так.

У л я голосніш:

Хорювали, обнімалися — слізоньками умивалися.
Ходім, сестро, хо-горою . . .

М о к і ў

— Так.

У л я голосніш і вільніш:

— Скинемось травою. Ходім, сестро, ще й степами
— розвіємось цвітами . . .

*М о к і ў, як диригент, що погув фалшиву ноту,
замахав благально руками:*

— М'якше! М'якше! Цвітами . . .

У л я м'яко:

— Цвітами.

М о к і ў

— Прекрасно.

У л я зворушене:

— Розсіємось цвітами . . . Будуть люди квіти рвати
та нас будуть споминати . . . (*Крізь сльози*). Оце скажуть,
та травиця, що брат рідний та . . . (заплакала)
сестриця . . .

М о к і ў

— От вам і маєш . . . Та чого ви, Улю? Чого?

У л я, плагуги:

— Дуже жалісно. Таке маленьке і яке ж жалісне . . .

М о к і ў, сякаюгись:

— Ну, заспокойтесь, Улю, заспокойтесь . . . Скажіть...
п'ятниця . . .

У л я покірливо:

— П'ятниця . . .

Б а р о н о в а - К о з и н о до знервованого й збентеженого вкрай Мазайла:

— Ах, Боже мій! Що це таке?

М а з а й л о звієся, як дракон:

— Ха-ха-ха! Це по-їхньому зветься українізація!

Грякнувши що сили дверима, загинув Мокієві.

У л я здригнулася, скогила, зблідла.

— Ой, що це таке?

М о к і й, схопивши ругку з пером в одну руку:

— Ха-ха! Зачиняють двері. Це ж русифікація!

Другою мало не зірвав — розгинув знов двері.

*Став. Важко нависла передгрозова тиша. М а-
з а й л о, ледве стримуюгись, до Баронової-
Козино:*

— З об'єктивних причин доведеться припинити нашу лекцію, одклавши її на завтра. А зараз попрошу вас лише перевірити, чи так я записав (*Погав і заплутався, бо вся його увага на Мокієві*). Замість к-г, замість г-в, п-б . . . Наприклад . . . Наприклад . . . (*У нестямі*). Бахнуть сеном сво над лувами?

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Ні, ні! Не треба! Себто треба не так! Я краще сама запишу вам, сама . . . (*Погала, теж заплуталась*). Замість г-г, замість к-х, б-п . . . Ах, Боже мій, п-б. Наприклад . . . (*У нестямі*) Граблями сво на воз віlamі кідайтє! . . .

Тимчасом М о к і й до Улі:

— Завтра, Улю, відбудеться друга наша лекція. При одчинених дверях. А зараз запишіть, будь ласка, запишіть. Замість г-г, наприклад (*наливаюгись гнівом*) під горою, над криницею . . . (*У нестямі*). У криницю його! У криницю! . . .

Убігли мати ѹ Рина. Мазайло до Мокія:

— Це мене?

Мокій до батька:

- Тільки тебе.
- У криницю?
- З новим прізвищем!
- З новим прізвищем?
- З новим прізвищем! У криницю!

Мати до Рини:

— Чуєш?.. (*Трагігно*). Боже мій: почалась катастрофа! Катастрофа! Що робити? (*Погувши дзвінка в сінях*). Підождіть! Страйвайте! Хтось прийшов!..

Побігли в розпагі у коридор. Тимчасом Мокій до батька:

— Ти справді серйозно міняєш наше прізвище?

Мазайло

— Я справді серйозно міняю наше прізвище.

Мокій вдруге:

— Ти... наше прізвище міняєш справді, серйозно?

Мазайло

— Я наше прізвище міняю справді, серйозно.

— Наше прізвище?

— Наше прізвище.

— Ти?

— Я.

— Мазайло?

Мазайло

— Я вже не Мазайло.

Мокій

— Ти вже не Мазайло? Так хто ж ти тепер? Хто?

Мазайлó

— Я? Я тепер покищо ніхто, але я буду...

Рина з дверей голосно, радісно:

— Тъотя приїхала! Тъотя Мотя приїхала!

Мати назустріг:

— Слава Богу! Слава Богу! Спасителька наша приїхала...

8

Рина, мабуть, вже поінформувала тъотю про все, бо в дверях тільки доказувала:

— ... а Мока якось довідався, ви розумієте? І вже почалась катастрофа, ви розумієте, тъотю? Почалася...

Тъотя

— Я розумію... Я так і знала, але... але дозвольте спитати...

Мазайлó поцілувава тъоті руки:

— Пажнет сеном над лу-камі... Ви розумієте? Сьогодні почав. Сьогодні я сприймав першу лекцію... Як до причастя підходив... І от (*на Мокія*) він! Він!...

Тъотя поцілувала Мазайла тригі в лоб:

— Я розумію. Розумію. Я тільки так і в'являла собі, але...

Мазайлó показав на Баронову-Козиню:

— Баронова-Козиню. Учителька правільних проізношений...

Тъотя привіталася:

— Ах, я так і знала, але...

Рина на Улю:

— Моя подруга — Уля Розсохина.

— Ах, розумію, але...

Мазаїльха до Мокія:

— Моко! Іди ж привітайся з тіткою. Ну?

Мокій мовгки привітався.

Мати

— Отакий, як бачиш, Мотенько!

Тьотя

— Я бачу, я розумію, але що у вас на вокзалі робиться?

Аж скрикнула тьотя, та таким голосом, що всі, навіть і Мокій затривожились. Мати з переплаку перепитала:

— А що?

Тьотя

— І ви отут сидите і не знаєте?

Мазайлі

— Та що таке?

Тьотя

— Не знаєте, що там робиться? Не знаєте, що там написано?

Майже всі разом:

— Hi...

Тьотя

— Не бачили, не читали? Харків — написано. Тільки що під'їхала до вокзалу, дивлюсь — отакими великими літерами: Харків. Дивлюсь — не Харьков, а Харків! Нашто, питаюсь, навіщо ви нам іспортілі город?

Мазайлі

— А-а. Так про це ви спитайте ось у кого (*на Мокія*). Він знає.

Тьотя до Мокія:

— Та-ак?... Навіщо?

Мокій

— Ах, тьотю! За його тільки що взялись, щоб виправити, а ви вже питаетесь — навіщо?

Мазайло

— Чули? (*До Мокія іронігно*). То, може, ти й за наше прізвище візьмешся, щоб виправити?

Мокій

— Не може, а треба! Діда нашого було прізвище Мазайло-Квач — отож треба додати ...

*Мазайло за серце, як навіжений. Мати ойкнула.
Баронова-Козино пальцями до вух — здригнула.*

Тъотя до Мокія:

— Моко! Моко! Моко!.. Ти справді за те, щоб був не Харьков, а Харків?

Мокій

— Так!

Тъотя

— І ти справді за... (бридливо) за Квача?

Баронова-Козино знов пальцями до вух, знов здригнула. Мокій, побагчевши все це:

— Так! За Квача! За три Квача! За сто Квачів! За мільйон Квачів!

.... *Баронова-Козино мало не спритомніла. Мокій вибіг у свою комірку. Тоді всі, крім Улі, до тьогі:*

— Ну, що тепер з ним робити? Що?

— Ах, Боже мій, що?

Мати

— Може, проклясти?

Мазайло

— Убити, кажу?

Р и н а

— Оженити?

*А тъотя ходила Наполеоном і думала. М а т и
сіла і заплакала:*

— І в кого він такий удався? У кого?.. Здається ж і батько, і я всякого малоросійського слова уникали...

Р и н а

— Ти ж казала, що він в дядька Тараса вдався.

М а т и

— Ой, хоч не згадуй. Не дай Бог оце трапився б ще він...

*Задзвонив дзвоник. Вийшла Рина. Вернулась
бліда, переляканая:*

— Дядько Тарас приїхав...

М а т и й М а з а й л о з жахом:

— Що?

— Не пускай його! Скажи — нас нема!.. Нас арештовано!

9

Дядько Тарас на дверях:

— А де у вас тут витерти ноги?

Всіх як заціпило.

Т а р а с

— Чи, може, ї ви мене не розумієте, як ті у трамвай. Тільки й слави, що на вокзалі Харків написано, а спитаєшся по-нашому, всяке на тебе очі дере... Всяке тобі штокає, какає — приступу немає. Здрастуйте чи що!

ТРЕТЬЯ ДІЯ

1

Третього дня Рина зустріла Улю на порозі:

— Ой, Улю! Ой, тільки, Улю!.. Наступає вирішальний момент. Вирішальний, ти розумієш? Зараз у нас буде дискусія — чи міняти прізвище, чи ні. Тьотя Мотя викликала Моку на дискусію.

Уля до люстра, як жадобна до води:

— Що ти кажеш!

Рина то до Мокіївих дверей, то до Улі бігаючи:

— На дискусію, ти розумієш? А Мокій — не дурень — напросив ще комсомольців, ти розумієш? Що з цього вийде —не знаю. Мабуть, жах, жах і тільки жах. Добре хоч з дядьком посварився за стрічку, за якийсь там стиль, чи що, ти розумієш? Од самого ранку гризується.

*Прислухались. Чути було Мокієвого голоса —
Вузьколобий націоналізм! Шовінізм все це! —
Вигукував дядьків: — Не шовінізм, бельбасе,
а наше рідне, українське!*

— Як у тебе з ним, Улько, питати? Невже ще й досі не прикохала? Невже нічого не вийде? Невже тьотя Мотя правду каже, що тепер Мокія і взагалі мужчину лише політикою й можна обдурити?

Уля новим якимсь голосом:

— Нічого подібного! Ах, Рино!

Рина, загувиши цього голоса:

— Що, Улюню? Що?

— Що? Ти знаєш, як по-українському кажутъ: но-чью при звъездах не спітся?

— Ну?

— Зорію. Правда, прекрасно звучить?

Р и н а

— Це ж ти до чого?.. Та невже ти... Невже ти, Улько, замість закохати Мокія та сама ним, ідіотко, закохалася?

У л я зашарілась:

— Ні, ні...

— Як ні, коли ти саме кажеш, що вночі не спиш, зорієш уже, чи як там по-українському!..

— Та ні!

Р и н а

— Признавайся, Улько, щоб я по-дурному надій не плекала... Ти мені скажи, прикохаєш ти його, одвадиши од українських усяких дурниць, пригорнеш його на свій, себто на наш бік?.. Улю! Ти вчора з ним гуляла, ну, невже нічого не вийшло... Улюніо! Ще раз молю і благаю! Благаю, Улько, розумієш? Уговтай Моку,

— ні, — власкав його, улести, укохай! Ну, коли так не береться — припусти його до себе близче, зовсім близько, припусти до всього, розумієш!

— Серйозно?

— Та бодай і серйозно!.. Тільки щоб не стала жінкою, а так... на межі його паси, на межі... Затумань йому голову, захмели, щоб як п'яній ходив!.. Щоб ідійтом ходив!

— А знаєш, Рино, жінка по-українському дружиною зветься?

— Ну?

— І знаєш, дружина — це краще, як жінка, або супруга, бо жінка — то значить рождающая, супруга ж по-українському — пара волів, а дружина... Ось послухай: рекомендую — моя дружина, або: моя ти дружинонько.

Р и н а вже не знала, що їй казати на таке Улине безглуздя:

— Ну, бачу я...

A Уля вже в захопленні:

— Або по-українському — одружитися з нею... Це ж не те, що жениться на ней, розумієш, Ринусько! Одружитися з нею, чуєш? З нею... Тут чується зразу, що жінка рівноправна стойть поруч з чоловіком, це краще, як жениться на ней, — ти чуєш? На ней, на...

Рина

— Дуреля ти. Чи одружиться хто з тобою, чи жениться на тобі — одинаково будеш: не на і не поруч, а під, під, ідійотко! Та це ти вже, я чую, од Моки набралася! Бачу, він тебе, а не ти на такі фантазії навів. Чую — він тобі такого наказав, начитав...

Уля хотіла віправитись:

— Ні, Ринко, я вже сама про це вичитала...

Рина до неї:

— Са-ма?!

Уля од неї в другу кімнату. Побігли.

2

Iз Мокієвих дверей задом вийшов дядько Тарас:

— Нехай ми шовіністи, нехай... Проте ми росейщины в нашій мові ніколи не заводили, а ви що робите? Що ви робите, га? Є своє слово універсал, а ви маніфесста заводите, є слово УНР, а ви Усерер пишете? Га? Га?.. Рідне слово пристрой ви на апарат обернули, а забули, як в народній мові про це говориться? Забули, що без пристрою й блохи не вб'єш, забули, а ви думаете апаратом, га? По газетах читаю — слово просорушка за шеретовку править, і це така українізація, питаюсь, га? Самі ви ще не шеретовані і мова ваша радянська не шеретована...

Мокій з дверей:

— Нашеретували, наварили просяно-пшеничної досить, аж солодом взялися. Засолодились, дя-дю. Годі!

Не заважайте. Тепер треба її із заліза кувати. Із сталі стругати . . .

Дядько до дверей:

— З якої? Ви ж свою в югосталь оддали!..

Мокій

— Шовінізм!

Загинивши двері, прибив дядькові носа. Од такої несподіванки, од такої образи дядько аж ногами затупає:

— Га, питуюсь, га? (*Одійшов*).

3

Увійшли: тъотя Мотя в новому платті, Мазайлиха, Рина, Уля. Дядько Тарас, не помітивши їх:

— Українозатóрі! А чого б головного командувателя війська України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перекласти? Хіба б не краще виходило: Здрастуйте, козаки! Здоров був, пане головний отамане або й гетьмане! (*Побагив тъотю Мотю, Мазайлиху, дівзат*). Це я у його питуюсь. (*Іронігно*). А чому б ще вам, кажу, нашого головного командувателя України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перевести? По-їхньому, бачте, краче виходило: здрастуйте, товариші козаки! Здоров, здоров, товаришу головний отамане!. Чули таке?

Тъотя Мотя

— Та як вони сміють до наших козаків, як до своїх товаришів звертатись?

Дядько

— А я ж про що кажу?

4

Увійшов Мазайло. За ним Баронова-Козино.

Тъотя Мотя до Мазайла:

— Та ще й по-українському. Всі козаки говорили по-руському. Донські, Кубанські, Запорізькі. Тарас Бульба, наприклад . . .

Дядько Тарас витріщився:

— Хто?

Тъотя

— Тарас Бульба, Остап і Андрій — і я не знаю, як дозволив ваш Харківський Наркомос виступати їм і співати по-українському, та ще де?.. У городській опера! Ето... Ето ж просто безобразіє!

Дядько Тарас нарешті огувся, аж захлинувся:

— Тарас Бульба? Бульба Тарас? Остап? Андрій? Га?

Тъотя

— Що?

Дядько Тарас

— Говорили по-московському?

Тъотя холодно:

— Що з вами!

Дядько Тарас

— По-московському, га?

Тъотя

— А ви думали, по-вашому — по-хохлацькому?

Дядько Тарас

— Тарас Бульба?.. Ніколи в світі! Тільки по-українському! Чуєте? Виключно по-українському...

Тъотя Мотя

— Єтого не може бить!

— Га?

— Єтого не може бить!

— Доводи?

— Доводи? Будь ласка, — доводи. Да єтого не може бить, потому што єтого не може бить нікада.

Задзвонив дзвонник. Рина затулила одною рукою рота тітці, другою — дядькові.

— Ой... Цс-с-с... Це комсомольці прийшли.

Тъ от я з-під Рининої руки до дядька:

— Отак ви скоро скажете, що й Гоголь говорив, що й Гоголь ваш?..

Дядько

— Він не говорив, але він... бояється говорити. Він — наш. (*Пішли*).

5

Увійшли комсомольці: один — з текою, другий, губатий і міцний, з футбольним м'ягем і третій — маленький, кущенький з газетою. Роздивились.

Той, що з газетою

— Та-ак... Обставинки сuto міщанські.

Той, що з текою

— Чи варто й вв'язуватися?...

Той, що з м'ячем

— Парень просив — треба помогти...

Той, що з текою, подивився у люстро. Зробив серйозну мину.

— До того ж і темка: зміна прізвища! Та хай собі міняють хоч на Аристотелів, нам що! Радвлада не забороняє. Навпаки — потурає та й причинами не цікавиться ніколи.

Той, що з м'ягем, постукотів пальцем у лоб того, що з текою.

— Аренський! Навіть Козьма Прутков сказав: — дивись у коріння речей...

Той, що з газетою, теж постукотів.

— І собі в голову, коли що кажеш. Зміна прізвища у міщанина...

Той, що з м'ячем

— Це ознака здигну в його ідеології, — раз! І дізнаєшся про причини...

Той, що з газетою
— Нам буде корисно — два!

6

Увійшов Мокій.

— Невже прийшли? Спасибі!.. А я бачте заховавсь отут з своєю укрмовою... Сиджу сливе один вдень і в ніч та перебираю, потужно вивчаю забуту й розбиту і все ж таки яку багату, прекрасну нашу мову. Кожне слово! Щоб не пропало, знаєте, щоб пригодилось воно на нове будування. Бо, знаєте, вивчивши мову так сяк, нічого з неї прекрасного й цінного не складеш... От... Сідайте! Зараз почнемо (*пішов*).

Аренський

— Занадто захоплюється мовою.
— Боліс. Питання — чого?

Той, що з м'ячем

— А того, що ти не болієш нею. І тільки псуєш. Партия пише, пише — візьміться, хлоп'ята, за українську культуру, не бузіть з мовою, а ти що? Ще й досі „Комсомольця України” не передплатив. Парню треба помогти! Парня треба витягти!

7

*Увійли: Мокій, тітка, дядько, Мазайло, жінка,
Баронова-Козино, Уля.*

— Так от... Мої товариші комсомольці... Прийшли...

Той, що з м'ягем, підморгнув своїм і вдарилиши м'ягем об підлогу (Баронова здригнулася), погав.

— На дискусію, чи що...

Виступила вперед тъ от я Мотя:

— Просимо, товариші, молоді люди комсомольськії, просимо сідати!.. Ах, я завжди казала, кажу і казати-

му, що якби мені років десять скинути, я б сама вписалась у комсомол. Ух і комсомолка б з мене вийшла! Ух! (Повела плегем. Підскогила).

Той, що з м'ягем, звернувся до товариша з текою:

— Чуєш, Аренський?

Тъ отъ

— Чудове прізвище!

Баронова - Козино

— Ідеальнe!

Мазайло побожно зідхнув. Тодi тихо до Рини, до жінки:

— Чула? (Побожно). Аренський!

Той, що з м'ягем і куценкій, загувши це, порекомендувались, вмисне акцентуючи свої прізвища:

— Тертика.

Баронова-Козино здригнулась мов од електричного струменя.

Тъ отъ

— Як?

Тертика, вдарившись м'ягем об підлогу, і куценкій виразно:

— Іван Тертика. (Баронова-Козино здригнулась).
— Микита Губа. (Баронова-Козино зблідла).

Дядько Тарас до Тертики:

— Вибачте! Ви часом не з тих Тертик, що Максим Тертика . . .

Тертика

— Батько мій Максим . . .

— Був на Запоріжжі курінним отаманом . . .

— І тепер на Запоріжжі, та тільки він — робітник-металіст і отаманом не був . . .

— Та ні... Курінним отаманом Переяславського куреня славного війська запорізького, низового на початку XVII століття.

— Не знаю.

Дядько Тарас

— Дуже жалько!

Тъ отя зацокотила каблугкою об графін:

— Не так давно я прочитала, щоб ви знали, товариші, одну дуже цікаву книжку. Я прочитала всю книжку, і в тій книжці прочитала буквально все, що було написане і надруковане в тій книжці. Буквально все. А найбільш я прочитала, щоб ви знали таке глибокодумне місце: життя — то є все... І оце воно мені зараз чомусь згадалося: життя — то є все... Так! (*Трошкі задумалась, покивала головою, зідхнула*). Життя — то є все... Пропоную, товариші, обрати президію. (*Постішаюгись*). Гадаю, годі буде одного предсідателя? Заперечень нема? Нема!.. Кого?

Рина, поспішаюгись:

— Тъотю Мотю! Тъотю Мотю!

Мазайло, поспішаюгись:

— Просимо!

Баронова - Козин до тъотї, поспішаюгись:

— Вас просимо!

Тъ отя

— І просила ж, ще вчора просила, щоб мене не вибрали... (*Постішаюгись*). Життя — то є все. Заперечень нема? — Нема!.. Прошу до порядку! (*Зацокотила каблугкою*). Ну, громадяни, товариші, а краще ѹ простіше — мої ви милії люди, руськії люди, ійбогу! Бо всі ми перш за все руськії люди... Давайте всі гуртом помиримо рідного сина з рідним батьком. По-милому, по-хорошому. Ійбогу!..

*Загувши такі слова, Тертика і Губа скинулись
огима, лукаво перемигнулись, Губа раптом
запропонував:*

— Тертику! (*Баронова-Козино здригнулась*).

Тъотя

— Що?

Губа

— Тертику на голову пропонуємо ми. (*Баронова-Козино здригнулась*).

Тъотя

— Дозвольте. Як це так... Аджеж на голову мене вже обрано... Принаймні, заперечень не було. Ну, мілії ви мої люди, невже ви не довіряєте і кому?.. Мені, Мотроні Розторгусвій, з Курська?

Губа

— Просимо проголосувати!

Тъотя

— У вас то, мої милі, пошана до руської людини, нарешті до Курська єсть?

Губа

— Єсть! Та не всякому, хто з Курська, і честь! (*Тертика прибив м'ягем*). Не всякій тъоті Моті...

Тъотя

— Будь ласка! Я зголосую... Хто за Тертику на голову, будь ласка... Один, два, три, чотири... (*встро-мила гострі свої огата в дядька Тараса*). Ну?

Дядько

— Не з тих Тертик... Утримуюсь.

Уля, що ввесь гас дивилась на Мокія, піднесла й собі за ним руку. Рина до неї:

— Улько! Ти що?

У л я

— Ой... (*Tихо*). Помилилась...

Т ъ о т я

— Чотири! Хто за тъютю Мотю на голову? Один, два, три, чотири...

Д я д ь к о

— Хоч і є така приповідка: „Як єсть, то й пані старій честь” — проте утримуюсь.

P и н а до Улі:

— Улько! Та ти що? (*Уля піднесла руку*).

Т ъ о т я

— П’ять! Більшість!.. Будь ласка... Хотіла помилому, по-хорошему, а тепер... (*Грізно зацокотіла каблучкою*). Будь ласка, дискусія починається!.. Дискусія починається і слово маеш ти, Моко!

М о к і ї

— Я?

— Ти. Будь ласка!..

— Чому я перший, а не ви або папа?.. Не я ж вас викликав на дискусію, а ви мене.

— Слово маеш ти!

— Та чому я?

Т ъ о т я

— А тому, милив, що коли твій рідний папа заснував у власній кватирі своїм коштом, можна сказати і до газети написати, соцілістичеського лікнепа правильних проїзношенній, ще й до того видумав електричну мухобійку, то за таку прекрасну ініціативу, за такий маштаб, за те, що він прагне стати, ну просто порядочним чоловіком, ти хотів його...

M а з а й л о не видержав:

— Утопити в криниці!

Т ъ о т я

— У сепаратній криниці.

М а з а й л о

— З новим прізвищем!

Т ь о т я

— Із загсівським прізвищем (*Дядько про себе: Попався у матню!*)

Б а р о н о в а - К о з и н о

— І з руською хрестоматією Овчинікова.

М о к і й спалахнув:

— Ага, так ви он що! Так ви он як! Гаразд!.. За-
бираю слово!

М а з а й л о

— Я забираю слово!

Обидва разом, немов шаблями:

— Я!

— Я!

— Ти?

— Ти?

Т ь о т я поцокотіла каблугкою:

— Я сказала — будь ласка, слово має Мокій.

М о к і й

— Саме тепер, коли нам до живого треба, заснувавши у нас українського лікнепу, перевести скоріш загальмовану, запізнену Холодну Гору на перший ступінь української грамотності, тоді на другий ступінь грамотності, по тому негайно до інституту культури, щоб ми наздогнали, щоб перегнали стару європейську...

Г у б а підказав:

— Буржуазну...

М о к і й

— Буржуазну культуру, щоб ми вийшли скоріш на високості... Щоб ми вийшли на високості... На високості...

Дядько Тарас підказав:

— Національн...

Губа поправив:

— Інтернаціональ...

Твоя додала:

— ... но-руської...

*Тертика міцно м'ягем, аж Баронов а - Козинко
ойкнула:*

— Інтернаціональної!

Мокій

— На високості інтернаціональної культури — перший повстасіш проти цього ти, папо, засновуючи у нас на Холодній Горі замість українського лікнепу якогось інститутика старих клясних дам, за програмою: на гаре гусі гагочуть, пад гарой сабакі гафкають, та вигадуючи електричну мухобійку, од якої не меншає у нас мух навіть і зимою...

Мазайлло

— Дайте мені слова!.. Слова!.. Води!.. Води!..

*Мазайлиха налила і дала йому води. Поки він пив,
тъотя уєрвала Мокіеву промову. Задихано:*

— Годі!.. Годі!.. І скажи нарешті, Моко, Моко, Моко,
— невже ж ти не руська людина?

Мокій

— Я — українець.

Твоя

— Та українці — то не руські люди? Не руські, пи-таю? Не такі вони, як всі росіяни?

Мокій

— Вони такі росіяни, як росіяни — українці...

Тъотя

— Тоді я не розумію, що таке українці, хто вони такі: єbreї, татари, вірмени?.. Будь ласка, скажіть мені, кого у вас називають українцями? Будь ласка...

Мазайл о, випивши води:

— Українцями звуться ті, хто вчить нещасних службовців так званої української мови. Не малоруської і не тарасошевченківської, а української — і це наша малоросійська трагедія.

Тъотя

— Хто вони такі? Якої нації люди, питаю?

Мазайл о

— Частина — наші малороси, себто руські...

Тъотя

— Ну?

Мазайл о

— А частина, з'явить собі, галичани, себто австріяки, що з ними ми воювалися 1914 року, подумайте тільки!

Тъотя

— Я так і знала, я так і знала, що тут діло нечисте... Так он вони хто, ваші українці! Тепер я розумію, що таке українська мова. Розумію! Австріяцька видумка, так?

Дядько Тарас

— Зрозуміла, слава Тобі Господи, та жаль тільки, задом... Та тому вже триста тридцять два роки, як написано першого слов'яно-руського словника... (*Розгорнув свою записну книжку*). Ось я нарочно записав собі, бо я все таке собі записую... (*Надів окуляри*). Ось... Поросята на базарі по руб тридцять, а чоботи в церобкоопі — двадцять сім карб... Ні, ось воно: найперший слов'яно-український словник 1596 року Лавріна Зизанія Тустановського: глаголю — мовлю,

житниця — клуня, заутреник — снідання, зижду — будую, злак — паща, месть — помста . . . А у вас тоді писаний словник був?.. Був — питаюсь?.. Дайте мені слова!

М а з а й л о

— Мені слово!

М о к і й

— Мені, — я ще не скінчив... Галичина — наша, українська земля, і галичани — наші брати українці, яких одірвали од нас, а нас од них...

Т ь о т я

— Слово даю Мині.

М о к і й до батька:

— А твоя теорія, що українська мова є австріяцька видумка, була теорією російських жандармів і царського міністра Валуєва... Ти — Валуєвський асистент, папо!

*М а з а й л о, взявши за серце і заплюшивши огі,
немов прислухаогись:*

— Нікому не вірю і не повірю, нікому в світі! Лише йому одному...

М а з а й л и х а

— Цс-с-с...

Т ь о т я з тривогою:

— Кому?

М а з а й л о

— Серцеві свому! Бо воно ось передчува, що нічого з вашої українізації не вийде, це вам факт, а якщо і вийде, то пшик з бульбочкою — це вам другий факт, бо так каже мое серце.

Г у б а

— Це значить — воно у вас хворе.

Т е р т и к а прибив м'ягем:

— Оце факт!

Г у б а

— А наші всі пролетарські органи і в першу чергу голова наша — партія навпаки... Передчувають і реально знають, що вийде.

Т е р т и к а м'ягем:

— Капітальний факт!

Т ь о т я

— Ви серйозно, чи по-українському?

Т е р т и к а бах ногою м'яга:

— По-більшовицько - українському! (*М'яг ударився об тьотю. Ойкнули всі*).

Т е р т и к а до тьоті:

— Простіть, мадамко... Я не хотів цього... Це сам м'яч якось вирвався і бузонув вас...

Т ь о т я стямившихсь, — до люстра, до Тертики:

— Подивітесь — я вся стала біла!

Т е р т и к а

— Вибачте!.. Ви й до цього була біла.

Т ь о т я

— Проте я не злякалася, ні! І не злякаюсь! Хоч бомбу штурляйте — не злякаюсь! Будь ласка! Будь ласка!

М а з а й л о

— А я не повірю вам, не повірю! І тобі, Мокію, раджу не вірити українізації. Серцем передчуваю, що українізація — це спосіб робити з мене провінціяла, другосортного службовця і не давати мені ходу на вищі посади.

Д я дъ к о Т а р а с

— Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!

Мокій

— Провокація. Хто стане нищити двадцять мільйонів одних лише селян українців, хто?

Тьотя

— А хіба селяни — українці?.. Селяни — мужики.

Дядько Тарас аж тідскогив:

— Га? Наші селяни — не українці? Слово мені! Слово або хоч води, бо я не можу більш терпіти...
(Став пить воду і захлинувся)

Губа до Мазайла:

— Невже ви справді не вірите?

— Не вірю!

— Радянській владі не вірите? Партиї?

Мазайло замість відповіді став пить воду.

Дядько Тарас, прокашлявшись після води:

— Наші селяни — не українці? Га?.. Та тому вже тисяча літ, як вони українці, а їх все не визнають за українців. Та після цього ѹ ідійт не видерже, не тільки я. Вимагаю слова! Слова мені!

Тьотя Мотя владно зацокотіла каблугкою:

— Слово маю я! (Теж захвилювалася, випила води). Милі ви мої люди! Яка ж у вас провінція, ах, яка ще провінція! Ой, яка ще темрява! Про якусь українську мову споряться і справді якоюсь чудернацькою мовою балакають. Боже! У нас, у Курську, нічого подібного! Скажіть, будь ласка, у вас і партійці балакають цією мовою?

Мокій

— Так.

Дядько Тарас (про себе):

— Балакають так, що вже мене люди перестали розуміти. Мене, українця з діда-прадіда... (Загаргав) Гм!

Мокій

— Так! І партійці, і комсомольці.

Тъотя

— Не розумію. Тоді у вас якась друга партія. У нас, у Курську, нічого подібного! Нічого подібного! Всі говорять руською мовою. Прекрасною московською мовою, жаль тільки, що нам її трошки попсували євреї, що їм тепер дозволено жити у Курську. Та не про це, мої милі, я взялася вам сказати. Дуже жалько, дуже жалько, що у вас не виставляють на театрі „Дні Турбіних“ (я бачила в Москві). Ах, мої ви милі, милі „Дні Турбіних“.³ Це ж така розкіш, така правда, що якби ви побачили, які взагалі осоружні, огидливі на сцені ваші українці, ви б зовсім одцураліся цієї назви... Грубі, дики мувлани! Телефон попсувається, дак вони... Хаха-ха... трубку чоботом почали лагодити, об стіл, об стіл її, — баx, баx. Ідіоти! І хоть би один путній, хоть трішки пристойний був. Жодного! Ви розумієте? — жодного! Всі, як один, дики й жорстокі... Альошу, милого благородного Альошу, вбили, та як убили!.. Якби ви, панове, знали, яка це драматична сцена, коли Альошина сестра довідується, що брата її вбито! Я плакала... (*Утерла слъозы*). І тобі, Моко, після цього не сором називатися українцем, не сором поставати проти нового папиного прізвища! Та в „Днях Турбіних“ Альоша, ти знаєш, як про українізацію сказав: все це туман, чорний туман, каже, і все минеться. І я вірю, що все оце минеться. Зостанеться єдина, неподільна...

Мокій, Губа, Тертика, навіть дядько Тарас:

— Що-о?

Тъотя хитро:

— СРСР...

Губа до Тертики:

— Баба з кованим носом!

Тъотя

— А якби ви знали, якою огидною, репаною мовою вони говорять на сцені. Невже і ваши українці такою говорять? Жах! До речі, невже правда, що акушерка по-українському — пупорізка? Пупорізка? Ха-ха-ха... Невже адвокат по-вашому — брехунець, а на лампу ви кажете лямпа, а на стул — стілєць? Xi-xi-xi — стілєць!

Тут як не вихопиться дядько Тарас:

— А по-вашому, по-он-ому, вішепоіменованому не по без-воз-мез дно у французів bla-go-prí-ob-rс-tс-no-mу, а по істинно — по-рассейському як буде акушерка? По-нашому повитуха, а по-вашому як?

Тъотя

— Акушерка.

Дядько Тарас

— Нічого подібного! Акушерка слово французьке, адвокат — латинське, лямпа — німецьке. По-нашому білет — квиток, а по-вашому як?

Тъотя

— Білет.

Дядько Тарас

— А дзуськи! Білет слово французьке. Думаєте — комод ваше слово, гардина, кооператив або вагон? Матерія — думаєте ваше слово, овальний, роза або машина? Навіть гармоніка і то не ваше слово.

Тъотя Мотя

— Шовінізм!

Дядько Тарас

— Нехай шовінізм, проте і це не ваше слово! Половина слів у вас — позичена...

Тъотя Мотя

— Коли на те пішло, то по-вашому, по-вище-згаданому, через позаяк додатково-перерепаному як буде комод?

Т а р а с

— Одіжник!

М о к і й

— Нічого подібного! Комод — і по-нашому комод.
Т ъ о т я

— А кооператив? Вагон?

Т а р а с

— Кооператив? Кооператив... Кооп е р а т и в...
Гм... Підождіть, я придумаю...

М о к і й

— Так і буде кооператив.

Т ъ о т я

— Ага! Так і ви крали?

Т а р а с

— Хоть і крали, та не ховались. Украли у німців лямпу, — кажемо: лямпа, а ви її перекрутили вже на якусь лам-пу. (*Грубо*). Лампа!

Т ъ о т я

— Ми хоті крали, та переробляли. Украли у німців штуль — зробили з його стул. А вам ліньки було й переробити. Украли у німців лямпу, так всім видко, що крадена. (*Грубо*). Лямпа.

Д я д ь к о Т а р а с

— Ви і в нас крали.

Т ъ о т я

— Ви у нас.

— Ви!

— Ви!

Г у б а

— Ви, може, й крали, та ми тепер не крадемо одне в одного. Свої слова робимо: там жовтень — у нас жов-

тень, там совєти — у нас ради. (*До Тертики*). Правда, Ваню?

Тертика м'ягем.

— Факт. (*Дядько Тарас до тьоті: Не давайте слова!*).

Г у б а

— Там Волховстрой, у нас Дніпрельстан, правда, Ваню?

Тертика м'ягем.

— Капітальний факт. (*Дядько до тітки: Не давайте! Голосуйте!*)

Г у б а

— І дуже раді будемо, коли німці за стільця та за лямпу візьмуть наші слова — жовтень, наприклад, і жовтень разом.

Тъ от я каблугкою:

— Годі! Годі! Я вам слово не давала. Є пропозиція скінчiti дискусію. Залежечень нема — нема.

М о к і й

— Що?

Г у б а аж підскогив:

— Що-о?

Тертика з м'ягем націлившася.

— Що-о-о?

Тъ от я

— Голосую! Хто за таку пропозицію, щоб скінчiti дискусію?

Підняли руки Мазайло, Мазайлиха, Рина, Баронова-Козино. Уля завагалася.

— Один, два, три чотири... чотири...

Дядько Тарас

— Голосую за пропозицію з додатком, щоб трохи згодом мені одному дали слово.

Тъотя

— П'ять! Хто проти?.. (*Погислила*). Чотири. Дискусію закінчено. Маю пропозицію: — змінити прізвище Мазайло на друге, більш людське, а яке — то придумати його тут же на зборах негайно, і за конкурсом. Умови конкурсу: хто придумає найкраще прізвище — тому премія: три поцілунки. Жінку цілусе уподобний ій мужчина, мужчину цілусе, яка йому вподобається жінщина.

Рина, Мазайлиха, Баронова-Козино, за ними Уля покрили щю пропозицію оплесками:

— Ще які будуть пропозиції?

Мокій

— Маю пропозицію: прізвище Мазайло не міняти. Навпаки — додати до нього десь загублену другу половину — Квач... (*Баронова-Козино здригнулась*).

Дядько Тарас

— А дайте мені слова!

Тъотя

— Жодного слова! Дискусію закінчено.

Дядько Тарас

— Та я ж голосував з додатком.

Тъотя

— Жодного додатку! Пропозицію...

Тимгасом поміж Тертикою й Губою відбулось на швидку мімігне, на одних мигах „засідання“ комсомольської фракції. Тому на запитання тъотине

Губа подав таку пропозицію:

— Ми, члени КСМУ, обговоривши питання про прізвище взагалі, принципово подаємо таку пропозицію: ми переконані, що за повного соціалізму поміж вільних безклясових людей поведуться зовсім другі, нові прізвища. Можливо, що й не буде окремих прізвищ.

Дядько Тарас

— А як?..

Губа

— А просто так, що кожний член великої, всесвітньої трудової комуни замісць прізвища матиме свого нумера, і все. Наприклад: товариш № 35-51. Це визначатиме, що у всесвітньому статистичному реєстрі його вписано буде 35-51-шим, що номер його трудової книжки, особистого телефона, аero-мотора, кімнати і навіть зубщітки буде 35-51. Отже, ми, Іван Тертика і Микита Губа, принципово за всесвітню нумерну систему. Але, вважаючи на далеку майбутність цієї системи, ми мусимо до того часу пристати на пропозицію товариша Мокія — не міняти прізвища Мазайло, тим паче, що воно просте, демократично - плебейське і не суперечить принципам Ленінської національної політики. Навпаки, прізвище Мазайло-Квач, по складах видно, — трудового походження. Мокієві предки або мазали колеса в колективних походах, або, принаймні, робили мазниці й квачі, себто ті речі, що й тепер в народному господарстві більш корисні, ніж, скажімо, губна помада.

Тотя Мотя

— Голосую! Хто за мою пропозицію, себто, щоб змінити прізвище, прошу підняти руки. Один (*на себе*) два, три, чотири ...

Рина до Улі, що не підняла руки:

— Улько-о!

Уля

— У мене рука болить ... Веред ...

— Який веред? Де?

— Отут, на правій руці ... Отут під пахвою.

— Ліву підніми!

— Лівою не можу.

Тотя і Рина засигали на неї:

— Що! Без руки можна сказати. Скажи так: я за! Скажіть, Улю, я — за. Милая, скажіть ...

У л я

— Я за... була, що треба сказати... Крім того, не можу, і, крім того, мені треба негайно вийти... (*I рвугко, не спиняюгись, вибігла*).

Т ь о т я

— Будь ласка! Без неї обійдемось. Хто за вашу резолюцію голосує, — підніміть руки! Один, два, три, чотири...

Д я д ь к о Т а р а с

— А дайте мені тепер слово, бо я, мабуть, буду п'ять...

*Т ь о т я М о т я побагила, що лихо — вийде
готири на п'ять:*

— Будь ласка. Маєте слово.

*Д я д ь к о Т а р а с, не поспішаюгись вийняв за-
писну книжку і, заглядаюги в ней, погав:*

Року 1654 прибули на Україну посланці од трьох держав, що хотіли взяти до себе Україну, — од Москви, од Турків, од Польщі. Богдан скликав раду (*зазирнув у книжку*) в Чигирині, щоб вона вибрала, під чию руку піде Україна. Посланці прибули на Україну з багатими гостинцями, гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогий шовк, а гостинці московські...

Р а п т о м т ь о т я :

— Вибачайте!

Одкликала дядька Тараса, по секрету йому.

— Ти мені тут не крути. Краще прочитай ось оце... (*Розгорнула свою записну книжку*). Року 1918 носив у Києві жовто-блакитного... Зрозумів? (*Одійшла*). Дядько Тарас голосує за мою...

*Дядько Тарас раптом одкликав тьютю Мотю, по
секрету їй:*

— А ти роззуй очі та прочитай ось це. (*Показав у свою книжку*). Року 1919 носила біло-синьо-червоно-го...

Тъотя

— А я скажу — під біло-синім носила червоного.
Червоний зостався... (*Одійшла*).

Дядько Тарас до Губи. Огманіло:

— Скажіть, ви не з тих Губ, що Пархім Губа — бив
ляхів року 1648-го?..

Губа

— Мій батько Пархім бив шляхту року 1920-го.

Дядько Тарас

— Ху-х... (*До всіх*). Так ото я й кажу. „Було ко-
лісся на Вкраїні. (*Зідхнув*).

Тъотя

— Дядько Тарас пристає на мою пропо...

Дядько Тарас

— Тільки з умовою: — подумай Мино! Подумай,
що скажуть на тім світі діди й прадіди наші, почувши,
що ти міняєш прізвище...

*Задумався, тяжко замислився. Мазайлло схилився
на люстро. Мислі, як хмари, як туман окрили по-
сивілу голову. Окрили, заскакали. Заскакав якийсь
дід-запорожець. Забриніла мелодія: — Ой, сів пу-
гаг на могилі та й крикнув він: ну-гу:*

Дід - Запорожець

— Пу-гу! Чи не видно бува наших з Великого Лугу?

У Мазайлла волосся догори полізло:

Мазайлло

- Хто ви?

Дід заскакав, шаблею іржавою забряжгав:

— Я — твій пращур і той дід, що надіявся на обід,
та без вечері ліг спати... (*Десь взялася у діда мазни-
ця. Махнув квагем*). Запорожець славний був і колеса

мазав. Отож і Мазайло-Квач прозивався. Як ішли козаки на чотири поля — мазав, як ішли козаки на чотири шляхи — мазав. Мазав, щоб не пропадала тая козацька слава, що по всьому світу дібом стала, а ти мое славне прізвище міняєш?!

Музика перейшла на скрип. Заскакав другий дід, чумак, теж з мазницею, з квагем:

— Як пу-гу, то й пу-гу. Чи не видно й чумаків край зеленого лугу? (*До Мазайла*). Я — твій прадід Василь, що надіявся на сіль, та й без соли ліг спати. Ще з діда Мазайло-Квач прозивався і чумацькі колеса мазав. Як рипіли вони на південь — мазав, як рипіли на північ — мазав, ти мое славне прізвище міняєш?!

Заскакав ще третій дід, селянин, без мазници й квага:

— Я твій дід селянин Авив, що був собі та жив, мазав чужії вози, бо свого вже не стало, а ти мое славне прізвище міняєш?..

Десь в далині з'явилася невідома постать з телебоном, на аеро-моторі, під №31-51. Заскакала, заговорила в гугномовець:

— Ало! Ало! Мої предки з Великого Лугу! Одміняйте свої прізвища на принципові числа у всесвітній номерній системі. Ало! Але! Алю! Улю!

Дядько Тарас казав Мазайлові:

— Уля втекла і я, мабуть, буду п'ять. Чуеш, Мино, коли вже міняєш, то хоч корінь Маз залиш! Га?

Мазайлові здалося, що замість дядька Тараса він багить ще гетвертого діда з квагем. Отож коли Тарас торкнувся рукою Мазайла, тому показалося, що цей дід задавить його. Скогив і не своїм голосом:

— Ой-о! Залишаю! Залишаю корінь, тільки не чипайте мене, діду, не чипайте, Боже мій, Боже мій...

Тъ отъ

— Прекрасно! Ми на цей корінь придумаємо безподобне прізвище. Хто голосує за цю резолюцію? Один,

два, три, чотири, п'ять, шість . . . Хто проти? Один, два, три . . . (*Рина, Баронова-Козино заплескали*). Оповіщаю конкурс.

Загомоніли, заходили: Мазайлиха, Рина, Баронова-Козино, Мазайло, дядько Тарас. Тьотя вписувала нові прізвища, що їх вигукували:

М а з а й л и х а

— **Мазов!**

Д я д ь к о Т а р а с

— Ну, ѿ прізвище — **Мазов-Лазов-Лоза-Залоза**. А по-моєму крашого не буде, як **Зайломаз**. **Зайломаз!**

Р и н а

— **Зайломаз?** Ха-ха-ха. . . Та що різнить **Зайломаза** з **Мазайлом**? Ішо? Однаково! Краще — **Мазеленський**.

Д я д ь к о Т а р а с

— Де ж там однаково: то ж **Мазайло**, а то — **Зайломаз**.

М а з а й л и х а

— **Де-Мазе.**

Т ь о т я

— **Де-Мазе** — це на французький штиб, а ми люди, слава Богу, руські.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— **Рамзес!** Клясичне прізвище!

Т ь о т я

— **Рамзес?** Може, **Рамзесов?**.. Давайте краще **Рамзесов!** Милі мої люди! **Рамзесов**, га?

Д я д ь к о Т а р а с

— А де корінь маз? Геть **Рамзесова!** Кореня нема!

М а з а й л и х а і Б а р о н о в а - К о з и н о

— **Фон-Мазел!** **Рамазай-Арзамасов!**

Дядько Тарас

— Краще — Мазайловський. (*Нишком*: похоже на гетьмана Биговський).

Тъотя на Тараса:

— Польське прізвище і хто ж пропонує?

Дядько Тарас

— Ну, тоді Мазайлович. (*Нишком*: гетьман Самойлович).

Тъотя

— Щоб було похоже на Моїсей Мазайлович, що вже торгує у нас в Курську й нашу московську вимову псує — нізащо!

Дядько Тарас

— Мазайленко! Мазайленко. (*Нишком*: гетьман Дорошеко).

Тъотя

— Годі вже! Годі!.. Дайте другим сказати.

Рина

— Мазанський... Боже мій! Мазенін. Похоже на Есенін. Мазенін! Мазенін!..

Тъотя

— Прекрасно! Геніяльно! Мазенін... Вам до вподоби, Мино, Мазенін?

Мазайл о зворушене, аж задихнувся:

— Деті мої!

Баронова - Козин поправила:

— Деці мої...

Мазайл о

— Деці мої! Я б всі ваші прізвища, всі забрав би на себе і носив. Проте, можна тільки одне носити, і мені здається, — Мазенін найкраще.

Тъотя і вся її партія крикнули — ура.

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

1

Четвертого дня прибігла Уля. Зеорушена. Весела:

— Я його прикохала, і знаєш чим, Рино? Знаєш?

Рина

— Ну, Улюню, золотко? Ну?

Уля

— Учора ввечорі пішли ми в сквер... Ні, постривай, не так... Пам'ятаєш, я тобі розповіла... (*Спинилась*). Мока вдома?

Рина кивнула головою:

— До бібліотеки збирався йти...

Уля радісно:

— Невже! (*Пальгиком*). От!.. (*Хвілюючись, але тихше*). Пам'ятаєш, я тобі розповіла, як я вперше вела його через сквер і він сказав уривок із вірша. Я покрию свого милого слідочок, щоб вітер не звіяв...

Рина

— Пам'ятаю. Ну?

Уля

— Ото і запали мені в душу ті слова. Ото і спитала якось, — чи не зна він всього вірша. Ні, каже, Улю, ці слова у Грінченка, а де цілий вірш, то вже місяць шукаю і ніяк не можу знайти. Я й подумала: а що я знайду? І от уяви собі. Купила Грінченкового словника, одшукала слова аж у другому томі, Рино, аж на сторінці шістсот сорок сьомій. Дивлюсь — під ними

примітка: Чуб., римське п'ять, 46. Кого тільки не питала, де тільки не була, не знають, що воно таке. Нарешті в одного іновця⁴ — квартирі нема, так він по бібліотеках гріється — дізналася. Чубинського том п'ятый, сторінка сорок шоста. У публічній насили знайшли. Додому не дають, так я в бібліотеці вичитала, Рино... І от учора ввечорі, у сквері я стала перед Мокою та:

Чогось мені чудно,
чогось мені дивно,
десь мого милого
третій день не видно.

— Ти розумієш?

Не видно, не видно
та й не видати, —
тільки зосталися
на жовтім пісочку
два слідочки знати.
ЦДо один слідочек
коня вороного,
а другий слідочек
мilenького мого.

— Розумієш?

Піду я в лісочок,
вирву я листочек,
я покрию свого милого слідочек,
щоб вітер не звіяв,
пташки не склювали,
щоб мого милого
інші не сприяли.

— Публічна бібліотека, кажу, Моко, номер книзі 18749, том п'ятый. Боже, Рино, якби ти бачила... Затремтів увесь, запалав... (*Рина радісно: затремтів!*) Стиснув мені руки, в очі дивився: Улю, каже, Улю... (*Рина: Улю, каже, Улю!*). Давайте разом... (*Рина аж пригорнула Улю: Давайте разом!*) читати.

Rina одскогила злісно:

— **Ха-ха-ха.**

У л я

— Давайте разом жити . . .

Р и н а перестала:

— Ну?..

У л я

— Бо мені, каже, без вас, Улю, одному трудно . . . Не можна . . . Не проживу . . .

Р и н а

— Так і сказав?

У л я

— Точнісінько так! А в самого аж слізози забриніли.

У Р и н и виблиснувся новий план.

— Так! Прекрасно . . . (До Улі). Сьогодні, Улько, ти їдеш до своєї тітки . . . Розумієш?

У л я здивовано:

— До якої тітки? Чого?.. У мене жодної тітки нема.

Р и н а

— Сьогодні, зараз ти кажеш Мокієві, що їдеш жити до тітки в Одесу, розумієш? І тільки тоді, коли він по-годиться змінити своє прізвище на Мазеніна, ти не їдеш, зостаєшся і ходиш до нас, розумієш тепер? . . .

У л я

— Рино!

Р и н а

— Не сьогодні, завтра буде опубліковано в газеті, наше нове прізвище, але Мокій подав заяву, щоб йому залишили старе . . . Ти розумієш — Мокій випаде з нашої родини. Ти мусиш його привернути до нас, інакше, Улько, ти більш не побачиш ні Мокія, ні нашої квартири!

У л я

— Я не зможу, Ринусю! Він же українець . . .

Р и н а

— Улько! Ти мусиш!..

У л я

— Не можу! Я... я сама вже українка...

У Р и н и трохи не вискогили огі:

2

Як не вискогати тьотя Мотя й Мазайлиха. Огі рогом:

— Що? Що-о?.. Милая моя! Господь з вами!.. Що ви! Що ви!

Р и н а

— Яка ти українка. Улько! Ти же й мови не знаєш. Сама ж казала, що тільки покійна твоя баба по-малоросійському говорила.

У л я

— Мама ще й тепер по-українському як-коли закидають. Крім того, у мене очі українські, ноги українські, все, все.

Т ъ от я М от я й М азайлиха

— Ноги?

— Но-ги?

Р и н а

— До чого ж тут ноги, ідійотко?

У л я

— А до того, що в антропології про це пишеться, що українці здебільшого довгоногі, і що нема гірш, як коротконогі жінки — в антропології сказано, от... (*Взявшись рукою за талію, гордо витягла ногу. Рина і тьотя бликинули на свої*).

Р и н а

— Це він тобі памороки ногами та антропологіями забив... Та він же божевільний, ти розумієш!.. Він просто захворів на всякі оці українські фантазії, а ти й вуха розвісила, ідійотко!

Тъотя

— Бачте, — він не покохав вас, Улю, як женщину, ну, як людину нарешті, він у вас шукає тільки щось українське, він тільки українського хоче . . .

Мазайліха

— Ви йому потрібна не на коханнячко, не на милуваннячко, а тільки на те, щоб робити на вас україніза-а-цю . . .

Тъотя

— Боже!.. По-моєму прілічнє бить із насілованої, нежелі українізованої. (*Одійшила*).

Рина

— Улько! Зараз ти викликаєш Мокія і кажеш йому отут: або ти Мазенін, або я у тітки в Одесі . . . Отут катимеш, в оцій кімнаті, чуєш? Як стоятиму за дверима! Тільки так! Або-або . . . Все!..

Тъотя

— Або-або!

Мазайліха

— Або-або!

Пішли. Тъотя, побагивши, що Уля увійшла до Мокія в кімнату, вернулась. Підбігла до люстра, виглянулася, тоді піднялася і погала крадькома виміряти свої ноги (гверткою на пальцях), Рина вигульнула з дверей:

— Тъотю!

Тъотя зашарілася:

— Я зараз . . . Це у мене підв'язка спала . . .

Пішла до Рини. Пригинила двері.

3

Увійшли Мокій і Уля. Мокій узяв Улю за руку:

— Дуже радий, Улю, що навідали мене у моїй Холодногорській пущі. От . . . Дуже!.. А я, знаєте, учора,

з нашого побачення прийшовши, довго ще не спав...
І знаєте... Якось попалась під руку збірка поезій. Набрів, між іншим, на прекрасний примітив. Ось:

Ти, місяцю, який же ти ясний,
Як засвітиш — на весь світ прекрасний.
Ой, спусти вниз роги
засвіти по діброві, —
Покажи всі в степу до милої дороги.

— Правда, чудесно звучить, Улю?

У л я

— Я іду жити до тітки... в Одесу, Моко.

М о к і й приголомшений:

— Як це... до тітки в Одесу?!

У л я

— Так... в Одесу, до тітки... жити...

М о к і й глухо:

— Серйозно?

У л я

— Серйозно... Заставляють...

М о к і й

— Хто?

У л я

— Різні тьо... обставини, непреодоліміс препятствія...

М о к і й

— По-українському — непоборні перешкоди, кажуть.

У л я з натиском:

— Так... З одного боку, непоборні, з другого — непреодоліміс перешкоди.

Мокій

— Як же це так!.. Раптом до тітки, жити, та ще й в Одесу... (*По павзі*). Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, а нікогісінько нема.

З-за дверей погулось понукальне шипіння: ну-с-с... нуш-ш... У ля широ, з болем:

— Моко!.. А ви б могли зробити... щось, щоб я зосталася?

Мокій

— Щось? Що саме, Улю?.. Що?..

Уля

— Що?.. Прощайте!..

З-за дверей проповзло шипіння. Мокій глухо:

— Улю!.. Можна вас... хоч тепер... поцілувати?

Уля

— Аж тепер!.. Ах ви ж... (*Крізь сліззи*). Як поукраїнському — разіня, недогадлівий... .

Мокій

— Ну, недомека... .

Уля

— Поцілуйте ж, недомеко милий... .

Мокій незграбно, але палко й міцно поцілував Улю.

Тоді зворушене:

— Скажіть, Улю... Що мені треба зробити, щоб ви зосталися? Що?.. Я все зроблю! Все!..

Уля

— Що?.. (*Нависла мертвaтиша. Улі прорізалась біля губ перша зморшка гострої пегалі*). Ні! Прощайте!..

*Похилившись, рву́гко пішла. Услід ій гадюгками поповзло шипіння, свистіння. Мокій, щоб не запла-
кати, побіг до себе в кімнату.*

Ускогили прожогом тьотя, Рина і Мазайлиха.

Тъ от я до Рини:

— Біжи, Ринко!.. Скажи йому хоч ти, що треба йому зробити...

Р и н а була кинулась, але вернулась:

— Скажіть краще ви, тьотю...

I тьотя була кинулась, але теж стала, махнула рукою:

— Маланхольна ідійотка!.. А який момент був, Рино! Який момент!.. Такого моменту вже не буде. (*Мазайлиха заплакала*).

Ускогив напіводягнений Мазайло з газетою в руках:

— Серце!.. Води!.. Є публікація!.. Ось!..

В сі разом

— Де?

— Невже, папо?..

— Господи!

М а з а й л о

— Ось!.. (*Істеригно*). Обережно, не порвіть! Ось... Ось... Харківський Окрзагс на підставі арт. 142 — 144 Кодексу... Не можу, ви розумієте... В очах райдуги, метелики, луки... Пахнєт сеном над луками!..

Тъ от я взяла у Мазайла газету:

— Дайте, я прочитаю...

М а з а й л о

— Обережніше, не помніть! Не помніть!

Тъ от я урогисто:

— Харківський Окрзагс на підставі арт. 142 — 144 Кодексу Законів про родинну опіку та шлюб оголошує:

громадянин Міна Мазайло міняє своє прізвище Мазайло на Мазенін. (*До Рини*). А що, не казала я, що прізвище сьогодні буде опубліковане! Не казала!.. Песней душу весселя...

Р и н а

— Тъотю, яка ж радість!.. Баби с к-рап-лямі рядами...

М а з а й л и х а

— Ходят, сено шевся... (*засміялась, заплаکала*).

6

Увійшов дядько Т а р а с:

— Цікаве що в газеті, чи як? (*На його ніхто не звернув уваги*).

М а з а й л о до тъоті:

— І з'явіть ви собі, як я зразу одшукав... Не читаючи газети, одшукав. Якось зразу вийшло, і знаєте через що? Серце!.. Кажути, пишуть — серце орган, що гонить кров, орган кровогону. Нічого подібного! Серце — це орган, що перш за все передчуває і вгадує. Ще за газету не взявся, а воно вже тьох — є публікація! Ще не взявся читати (*узявся руками за серце, немов стиснув йому руку*), як ти, мое ненаглядне, любе серце, вже тьожнуло: дивися на останній сторінці внизу!.. (*Стиснув ще міцніше*). Спасибі! Спасибі за віщування! Спасибі!.. Там сухое убирают мужички с-во кру-ком...

Д я д ь к о Т а р а с

— Гм... Невже таки опубліковано! Га?
Знов ніхто на дядька уваги.

М а з а й л и х а

— Така радість, що я вже не знаю, що нам далі й робити!.. На воз віlamі кідають...

Рина

— Що?.. На підставі публікації голосно сказати:
однині я Рина Мазєніна!

Мазайлиха

— Лина Мазєніна!

Мазайліо

— Міна Мазєнін!.. Боже!.. Воз растьот, растьот,
как дом...

Дядько Тарас

— Га, питуюся?

ТЬОТЯ МОТЯ

— А тепер слухайте, милій мої люди. Є пропозиція
— газету завести у рямці...

Рина

— Під скло, тьюто! У нас залишились рямі і скло
від царського портрета, на горищі... Ура-а!

ТЬОТЯ МОТЯ УЗЯЛА ГАЗЕТУ:

— В рямці! Всім нам прибратися і, вроочисто поздоровивши хрищеника, пообідати... (*Пішла і, проходяги повз дядька Тараса, весело, жартливо показала на його*). Ну!.. В ажідані конь убогій, точно вкопаний стойть...
Ха-ха-ха. (*Вийшла*).

Мазайліо

— Уші врозь, ду-кою но-кі... Лино! А вийми мені
й подай сюди до люстра дореволюційний мій парадний
сюртук.

Став перед люстром. Рина і Мазайлиха побігли.

Дядько Тарас

— Га? Думалось — Мазайлівський, мірялось — Ма-
зайлівич, мріялось Мазайлленко з корня маз вийде, а
вийшов Мазенін. П'ять на п'ять було! Ой, дурень я, ду-
рень!.. (*пішов, ухопившись за голову*).

Убігла Мазайлиха з сюртуком.

— На!.. Мотенька сказала, щоб ти мерщій одягався, бо й нам треба до люстра... Крім того, може знайомі, сусіди, дізnavшись про публікацію, прийдуть... Мерщій же, Минусю, мерщій! Щоб не вийшло: і как будто, стоя спіт...

Поцілуваєши головіка, побігла.

М а з а й л о с а м

— Однині я — Мина Мазенін. (*Став перед люстром*). Здраствуйте, Мазенін, Мина Марковичу! (*Привітався на другий голос*). А-а, добродій Мазенін? Мос вам!.. (*Ще привітався на третій голос*). Товаришу Мазенін! Здраствуйте!.. (*Ще привітався*). Здоров був Мазенін! Зайдімо?.. Гм (*помріяв трошки*). Ви не знайомі? (*Подавши комусь руку*). Дуже приємно — Мазенін (*уклонився*). Будь ласка, ви часом не Мазенін? (*кивнув головою*). Так, я Мазенін!.. (*офіційним голосом*). Ваше посвідчення, громадянине! (*Тоді немов подає комусь посвідчення*). Будь ласка! Мазенін! (*Тоді з офіційного на м'який*). Вибачте, ось у ці двері, товаришу Мазенін... (*Ситим голосом*). Були там Вішньов, Спаський, Де-Розе, Мазенін...

Убігла М а з а й л и х а

— Рина вже дісталася з горища ряму... Ти скоро?.. Та навіщо ти скидаєш штани?..

*Замріяний Мазайло машинально застібнув штани
і знов до когось:*

— Вдома?.. Скажіть, що прийшов Мазенін з дружиною. Здраствуйте!.. (*Підвів до когось жінку*). А це моя дружина.

М а з а й л и х а

— Ах, Мазеніна... А тепер, Минасю, я... Це мій чоло...

М а з а й л о н е р е х о п и в :

— Ні, не так... (*Немов подзвонив і тоді немов до покоївки*). Тут живуть Мазеніни?.. Будь ласка...

М а з а й л и х а

— А ще краще так... (*Немов вітаюгись і цілуюгись з кимсь*). Прошу ласкаво, заходьте... Це мій чоло...

М а з а й л о в клонився:

— Мазенін! Ні, краще так: вип'ємо за здоров'я нашого вельмишановного Мини Марковича Мазеніна!..

М а з а й л и х а

— За мадам Мазеніну! За Килину Трохимівну Мазеніну!... (*випила*).

9

Тимчасом через кімнату перейшов, нікого не ба-
гаги, нікого не помігаючи, дядько Тараць:

— Дурень же я дурень!

М а з а й л о теж нікого не помігаючи, немов
випивши:

— Вип'ємо, Мазенін, га?

М а з а й л и х а, кохетуючи пальчиком:

— Мадам Мазеніна!... Випийте...

10

В скогила Р и н а:

— Тьотя вже заводить газету під скло. Ви ско... Та на віщо ти, папо, скидаєш спідню сорочку? Мамо! А ти здуріла? Теж розстібнулася...

Мазайл о замріяно:

— Слово має Міна Маркович Мазенін.

Мазайл иха замріяно:

— Вам скільки аршин, мадам Мазеніна?

Мазайл о

— Браво! Хай живе Мазенін! . .

Мазайл иха

— Ці квіти й конфекти однесіть, будь ласка . . .

Рина замріяно:

— Рині Мазеніній . . .

Мазайл о

— Чули? Помер Мазенін, Міна Маркович . . .

Мазайл иха

— Засмучені тяжко, про це жалібно оповіщають всіх родичів і друзів дружина . . .

Рина

— І дочка — Мазеніні . . .

Замислились.

11

Через кімнату переїшов, нікого не багаги й нігого не помігаючи, дядько Тарас

— Ой-ой-йо же дурень!

Мазайл о

— На цвінтари пам'ятник золотими буквами: — Тут спочиває прах Мини Марковича.

Мазайл иха

— Мазеніна.

Мазайл о

— Або просто: Тут — Мазенін . . .

Р и н а

— І наша вулиця — вулиця Мазеніних.
Обнялися втрьох і од щастя заплакали.

12

Увійшла тъотя М о т я:

— Я вже все зробила: газета в рямцях, під склом!..
Ви ско... Та що з вами, милії ви мої, люди!.. Що трапилося?.. Ви плачете?..

М а з а й л о

— Це ми з радости... Ну, якось не віриться, чи давно було: Мазайло-Квач, Мазайло, Мазайлиха, Мазайліята, Мазайлівна... I от ми — Мазеніни, і от я нарешті — Мазенін!

Тъотя її собі слізку вронила:

— Треба буде її собі трошки одмінити прізвище. Розторгуєва — це прекрасне прізвище, та жаль не модне тепер... От, наприклад, Металова - Темброва — зовсім друга річ...

Увійшов дядько Тарас:

— Та який же дурень!... (*Побагив, як обнялися тъотя, Мазайло, Мазайлиха, Рина*). Так... Як був собі до революції у нас підрядчик один земський та будував він земству школи, лікарні, дороги, — ну, а собі за це — будинки. Хоч і крав, так міцно ж будував, не то що тепер для житлокoopів будуяте. Та не про це я хотів сказати. Як прийшла революція, то націоналізували його будинки. То він, через п'ять років із тюрми вийшовши, пішов просто до виконкому. Прийшов, двері прочинив та її пита: я ще вам не потрібний? Ні, кажуть... Ну, то я послі прийду... Так оце і я тепер спитаю (*сумно-лукаво*) я вам ще не потрібний?

Тъотя

— Ні!.. (до *Мазайлів*). Ходімо, я ж покажу газету, мої милі. Ви не впізнаєте її!..

Дядько Тарас услід:

— Ну, то я послі прийду.

Тъотя

— Ба ні!.. Ви нам потрібний! Будь ласка, одчините двері, як хто прийде до нас поздоровити Мину Марковича... Будь ласка!.. (*пішли*).

Дядько Тарас од образи не зна, що робити. Поступав до Мокія:

— Тобі я ще не потрібний?

13

Виглянув Мокій:

— Як комсомольцю кадила, так ви мені потрібні.

Тоді дядько Тарас у люстро:

— А собі ти ще потрібний? (*Подивився і погав сам себе в люстро лаяти*). П'ять на п'ять, га! Ні, таки ти дурень, Тарасе! Бельбас! Бевзь! Недотепа! Кеп! Йолоп! Глупак! Телепенъ! Дурко! Дуропляс! Дурноверх! Дурепенко! Дурба! Дурило! Дурбас! Дурундас

Задзвонив у сінях дзвоник. Дядько пождав, ти не вийде хто одгинити двері. Тоді:

— Гаразд! Я одчиню, будь ласка, але ж я і зачиню за вами і в першу чергу за тобою, радянський українце. Ох і зачиню ж!..

Пішов, одгинив і ще в сінях:

— Ага-а!

14

Увійшла Баронова - Козино з букетом квітів. Побагувши, що в кімнаті нікого нема, занервувалася.

Дядько Тарас

— Так. Виходить, це я вам одчинив двері?

Баронова - Козино

— Так...

Дядько Тарас з прихованою погрозою в голосі:

— Гм... Підождіть.

Баронова - Козино

— Вибачте, тобто — мерсі... Скажіть, будь ласка, чи вдома Мазеніни?

Дядько Тарас

— Гм... Зайломази, ви хотіли спитати.

У Баронової - Козино закалатало серце. Пальцями до вух:

— Вибачте, ви ще, мабуть, не читали — в сьогоднішній газеті є публікація...

Дядько Тарас

— А в завтірній буде моє спростовання: тільки Зайломази! Чуєте? Зайломази! Як це так: раз, два, три — і вже Мазеніни, га! Та ви знаєте, як це за старого режиму робилося, га! Знаєте, що тоді потрібно було, щоб змінити прізвище — цілі роки і найвищий царський дозвіл, га! Знаєте, наприклад, як міняв у нас (і це, між іншим, історичний факт) своє прізвище секретар одної земської повітової управи, Каленик Митрофанович Гімненко. (*Баронова-Козино, ойкнувши сіла*). Це ж не то, що, припустімо, Непій-Пиво, або Тягни-Рядно якесь, а справді трагічне прізвище. Знаєте, що за великі гроші виправив він його на Говненка (*Баронова-Козино тихо знепритомnilа*), а далі, ну не як не можна. Та знаєте, що тільки по трьох роках клопотання, тільки сам цар Олександр Третій соізволив змінити Говненка на Вороненка, га!

Помітив, що Баронова-Козино знепритомnilа:

— Ага-а!.. це тільки од такого, вибачте, маловажного історичного факту обморок узяв, а якби я навів вам сотні, тисячі зовсім не таких, а справді трагічних

історичних подій і фактів. Га! Га, питаюся? (*По павзі*). Що ж тепер мені ще зробити? (*Побагчив на листрі газету*). Хіба газету почитати! Ну, ѿ що ж! (*Сів гитати*). З горя козак „Вісті” читає, бо своїх немає. (*Прогитає дешо, заплющив огі*). Отак тільки їх і можна читати: як читаєш — закуняєш, прокуняєш — знов читаєш, свого віку козацького доживаєш... (*Подивився ще в газету і раптом*). Ха-ха-ха! Іона Вочревісущий¹⁵ Люблю зладя!

Баронова - Козино огулася:

— Ви ще ѹ смієтесь! Ви ще ѹ глузуете!

Дядько Тарас

— Де ж пак! Читаш фельстона — зовсім не смішно ѿ не дотепно, ну, а вже як дочитаєшся до підпису, — не можна вдержатись. Ха-ха-ха! Іона ще ѹ Вочревісущий.

Баронова - Козино встала:

— Будь ласка! Але од цього прізвища я вже не впаду. Це прізвище, навпаки, очуло мене і на ноги підвело...

Пішла до другої кімнати, та в цей момент

15

Широко, навстіж розгинилися двері — од старих Мазайлів і од Мокія. Разом увійшли: Мазайло в горному сюртуці, тьотя Мотя з газетним аркушем, заведеним в рамці під скло, Мазайлиха, Рина з букетом, з одного, самітний Мокій з другого боку.

Заграла музика і погався балет.

Баронова-Козино поздоровила Мазайла, тьотю Мотю, Рину, Мазайлиху, тоді до Мазайла:

— А не забули ще... Пахнет сеном над...

Мазайло

— Пахнет сеном над лу-ка-мі...

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Браво! Браво! Браво! Прекрасно!

М а з а й л о

— Гех! Песньой душу веселя...

Баронова-Козино, Мазайло, тъотя, Рина, Мазайлиха разом:

— Баби с к-рап-лямі рядамі.

Ходят сено шевеля.

Д я д ь к о Т а р а с демонстративно:

— Вийшли в поле косарі

Косить ранком на зорі,

Гей нуте, косарі,

Бо не рано почали.

М о к і й самітно:

— Під горою над криницею.

Горювали брат з сестрицею...

*Тъотя Мотя прибила на стіну газету в рамицях
Тоді:*

— Хай живе Міна Маркович Мазенін! Ура-а!

Д я д ь к о Т а р а с

— Хай живе Мазайловський (*нишком*) Гетьман Виговський!

М о к і ї

— Мазайло-Квач!

*Тъотя, Мазайло, Мазайлиха, Баронова-Козино,
Рина отогили Мокія:*

— Мазенін! Мазенін!

М о к і ї

— Мазайло-Квач!

Тъотя та інши:

— Мазенін!

Мокій

— Мазайло-Квач!

Тъотя, за нею інші закрутися метелицею,
приспівуючи:

— Там сухое убирают і т. д.

— Хоч не рано почали,
Так багато утяли і т. д.

Тъотя Мотя

— Хай живе Мазенін!
Мазенін!

Дядько Тарас

—Хай живе Мазайлович (*нишком*) Гетьман Самойлович!

Мокій

— Мазайло-Квач!

Тъотя Мотя та інші
Ледве не збили з ніг Мокія:

— В ожідані конь убогій і т.д.

Хай живе

— Мазенін! Ха-ха-ха! Мазенін!

Дядько Тарас

— Мазайленко (*нишком*) Гетьман Дорошенко!

Мокій в колі, заткнутих уха. Знесилено:

— Мазайло-Квач! Мазайло-Квач!

Тъотя Мотя та інші заскакали:

Только Жучка удалая
В рихлом сене, как в волнах,
То взлетая, то ныряя,
Скачет, лая, вспыхах
(У Мазайла: уопыхах).

Закрутися кругом Мокія, переможно вигукуючи:

— Хай живе Мазенін!

— Мазенін!

Рантом увійшли: Тертика з м'ягем і з газетою „Комсомолець України”, Губа і в перспективі за ними — Уля. Мокій до них:

— Поможіть хоч ви! Сам уже не можу, хіба ж не бачите . . .

Тертика м'ягем бац в підлогу:

— А скажіть, що за шум сочинився?

Губа

— З якого приводу? Чого?

ТЬОТЯ МОТЯ показала на газету в рамцях:

— Будь ласка! Будь ласка, молодій мої люди — прочитайте!

Губа підійшов до газети:

— А що тут таке?

Мазайлі

— Серце ще з ранку . . . Та краще прочитайте самі! Голосно прочитайте! . . . Будь ласка, одчиніть там вікна, двері, щоб усім було чути! Всім, всім, всім!

Губа, придивляючись, погав гитати:

— Українізація.

ТЬОТЯ МОТЯ

— Не те читасте, мій милий, і не там! . . .

Мазайлі

— Не те і не там! . . . Дивіться знизу.

Тертика м'ягем:

— Читай, Ваню, згори, коли на те пішло!

Губа нашвидку:

— Адміністрація маріупольського заводу не пустила на завод комісії в справі українізації . . .

Тъотя Мазайлo

— Та не про те, милив ви хлопче! Не там! Дивіться в об'явах!

Губа

— За останній час на багато збільшився попит на українську книжку поміж робітництвом на Харківських заводах... За систематичний зловмисний опір українізації...

Тъотя

— Ах, Боже мій! Та що ви там вичитуєте про якусь українізацію... Ви знизу прочитайте!.. Оповістки!

Мазайлo

— Он там читайте! Бачите? Я навіть звідси бачу: Харківський Окрзагс на підставі арт. 142 — 144 Кодексу...

Губа

— Стривайте! Стривайте! Та невже?.. (*Перегита в якість рядки в газеті*).

Мазайлo

— А ви думали! Серце ж, кажу...

Губа

— За постановою комісії в справах українізації, що перевірила апарат Донвугілля, звільнено з посади за систематичний і зловмисний опір українізації службовця М. М. Мазайла-Мазеніна...

Ойкнули. Тъотя Мотя розгубилася. До Мазайла:

— Що ж це таке?.. Як це?..

Рина до батька:

— Невже цьому правда, папо?.. Та чого ти мовчиш?

Тъотя i Рина з одного i з другого боку:

— Мино Марковичу!

— Папо!

Дядько Тарас, підійшовши вдивився в Мазайла:

— Він уже ні гу, ні му!.. Ні ге, ні ме — занімів!

Мазайла

— Голкою, Мино! Язика поколи голкою!..

Тертика до Мокія:

— А ми прийшли врятувати тебе од міщанської стихії... Близче до комсомолу! Держися комсомолу! Верни руля на комсомол! Ну?

Уля

— Це я... Побачила — наші... йдуть... Так я почликала на поміч... Я вже до тітки ніколи не поїду.

Тертика

— Ну!

Мокій до Улі:

— Ну, Улю!.. (до комсомольців).
Присяги не кажемо тепер...

Губа

— Знаю. Це вірш Яновського:
Десять літ будуєм Владу Рад.
Маяком стойт УССР.
... Нація не піде вже назад!

Тертика

— Навпаки, — скоро скажемо всім Мазеніним: гол!
Ударив м'яга. Губа підбив. Мокій і собі, Уля собі.

ПАТЕТИЧНА СОНATA

ДРАМА

ПЕРША ДІЯ

1

Уявіть собі, друзі, так погинає він: 1) вулицю старого провінціяльного міста, 2) двоповерховий будинок з табличкою: дім генерал-майора Пероцького, 3) революційну весну, 4) Великодню ніг. Погаток дії: я пишу. Напівгорище в будинку. Квадратове віконце запнуте зоряним небом. Світить гасова лампогка. В кутку мідянім удавом виблискуює гелікон.¹

2

Поруг з дерев'яним простінком живе безробітня молдистка Зінька. Вона گеше косу. Під дверима гості.

Г і с т ь

(зитає напис крейдою на дверях)

— З нагоди Великодня візитерів не приймаю. (*Павза. З досадою*). Хе-хе! Оритінально!

Д р у г и й

(ревниво, баса).

— Чого ж ви стали?

П е р ш и й

— А куди тепер іти?

Д р у г и й

— На Великдень у кожної господині двері гостям відчинені.

П е р ш и й

— То я піду до вашої. Добре?

*Зінька сміється. Гості, ощірившиесь, розходяться. Я пишу. Підо мною в генераловій квартирі дзвонять куранти, немов з далегі віків: мірно, журно, елегійно. А ще нижче, на першому поверсі живе вона. Немов оце багу: одгинене вікно, вітрилом напнулась серпанкова завіса. Під нею немов пливе освітлений кут кімнати: піяніно, погруддя Шевченкове й квіти. Вона вивгає Бетговенову Патетигну Сонату. Грає й повторює вступ, оте повне зоряного патосу, глибоке й могутнє *grave*.² (Тоді я не знатув ще ні назви, ні автора).*

До мене в двері стукотить Зінька.

— Можна? (увіходить). Скажіть, сусідо, відгадайте, коли до дівчини ходить удостач мушчин, а її раптом хочеться бігти від них до мушкини ж, то що це значить?

Я

— Не знаю.

Зінька

— А коли всі збираються розговлятися, а їй хочеться заговіти, то ви теж не знасте, що воно значить?

Я

— Теж не скажу.

Зінька

— Невже не знасте? І не вгадаєте? Та ну бо! Це ж така зрозуміла річ. Це значить, що прийшла... Думаєте любов? Великодня ніч! І все. А вам подумалось?

Я

(одхитую головою).

Зінька

— Ха-ха! До церкви, наприклад. А вам подумалось... (підморгнула). Не бійтесь! Ви не поскоромитеся од мене.

Я

— Я й не боюсь. Я, бачте, не маю часу. Я пишу листа.

З і н ь к а

— Ви пишете. Вибачте. Пишіть. Я б оце сама написала листа абощо... Написала б: року двадцять третього життя, числа в календарі червоного, у серці ж — чорного. Ой — казали люди, що як прийде свобода, то вона, як мама — не журися, мовляв, дівко, вискочиш із ями. Буде світ тоді, як цвіт ще й милий, як сонечко. Свобода прийшла. Та оце я й пишу: дорогий мій, милий! Хто? Та хто обізветься... Надобраніч. Грошей, часом, нема у вас позичити — сім карбованців? За кватиру, бачте, вимагають. Я віддам. Одержу за свою (*підморгнула*) кватирку — і оддам. Нема? Пишіть, пишіть.

5

З першого поверху камінні приступці униз, у темний підвальний закут. Двоє сортують літературу. Осторонь жінка прасує білизну. Із стелі зрідка, але методично — вперто й дзвінко капає у відро вода.

Л і т н і й

(одкладаючи листівки)

— На Вадонів завод. Тепер портовим майстерням: брошурок „Коли скінчиться війна” — одна, дві, три чотири, п'ять (крапля: дзень! Обернувся, глянув на стелю, на відро і знов) сім, вісім, дев'ять, десять (крапля: дзень! Нахмурився.) Отак у вас завжди капає зі стелі?

Ж і н ь к а

— Третій рік. Ще як брали на війну Оврама, мужа моого — почало. З того часу жду й рахую. Сорочку перу я за сімдесят крапель, прасую за десять. А за цілій день, знаєте, скільки їх випадає? Аж чотириста тридцять по сто. Скільки це по-вашому?

Л і т н і й

— 43,000.

Жінка

— Жду ї рахую. Голова, як решето. Все життя, як решето: все подовбали ці краплі. Пам'ятаю, почала щитати, як вернулась з проводів (*рахуюги краплі*). Одна. Дві. Проводжаючи, питала: ти ж котляр, Овраме, на заводі, став глухий, не дочуваш, а тебе беруть. А він мені... Три. Через те нас і беруть, що глухі ми і сліпі ще. Та ї пішов. Туман стояв, воріт було не видно. Я за ним: Овраме! Він не обернувсь... Чотири... Коли ж тебе тепер ждати? Не обернувся. Аж біля заводу став. Добігла. Саме тоді... П'ять... Ішло на шосту й заревли гудки. Ніколи не плакав, а то дивлюсь — слухає і плаче... Шість. А скажіть, яке найбільше число в світі?

Літній

— Квадральйон, здається.

Жінка

— Квадральйон. Якби мені хто сказав, що як упаде квадральйонна крапля, тоді вийде війні кінець, тоді вернеться мій Оврам, я б пересчитала. Я б кожну крапельку обчислила, не пропустила б. (*Жагуге, пристрастно, аж сльози проступили*). Як намисточко б зібрала та на пам'ять нанизувала крапельку по краплі. Отак. (*Ставши, як на молитву, рахує краплі*). Сім. Вісім. Дев'ять.

Парубок

— Сестро, ти знову...

Жінка

— Вісім. Дев'ять, десять...

Парубок

— Ну от... (до *Літнього*). Що робити?..

Літній (суворо).

— Що? Нести літературу! Організовувати! Агітувати! Треба увесь світ підпалити нашими льозунгами...

П а р у б о к

— У мене є тут товариш один. Покликати?

Л і т н і й

— Хто?

П а р у б о к

— Студент.

**Л і т н і й
(міна).**

— Хм...

П а р у б о к

— Та не справжній. З університету на дому. Екстерн. Прибивсь в город із села учитися. Батько десь за пастуха. Хлопець трошки мрійний, проте певний, свій . . .

Л і т н і й

— Сім! Клич!

6

*I приходить до мене мій перший друг, мій побратим
Л у к а:*

— Ільку, здрастуй! Ти що робиш?

Я

(патетично).

— Пишу до неї листа!

Л у к а

— Це сто тридцять первого?

Я

— Не смійся, Луко!

Л у к а

— Скоро порвеш?

Я

— Не смійся! Ти чуєш, який у мене настрій? (*Я гую знизу акорди*). Високий, зоряний, як небо! Перше, (*жест*

на гелікон) бачиш цю штуку? Гелікон звється. Коли взяти forte,³ можна загасити лямпу. Але я навчуся грати так, що зорі на небі гаситиму.

Лука
(іронічно).

— Навіщо?

Я

— Щоб... щоб мати роботу.

Лука

— Роботу, бачу матимеш, а от заробіток?..

Я

— І заробіток теж. Це ж гелікон з оркестри, що грає влітку по бульварах, восени на весіллях, взімку на похоронах — з оркестри гуманізму. Є геліконісти, що добиваються од цього удава такої, що він не просто грає, а дзвонить, як срібний дзвін. Отак: бом, бом... (*підо мною немов нарогито дзвонять куранти*). І я навчусь! Обов'язково! Третє, і це головне, я пишу до неї листа (*знизу я гую, як услід за grave напливає перша хвиля світлоярого allegro molto e con brio⁴*). Слухай! (*гитаю й фантазую*). Можливо, що й цього порву, але пишув й писатиму, бо вірю в Петрарку і в вічну любов. У вічну любов. Між іншим, од золотих фігур в історії чорні тіні, од чернечої ж Петраркової золота й ясна — світінь вічної любови. Вірю і пишу. Ви граєте сьогодні щось нове, що саме — не знаю, але ця музика напевно ж про юнака, що мчить конем степами, шукає крайни вічного кохання. Там у голубих вікон дівчина самітна: ліву брову трошки ломить, як усміхається, очі голубі. Скажіть, вітри, або ви, зорі, чи вийде дівчина йому навстріч, чи одчине двері, прекрасні повітця в країну вічного кохання! (*Крізь слози й посміх*). Ану вгадай, Луко...

Лука

— На те у дівчат і ворітця, щоб їх одчиняти.

Я

— Та ні! Пошлю от я цього листа, чи ні?

Лука

— Як сто тридцять попередніх.

Я

(*Тоді врогисто, категорично.*)

— Сьогодні! Сам однесу!

Лука

— Сьогодні треба нести літературу, і ти мусиш помогти. Ходімо!

Я

— Завтра однесем.

Лука

— Ти хочеш справу соціальної революції одкласти на завтра!

Я

— Ані подобини! Але знай, Луко: над світом положиться в крові прapor боротьби. Для чого? Щоб завтра замаяв над нами прapor вільного труда. Та тільки тоді, як над світом замає прapor вічної любови...

Лука

— К'чорту твою вічну любов! Сьогодні нам на цехових зборах петроградський товариш сказав. Мусимо, каже, припустити поїзд революції повним гоном до соціалізму. А ти його хочеш спинити на станції... (*передражнів*) вічна любов.

Я

(*з досади й образи, вслід йому.*)

— Тільки тоді, як Петраркою стане той, хто сьогодні б'є жінку, наступить всесвітня соціальна весна. А ти її к'чорту! Цілу проблему!

Я майже іду услід за Лукою. Несу листа. Так. За іншої ситуації я б його порвав, як порвав сто тридцять попередніх. Але тепер я змушений його віднести. І я несусь. Сходами, вниз, де живе вона. Але як його передати? Іду далі вниз. Багу, як з підвальгики виходить літній робітник, обважений пакунками літератури. За ним Лука. Настя суне йому кусок паски, крашанки. Шепотить.

— Нате. У дорогу.

Л у к а

— Ну от . . . (до Літнього, жест на крашанки). Братьи, товаришу Гамар? Релігію?

Л і т н і й (сердито)

— Бери! Все одно з'їмо!

Щоб не здібатися з Лукою, я повертаю нагору. Біля дверей Пероцького гую — дзвонять куранти. По тому дзвінок електричний. Голос Пероцького (до економки):

— Телеграма від Андре з фронту: „Здобув відпустку. Першого приїду, номером шостим”. За півгодини він буде. Ванну і постіль, Анет. А мені, будь ласка, сьогоднішні витрати. Не ображайтесь, Анет. Я вам вірив і віритиму, але коли їде революція, треба щохвилини писати рахунки. Спасибі, Анет. (Читає). За три замки до дверей 11 крб. 73 коп. А за розбиту російську корону, Анет! Запишіть! На карб революціонерам. І за страйк на моєму млині — робітникам. За бром. Кому? Нам чи їм? Не смійте купувати! Де пахне бром, там скоро смердітимуть трупи. Не смійте! Прибутки! . . Від Ступай-Ступаненка за квартиру 10 крб. 50 коп. І все? А за мезанін? За підвал?.. Виселити! Я не боюся іхньої революції! Одного лише боюся, щоб не розваляли фундаменту, на якому стояла Росія — єдности й неподільності її. А не

розвалять, — Ступай-Ступаненки — Росія вистоїть і перестоїть яку завгодно революцію. Росія! Земля русская! Русь! Де це так прекрасно грають? Анет, люба моя! Достаньте з гардероби мою уніформу. Я піду до церкви, Анет! Пам'ятайте великої ранок 1913 року, Анет, березку за вікном і зорю? Тоді Росія пахла, Анет, а нині!.. Смирно! Це я на свої мислі, Анет. Який хаос! Зменшіть витрати, Анет!.. Церемоніальним маршем мої мислі! Повзводно!

Тихо. Певно пішов, бо гую другий голос. Син Пороцького — Жоржик.

— Анет дорогая! Ну?

А н е т

— Жорже! Папа приказав зменшити витрати.

Ж о р ж

— Я віддам! Слово майбутнього офіцера, віддам!

А н е т

— Жорже, зрозумійте — грошей нема.

Ж о р ж

— Слово чести, віддам! Знайте: за місяць-два нас, старшу клясу кадетів, попромують у прaporщики. Ух, піду я на війну! На більшовиків! Вдарю, вдарю чобітками брязкну, дзенькну острогами, гляну в дзеркало, а там (зафантазуває) молоденький офіцерик, у погончиках блискучих, чорні вусики...

А н е т

— Мій хлопчику-мрійнику!

Ж о р ж

— Хлопчику?.. (навмисне брутально і все ж таки наївно). Молоденький офіцерик, п'ять кондомів у кишені; ахм, — красуню!

А н е т

(певно огі великі, аж зблідла)

— Жорже!

Ж о р ж

— Entre nous soit dit. Ви, Анет, як Богоматір будете страждати, виряджаючи вашого хлопчика на війну. Розстебните мені китель, начепите дуката золотого і заплачете, як колись покійна мамочка.

А н е т

(огевидягки зворушена і розстіба ридикуля).

Ж о р ж

— За вікном буде вечір, як чернець смутний, і зоря, яко лямпадик. Папа покличе. Знявши з носа окуляри, скаже він: ну, Жорже, будь слуга цареві щирий . . . і не мовить більше слова.

А н е т

(огевидно виймає асигнацію).

Ж о р ж

— До вокзалу рисаком. Ви зо мною. Папа ззаду. У сальон-вагон ввійду я, аж там жінка незнайома, молода, прекрасна, ну як ви, Анет, (цілує). Лікті у неї круглі, білі, груди, як у вас, Анет! Буде ніч, буде дорόга, і розмови і пригоди (ярливо цілує, як жінку).

А н е т

(огевидно жах і задоволення)

— Жорже! . . Я папу покличу!

Ж о р ж

(відсаннувшись)

— Тяжко зідхне паровоз у ту сторону, де війна. Свистне: на війну — вій-ну-ну! . . Імператор — Росія — ура! Я поїхав на війну.

Вихорем пробігає повз мене. До Зіньки. Стукотить.

З і н ь к а

— Хто?

Ж о р ж

— Це я! Можна до тебе?

Зі н ъ к а
(виглянувши)

— До „тебе”?

Ж о р ж

— До вас.

Зі н ъ к а

— Чого?

Ж о р ж

— Я прийшов... Хіба ти, хіба ви не знаєте?

Зі н ъ к а

— Мами шукаєш чи може заблудив?

Ж о р ж

— Я прийшов... Папа мене прислав! Гроші відібрало! Ти, що за квартиру нам. Папа сказав — виселить тебе, якщо не заплатиш сьогодні.

Зі н ъ к а

(перемоглася)

— Ну, що ж... Заходь, хазяїне.

9

*Сливе навшпиньках підходжу до заповітних дверей.
Стую. Перша хвиля світлоярого allegro molto спадає.
Вона грає далі — світлий роздум бунтарного духа,
вігній спів кохання. Раптом перестає.*

— А-а, мій таток: пощипані українські вуса, сивенький чубок!

Б а т ь к о

(врогисто гитає)

— Учителя малювання та чистописання, українця запорізької крові Івана Степановича Ступай-Ступаненка лі-то-пис.

Вона
(з гумором)

— Ой!

Батько

— А так! Березня сьомого, року на Україні 1917-го. Місяць тому вночі не спалось — думалось: ніч така велика, як Росія, а Росія, як ніч — не видно й не чути нашої України. А нині читаю відозву нашої Центральної Ради: народе український, народе селян, робітників, трудящого люду . . . місяць минув, а яка одміна! Благословляю революцію!

Вона

— І я! (в тон) Благословляю!

Батько

— Березня двадцять сьомого. Читав, як у неділю в Києві відбулося велике українське віче. Сотні, тисячі, десятки тисяч українців заприсяглися образом Шевченка не складати рук, аж доки не відбудована буде вільна наша Україна. Присягаюсь і я!

Вона

— І я! Не тільки Шевченком, — тобою, твоїми вусами, твоїм сивеньким, таток, чубком.

Батько

— Тридцятого. Приснився пресвітлої пам'яти гетьман всієї України, Іван Степанович Мазепа.

Вона

— І мені! Немов іхав автомобілем, так? А за ним запорожців сила та все на велосипедах.

Батько

— Тридцять першого. Більшовики пишуть, що державних меж взагалі не треба. Вони за інтернаціонал. Це значить і Україна без меж? Та як їм не соромно!

Вона

— Ой, як їм не соромно!

Б а т ь к о

— Р. С. Треба розтлумачити їм в чім справа і що таке Україна (дописує). Обов'язково! (гитає). Першого. Завтра Великдень. Думаю, чи потрібен тепер Україні Бог? Думаю, що коли й потрібен, то тільки свій, український. Інакший зрадить або обдуриТЬ. Маринка грас цілий вечір якусь прекрасну річ. Певно українську, бо мені вчувається: сивоусі лицарі-запорожці мчать кіньми вічним степом по щастя-долю для своєї України. Особливо, де ти, Маринко, граєш скоро, де отак (наслідує) цоки-цоки-цок-цок! Тру-ту-ту! (цілує її). От за-грай!

Вона грас. Знову здіймається вгору з бунтарних глибин до зоряних просторів хвиля світлоярливого патосу. За нею, здається, пливє під напутним вітрілом завіси освітлений покут кімнати: погруддя Шевченкове, квіти, вона над клявірою, батько з літописом і я за дверима. Ми пливемо над життям на кораблі Арго до вігно прекрасних країн, кожний по своє золоте руно.

Б а т ь к о

— Соната?

М а р и на

— Патетична.

Б а т ь к о

— Як автора на прізвище?

М а р и на

— Бетговен.

Б а т ь к о

— Невже не українець?

М а р и на

— Німець.

Б а т ь к о

— Значить, мати була українка.

М а р и на

— Тату, ти комік. Він скоро сто літ тому, як помер, і на Україні ніколи не жив.

Б а т ь к о

— Гм . . . Чув десь нашу музику! . . . Соната українська. Он росіяни — цілого Глинку у нас украдли та й кажуть, що їхній. Глінка! Та який він Глінка, коли він Глинка! Прізвище українське! Українець! Ну, та тепер не дамо! Не дамо, Маринко, не дамо! Ні півглинки ні вуглинки! Ось піду я зараз вулицями, під церкви піду, де тільки є люди, агітувати й проповідувати за вільну нашу Україну. Бо кожний тепер українець мусить, лягаючи, в голови класти клунок думок про Україну, вкриватися мусить думками про Україну і вставати разом з сонцем з клопотами про Україну. Відбудуємо, — тоді за інтернаціонал. Ось, як, а не так, як ви пишете, товариші більшовики! Бо хіба ж може бути інтернаціонал без України, без бандури?!

М а р и на

— Тату, ти комік. (*Цілує його*).

Б а т ь к о

— Іду.

Я всовую листа між одвірки й двері і мгу до себе нагору. Виглядаю.

10

С т у п а й - С т у п а н е н к о
(відгинувши двері)

— О! Лист! Це тобі, Маринко.

М а р и на

— Без марки й штампу?

С т у п а й

— Певно той, що з неба пада українкам — золотий (*іде*).

М а р и на
(сама)

— Не золотий, а голий (*гитає*, деякі слова повторює вголос): ... ця музика напевно ж про юнака, що мчить конем степами, шукає країни вічного кохання ... (з *гумором*). Маєш ще одного коміка. На коні — й трохи не в коленкорових штанцях. Ну!... (*гитає*). Там у голубих вікон, дівчина самітна ... Гм! (*усміхається, ломить*). Скажіть вітри, або ви, зорі, чи вийде дівчина йому навстріч ... (*Павза*). Скажіть, messieurs вітри, шепніте, mesdames зорі, як відповісти ще такому комікові — горищаному відлюдникові?... (*сидяє. Нотний столик. Олівець. Ліва рука на клавішах. Права за думками пише*). Дівчина самітна. Так. І жде. Кого, не знаю, але давно вже жде. У снах, у mrіях, десь ніби в голубих віках, когось із-за Дніпра, чи то від трьох могил, од Жовтих Вод чи з Січі ждала й жде. Кого? (*торкнувшись клявішів*). Можливо вас, поете мицій. Напевно вас, якщо ви на коні. Так, тільки вас, якщо ви на коні й при зброй. Ні!.. Цього не напишу, бо це вже ніби од програми. Хай буде більше од душі (*перебігає клавіші*). Жде вас, поете, мицій. Самітна дівчина. В країні вічного кохання. Ні! Це вийде, як у нього. В країні, де на дверях два замки іржаві висять, московський і польський ... що тому отдасть і душу й тіло, хто замки ті позбиває ... Ні, хай буде од душі!..

11

Марина грає. Мені здається, ще одна хвилина, ще один дотик рук, і хвиля світлоярливого патосу досягне неба, задзвенить об зорі, і тоді небо — зоряна рояль, місяць — срібний ріг, заграють вігну над землею патетигну симфонію. Мені неможливо ясно в огах, я багу далекі зоряні простори, я ніби гую музичу зір — одного не багу — як до мене йде з листом Марина. На сходах обганя її військовий. Офіцер. Оглядається. Збіга захоплений до неї.

— Mon Dieu! Це ви, Марін? Здрастуйте! Впізнаєте вашого колишнього гімназіяльного chevalier d'amours — Андре? Три роки не бачились! Більше! Пам'ятаєте, я написав вам секретку на танцвечорі, сам приніс, сам познайомивсь? А як ми танцювали вальс-менует? А ви тепер ще краща стала.

М а р и н а

— Ви з фронту?

А н д р е

— Допіру. Страшенно радий. Уявіть темряву, ями, окопи, все в глині, в багнюці, навіть небо і отак день за днем, місяці, і сам ти ніби з глини, без женичини — себто без душі, одна лише темна хіть до неї, важка, як чорнеє живе-срібло. І от контрасти: я іду поїздом, огні, і українські зорі...

М а р и н а

— Ви сами ж росіянин?

А н д р е

— Але люблю, бо вони мої... Їду поїздом, огні і зорі, вокзал і от я візником, на гумових шинах. Чорт!.. А тут ще дзвони. І раптом ви, Марін, ма première ten-dresse!... Я не можу більш... (*руки простяг*). Ну, Христос воскрес!

М а р и н а
(одступила)

— Войстину...

А н д р е

— Ну що ж... Я поцілую вашу тінь! (*Цілує*). За цей момент, за зустріч цю я радий зараз повернути назад, на фронт і битись там за вас, без відпустки цілий рік. За вас!..

М а р и н а

— І за українські зорі?

А н д р е

— З цілим світом!

М а р и на

— Спасибі. Але ви перед цим загляньте до своїх, обмийте глину, відпочиньте... Це вам такий наказ.

А н д р е

— Марін!

М а р и на

— І завітайте завтра!

Корнет, цілуючи її огима, біжить додому. Марина йде до мене. Затримує поступ. Крок вперед, крок назад.

— Поет, можливо, завоює твою душу, цілий світ, але жодного кілометру території, моя Жанно Д'Арк...

Вертається.

12

Чую втретє Патетигну. І раптом супровід до grave — стоголоса мідь велиcodніх дзвонів. Дивлюся в віконце. Дзвіниці, як білі тополі. З найближкої пливе спів хорний: Христос воскресе! Кометами здіймаються ракети, гервоні, голубі, зелені. Танцює світ. Патетигний концерт. І тільки низько над обрієм висить блідий, пощерблений серп місяців —
розп'ятий Христос.

13

Вернувся Ступай, зворушеній, піднесений, аж губик подерся угору: Грай, Маринко, Патетичну, — Україна воскресає! Тільки що загітував, залучив до нашої Просвіти аж три нові члени: учителя слобідської народної школи, сусідського тесляра і нічного сторожа. Грай! Так! Отак! Гех, сучої ти мами святая Русь, гарбуз тобі тепер у твій товстий державний зад! Слухай, як дзвонить і гра Україна! Устають з могил сивоусі запорожці, сідають на коней. Цоки-цоки!... Чуєш, мчать? Сивоусі лицарі...

Марина
(грає)

— Покійними не ввоюєш. Гей, якби повстанці! Молоді, тату!

Ступай

— Мчать по долю золоту вічними степами України.
Гульк — зоря! Стали над віками, блиснули списами.
Гей!

Марина

— Гей! Гармат би нам та кулеметів замість мрій,
тату!

Ступай

— Що?

Марина

— Нічого. Ти, татусику, поет, кажу.

Ступай

— Я українець. Стривай, Маринонько, я зараз буду з ними христосуватися. (*Дзвонить в телефон*). Будь ласка 23,07. Директор гімназії? З вами хоче похристосуватись українець Іван Степанович Ступай-Ступаненко. Україна воскресла! А ви одмовляєте: воїстину воскресла! Ха-ха! Грай, Маринко, Патетичну! (*Дзвонить*). Будь ласка 17,00. Од інфanterії генерал-майор Пероцький.

14

Пероцький біля телефону, в уніформі.

— З ким маю честь?

Ступай

— З вами волить похристосуватися на своїй землі українець Іван Степанович Ступай-Ступаненко. Україна воскресла, ваш-дит-ство!

П е р о ць к и й

(Переждав, поки йому зрівноважилося серце)

— Атвєчаю. Смір-но! Равненіє на єдиную-неделі-мую, гаспада українци!

С т у п а й

— По-українському не так. Струнко, ваш-дит-ство! Церемоніальним маршем, на одного генерала дістанція, з України кроком геть!.. Маринко, грай Патетичну!

15

З і нь к а — Ж о р ж.

З і нь к а

(*гитає*)

— Даю цю посвідку колишній нашій покоївці Зінаїді Масюковій на певність того, що я з доручення мого папи, генерала Пероцького, одержав від неї сім карб. комірного і з доручення ж папиного заплатив ці гроші за перший мій візит до неї і сім додатково за папу, що не заплатив їй за перший візит свій ще року 1913-го, теж на Великдень. Вихованець Н-ського кадетського корпусу Жорж Пероцький. Так. Тепер ти, Жоржику, ходи додому.

Ж о р ж

(*навколоінах*)

— Ну, порви... Прошу вас, порвіть. Ну, хоч не показуйте. Не покажете? Ні?

З і нь к а

(*виводить його, загинає двері; сама*)

— Ой, Боже ж, як важко (*бере гітару, грає й молиться*). Ой, Боженьку, Боже! Чом ти не поможеш? Чи може помогти не хочеш?..

У підвальгуку, як статуя, Настя. Скаменіла — в двері лізе безногий салдат з георг-хрестом.

— Чи впізнаєш, Насте, чоловіка?.. Здрastуй! Бач, вкоротили мене трошки, зробили нижчим за всіх. Ну, нічого! Піду до своїх на завод, може піdnімуть. Здається, сказав, піду — полізу! Другий же місяць, як лізу. До тебе. Чого ж стала, Насте! Приймай ув об'ятія героя, половину чоловіка твого! (*Доліз до середини підвальгука і заплакав*).

ДРУГА ДІЯ

1

День. Соняшно виблискує гелікон. Я безсонний і невтомний крокую по кімнатці. Підо мною все ті ж періодично б'ють куранти. Марина грає тую ж Патетигну Сонату, але сьогодні вже не зоряне *grave* я гую і не світлоярливe *allegro*, а сонячно-квітгане *adagio cantabile*.⁵ Ну, а мені, звичайно ж, уважається: безмежний степ, над ним пливe в горні Арго, вона, звичайно, ліву брову трошки ломить, огi голубі, на веслах квіти i роса. I ось у друге приходить до мене мiй неромантигний друг Лука:

— Доїхав?

Я

(ніби не розумію. *Мовгу*).

Лука

(ущіпливо)

— До її ворітець?

Я

(*мовгу*).

Лука

— Ну, листа, звичайно, ти порвав?

Я

(патетично)

— Відніс, Луко! Ійбо, відніс! ..

Лука

(вражений)

— Ну, ѿ що? Як?

Я

— Відгадай: яка це дорога, що нею світ іде тисячоліття і не знає втоми?

Лука
(зрозумівши безнадійність моого любовного стано-
вища, рішуге)

— Дорога революції!

Я

— Дорога кохання, Луко! Відгадай: без якої доро-
ги світ давно б уже євнухом старим бродив по пус-
тині життя?

Лука

— Без дороги революції, як оце ти тепер євнухом
тут ходиш. Слухай, Ільку! Сьогодні маніфестація об
одинадцятій. Організатори всі ті, хто революцію оберта
на оперетку або літургію, а клясову боротьбу на паро-
ди й цілування, сказав нам петроградський товариш. І
я кажу. До них пристануть мабуть і ваші українці, —
в рушничках уже, посватались! Більшовики організу-
ють контрдемонстрацію. Розумієш? Наші заводські
хлоп'ята всі за більшовиків. Мені доручили роздавати
літературу на нашій вулиці й агітувати проти війни,
за восьмигодинний робітничий день, за передплату
„Правди”. Ходімо, га?.. На вулицю!.. Поможеш роз-
давати літературу. А то й так. Просто. Щоб нашого
брата було більше.

Я

— Я не можу.

Лука

— Чому?

Я

— Я... я зараз іду до неї. Не віриш? Я вже б давно
пішов, та стерегли мене, не пускали, Луко, дві дики
звірихи: соромливість і вовкуватість. А сьогодні всю
ніч виходивши, я нарешті їх втомив, проклятих, і при-
спав. Сплять. І я піду! Зараз! Я вже й перші слова на-
готовив про наше побачення: ви не здивуйте, що я не-
прошений, скажу — непрошено зайшли до мене ви у
серце! Ні, не так! Скажу просто: здраствуйте! І не так:

вдома? Вдома. Ні, — я, не спитавшись, увійшов, це привілей старців і закоханих.

Лука

— Ні, ти вже краще так: вдома? Вдома. Тоді ти: простіть, але в мене не всі вдома, і я прийшов, щоб ви побачили ідіота з іконкою вічної любові, з дівчачим фартушком замість червоного прапору. Та якби ж ідіота! — Паскудника! Зрадника! От!.. І знай, Ільку, востаннє до тебе прийшов я, востаннє й кажу, просто: вірші ми з тобою писали, арихметики навчив мене, географії, книжки читали, товарищували, але коли ти зараз не вийдеш на вулицю, себто на дорогу революції, то я тобі не товариш і ти мені не товариш. Раз? Два? Три? (*Пішов*).

Я

(услід йому)

— Адже ж сам ти почуваєшся, Луко, що легше мати бути вчинити аж три революції зразу, ніж, скажім, відкритися дівчині вперше, що любиш... Га, Луко? Так дивись, я йду!

2

I я спраєді йду. Сходами, вниз. Знову одна тегія несе мене до її дверей, друга відносить і гонить вниз.

3

Непогута розмова.
Марина
(перегравши)

— Буде!

Андре

— Маріон! Ще і ще!..

Марина

— Невже і вам подобається?

А н д р е
(ревниво)

— Невже і вам. А ще кому?

М а р и на

— Угадайте.

А н д р е

— Ну, звичайно, кому ж. Йому!

М а р и на

— Угадали. Сьогодні навіть уночі розбудив: (*у Андре огі рогом*) заграй, дочко, Патетичної, бо вже щось не спиттєся.

А н д р е

— І я б вас розбудив, коли б було дозволено.

М а р и на

— Йому все якісь запорізькі лицарі з цієї музики бредуться в голову, вічні степи, Україна, а скажіть, що вам?

А н д р е

— Мені?.. Угадайте?

М а р и на

— Росія?

А н д р е

— Честь oddаю, але ні.

М а р и на

— Революція?

А н д р е

— Вітаю, але ні.

М а р и на

— Ну, не Україна ж?

А н д р е

— Українські зорі, дзвони й сходи. Я іду. Ралтом зустріч. Я цілую чиюсь тінь. Тінь краси! Шедевр! Мені хочеться узяти її на руки і нести...

М а р и на

— Ви сказали — вітаєте революцію? За що?

А н д р е

— Нам потрібніший тепер трикутній капелюх, ніж Мономахова шапка.

М а р и на

— А вгадайте, що мені ввижается від музики?

А н д р е

— Таток?

М а р и на

— Щось чудесне і незрозуміле. Привид, сон, реальність, усе разом. Ніби темна й дика є країна, і така ж пригноблена, що забула навіть про своє учора і не зна, що буде з нею завтра. Сон. Два замки іржаві висять, печаті з орлами — білим, двоголовим. Замкнуто минуле, замкнуто прийдешнє. — В тій країні дівчина самітна. Мріє й жде. І знаєте кого?

А н д р е

— Кого?

М а р и на

— Лицаря, що любить українські зорі.

А н д р е

— Так?

М а р и на

— День-у-день, ніч-у-ніч, щоб замки ті позбивав і двері відчинив . . .

А н д р е

— Дівчині?

М а р и на

— Дівчині й країні (зірвали кілька акордів з фортепіано, піднесла їх в долонях, ніби квіти). Мої любоці це, сон, може мрія — дівчина стрічає лицаря. Отак (удає з себе сповнену любоцями дівчину, зустріг).

Любий мій, давно бажаний, милив!.. І поведе, як гетьмана, у свою світлицю. Скаже: ой дзвоніть, софійські дзвони, щоб люди не чули, як я милого цілую...

А н д р е

— Марін!.. Скажіть! Це лише мрія, чи є до цього практичний шлях, реальна програма?..

М а р и н а

— Це лише мрія, музичний привид химерної дівчини. А втім, — замість трикутного капелюха може ж бути гетьманська булава? Тоді це програма. На Україні. Ви заздалегідь формуєте загони вільного козацтва, я організую — це практичний шлях. Щось чудне і незрозуміле — правда?

А н д р е

— Хай дівчина жде лицаря!

М а р и н а

— Так?

А н д р е

— Лицар буде! Він уже на порозі!..

4

Відгинувши тихо двері, Я:

— Простіть!.. Я, не питавшись, увійшов, — це призвілей старців і закожаних...

Я багу корнетову спину. Він навколінках, цілує їй кінгік сукні: „Лицар прийшов. Він просить посвяту, Маріон. Мила!” — гую я і, непомітний, іду геть.

5

Я повертаюсь до себе на горище. Мені неймовірно важко. Я не впізнаю регей. Все змінилося, померкло, посіріло. Навіть сонце на небі вже не сонце, а якийсь жовто-гарячий пластер на рані. Скрізь за-палення і біль. Шепогу:

— Ну що ж... Ще хлопчиком колись гнався ти за
мріями на паличці верхи і з розгону, пам'ятаєш, бosoю
ногою на розбите гостре скло — до кости, до серця?..
Як упав ти з палички-коня на сміття якесь, пам'ятаєш?
Ну от! І тепер з розгону з примрійного коня... Який
смітник кругом! Невже ж увесь світ лише смітник, а
мрії — випари із його!.. Так, Луко, — всі дороги в
світі це лише орбіти: якою б не пішов, все одно повер-
нешся туди, звідки вийшов — в яму. Різниця лише та,
що коли народжуєшся — випадаєш з ями; вмираєш,
то попадаєш в яму. От і все. Чого ж іти? Куди іти?
Кружляти по орбіті?..

*Підходжу до віконця. Кинутися вниз, ти що?..
Дивлюся.*

ТРЕТЬЯ ДЛЯ

1

Уявіть собі, друзі, вулицю старого провінціонального міста, соняшний ріг будинку, хмарку над золотобанним собором, далеку марсельєзу. Сидить Чистій. Співає.

2

Підходить другий. Сідає:

— Браво! Біс! Ви співаете, як опера, що горить.

Перший

— А ти квітка купив, що сів на цеє місце! Марш!

Другий

— Ви не подумайте, що тут вам справді опера, а ви билетар.

Перший

— Це моє місце.

Другий

— Тепер свобода слова, совісти і місця.

Перший

— Пишуть: пролетарі всіх країн єднайтесь, а ти
що!..

Другий

— Я ї прийшов єднатися, ну!

П е р ш и й
(заспівав і затарабанив щітками)

Ой, чистю, чистю, чистю
Штиблети, як сонце . . .

Д р у г и й
(ще голосніш)

А я й сонце вам почистю,
Не то що штиблети . . .

П е р ш и й

— Дак ти, справді, конкуренцю прийшов робити?
Марш, кажу!

Д р у г и й

— Ша! Он, де конкурент. . . (показує на Оврама).

3

Лізе Оврам із скринькою і щітками.

Д р у г и й

— Дотепная є воєнна приказка: де два б'ються, третій не лізь. Правду я кажу, громадянине салдат?

О в р а м

— Я вже після бою — от і лізу.

Д р у г и й

— Ви лізете туди, де всієї роботи не більше, як самому собі почистити черевики.

О в р а м

— Гей, якби ж я мав таку роботу, то б сюди ніколи не приліз! . .

4

Я багу, як людніє вулиця, голосніше, близггає марセルези. За нею ніби пливе угорі хмарка від собору.

На балькон виходить старий Перецький. Нижче на ганку Марина й Андре.

М а р и н а

— Подивіться, який день! Отакий дівчина замовить у Бога день, як вийде зустрічати лицаря (*спинивши рух Андре до себе*). Цс-с-с!.. дивіться таток он — вийшов агітувати. Даваймо, послухаємо! Начепив жовто-блакитну квітку — от комік!..

П е р ш и й Ч и с т і й
(*насузстріг Ступаєві*)

Ой чистю, чистю, чистю,
Вакса, як свобода!..

Д р у г и й

Сонце бачите, блищить як —
То моя робота!..

С т у п а й
(*виставивши ногу першому*)

— Будь ласка!.. Та ба! Стривайте! Ви хто?

П е р ш и й

— Як хто? Чистій! (*Збирайтися натовп*).

С т у п а й

— Та ні! Якої нації?

П е р ш и й

— Расейської держави, звичайно-с

П е р о цьк и й
(*з балькону*)

— Браво!

С т у п а й
(*знявши ногу, до другого*)

— Ви якої?

Д р у г и й

— А вам якої треба?

С т у п а й
(до Оврама)

— А ви?.. (впізнавши). А-а! Сусіда знизу! Оврам Котляр! Свій! Українець! Будь ласка!.. (виставляє зеревика).

М а р и н а
(на ганку до Андрея)

— Ну, не комік?

А н д р е

— Це приклад нам!.. Хвалю!

Д р у г и й
(до первого)

— Ви бачили такого малахольного?

П е р ш и й

— Чого він хоче?

Д р у г и й

— Він хоче, щоб йому вже нація черевики чистила.

С т у п а й

— Ми, Ступай-Ступаненки, хочемо, щоб нація наша чужих чобіт не чистила. Пора! Вільними стати пора! Мусимо сісти на коні й мчати по наших козацьких степах разом з орлами й вітрами!.. (йому аж погувся той тупіт в супроводі патетичного акорду з сонати).

М а р и н а

— Браво, таток! Браво!

А н д р е

— Браво!

О в р а м

— Ви може й сядете, та нас куди посадите?

С т у п а й

— Кого це вас?

О в р а м

— Ну, мене от... безногого пролетаря вкраїнського (показав на гостійв). Іх ось?..

Зінька
(вийшла з натовпу п'яненька)

— А мене?.. Знов мабуть на підсідельню, за перинку, га?.. (до натовпу). Казали, як прийде свобода, то вона як мама: не журися, мовляв, дівко, — вискочиш із ями! Буде світ тоді, як цвіт, ще й мицій, як сонечко. То оце я й кличу: дорогий мій, мицій!..

Голос з натовпу

— Хто?

Зінька

— Та хто обізветься!.. (сміх). Хоч, кажуть, я така, що й за п'ятака, а проте не все ще спродала, зоставила дешо про милого, що прийде ж, думалось, до мене хоч на день — на мій Великдень.

Сміх і голос

— Обізветься мільйон!

Зінька

— Вас мільйон, а його нема. Свічку засвітила, плятчишко наділа голубе, дівоцьке, а він щось не йде. То піду, подумала, до сусіди, він теж безталанний. Прийшла до сусіди, а він листи пише. То піду я на вулицю, крикну, погукаю: мицій, дорогий! Дорогий мій, мицій!..

Пероцький
(з балкону)

— От вам, панове, свобода слова! І взагалі свобода! Суть свободи! Символ! (Іде з балкону).

Лука

— Так! Це суть буржуазної свободи! Символ! Людина кричить ... (До натовпу). Товариші!

Андре
(перебиває)

— Громадяни!

С т у п а й
(огувшись і собі)

— Брати українці!

Я багу, як в натовпі вирує три тегїй. Кожне хоже стати поближче до свого оратора. Андре влаштовують овацію. Тому він погинає перший:

— Хто не бачив, хто не знає країни нашої учора? Країна наша...

С т у п а й

— Україна!

Л у к а

— Трудячий люд, пролетаріят!...

А н д р е

— Вся Росія — це нерухомий був гнітючий монумент: трон, до його сходи — приступці рабства і на приступцях ми, раби. Рабом був комір золотий, сенатор, камергер в палатах...

Л у к а

— Брехня, товариші! Рабами ми жили й жиєм — робітники, салдати, і росіяни й інші!...

С т у п а й

— Злиденніших нема рабів у світі, як ми, братове українці!

А н д р е

— Рабом, звичайно, був мужик, і українці. Громадяни! Країну рабства і неволі...

С т у п а й

— Україну!

А н д р е

— Край несвідомості і прози...

Л у к а

— Хрестів і шибениць...

А н д р е

— Не міг я бачить сам крізь сліози (*патетигно*). А нині?

Патетигна павза і десь звигайний, діловий голос густіє:

— Почистить треба, громадянине!

А н д р е

— А нині, бачим ми, далеко нам пахне вільная дорога. Горить зоря свободи. Сіяють горизонти. Так! Нам треба сісти на коней! І помчати на захід і на схід. Щоб несла крайну нашу вже не трійка, а мільйон мідно-сталевих коней, щоб прахом розпадались перед нами всякі Дарданелі, і не тільки розступались всі народи і держави, а щоб впали нам у нозі навіть вітри і вклонились горизонти!

Оплески. Вигуки „слава” і гомін:

П а н н о ч к а

(захоплено до матроса)

— Матросику! Тепер ви проб'єте Дарданелі, так?

М а т р о с

(вібите око, рябий, голос, як зіпсований клапан гармонії)

— Ваші, панночко, хоч і зараз, а турецькі короті — хай вони он (*на Андре*) пробивають.

Д а м а

(затряслася вояовниче пером)

— Ми на наших зборах, ми, слабкі жінки, відкинули пропозицію про припинення війни. Ми сказали: ми воюємо не з військом німецького народу, а з військом Вільгельмовим. Наперед! На фронт!

М а т р о с

(дає дорогу. Ругкою)

— Будь ласка!

Лука

— Замість золотої хай блискавкою б'є на нашій Україні булава робочої диктатури!

Матрос

— А буржуазію, котильки і юнкерство у трьом землі!
На дно свободи!

Андре

— Наш девіз — свобода, рівність і братерство!

Панночка

(їй Оврам цим гасом гистить геревик)

— Свобода! Рівність! Братерство! (від захоплення затупала ніжкою).

Оврам

(відкинувши раптом коробку)

— Десять років робив я на заводі, три воював. За це, бачте, дали мені хрестика. Тепер дають свободу — свободу лізти з хрестиком до гробу. Свобода? Я без хліба. Рівність? Я нижчий од усіх, без ніг! Братерство? Я чистю ваші ноги! Дак нате вам ваш хрестик, верніть мені мої ноги! (зриває й кидає геть geogr-хреста).

Лука

— Наш девіз: вся влада радам! Світова революція!
Соціалізм!

На даху будинку Жоржик з нацпрапором. Без кашкета. Захоплений кригить:

— Росія! Імператор! Ур-а-а! ..

Стріляє вниз. Я багу, як похитнувся Лука. Я кригү: Луко! I щосили біжу вниз. Вибігши, я багу, як натовп подався у розтіг. Вулиця порожніє. Посередині ранений в руку Лука, Зінька (перев'язує рану), Оврам. Далі матрос.

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

1

Уявіть собі, друзі, тую ж таки вулицю й місто, за-пізнене в жовтень. Вдалині гарматний стугон. Вітер. Ніг. Я на тайній варти біля тайного гервоного повстанського пункту, що притаївся в Оврама в підвалі.

2

У підвалі запнute віконце. Світить каганець. Капає вода. Гамар пише. Він у шапці. Біля його повстанець теж у шапці, напружено жде. У кутку на полику Оврам, біля його тінню Настя.

Г а м а р

— Ревштабові . . . (подумавши, рве написане). Ні, ти краще так перекажи. Дисльокація: партизани на станції, настрій ніби більшовицький, наш. Білі по цей бік залягли. Під боком у мене їхній резерв — кулемети, піхоти сот за три. Злі. Вішають. Молебень справляють. Нас буде так: по три, по п'ять в квартирах. Чоловік із сімдесят. Наші всі напоготові. Зброї мало! На рушницю три патрони, зате настрій вартий стам. Ентузіазм. Проте думаю, що, не зговорившись з партизанами, починати повстання небезпечно. На зговори я послав Луку. Жду на його. Коли ж не вернеться, умовились, до сходу місяця, сами почнем. І все. Точка.

Н а с т я

— Здається хтось іде . . .

О в р а м
(по паезі)

— Вітер!

Г а м а р
(думаюги про своє)

— Що?

О в р а м

— Вітер!

Г а м а р
(зиркнув на годинника).

Н а с т я

— Сімсот п'ята впала, як пішов. Шоста, сьома. Восьма . . .

О в р а м

— Цс-с . . . (посланець іде)).

3

Тимгасом нагорі —

М а р и н а
(пише)

— Штаб. Перецькому. Андре! . . (рве написане). Ні, ти краще (батькові) так перекажи!

С т у п а й

— Може б телефоном? . .

М а р и н а

— Комік! Таких речей у телефон не кажуть. Перекажи, що комітет . . .

С т у п а й

— Який це комітет, Маринко?

М а р и н а

— Він знає . . . Зараз допомоги не може дати. Але він вдається, і зробить це негайно, до сільських своїх відділів. Перекажи: ще день — і допомога буде. Ну, ще що?.. Що підвали неспокійні, він знає. Але перекажи: можливе повстання більшовиків — треба берегтись удару з тилу. Перекажи, татоку! А головне: біжи, мій

любий, і дізнайсь про все: як на фронті, що у штабі, який настрій?.. Ну, і все. (*цілує батька*).

С т у п а й

— Знов біжи! Я вже не знаю, чи я українець запорозької крові, чи я просто кінь. І нічого не знаю. Якийсь комітет. Кіш має бути, рада. — У них комітет... Та хіба так воювали колись запорожці!... (*біжить*).

4

Я подаю сигнал своїм — „небезпека”. Ховаюсь за примурок. Вулицею проходить ворожа патруля. Двое курята в рукава — герсоніють вусики, миготить кокарда. Один спотикається:

— Ч-чорт!... (*впівголоса*). Закопали, а ноги від колін стирчат.

Д р у г и й

— Вам жаль, чи що? Більшовицькі ж!

П е р ш и й

— Не жаль! Заважатимут тікати.

Т р е т і й

(*Видно п'яний, спинившись перед закопаним*)

— Безподобно! Оригінально! Мій антипод! Він головою туди, я — сюди. Коли у нас день, у його ніч і навпаки. Хай живе географія і нумо мочиться на його!...

5

Іноді мені вгувавається, що десь грають. Ах, це певно з напруження галюцинує моє вухо. А коли не ухо, то це вітер в дротах. Інакше і бути не може. Бо ж хто інший наважиться гррати в таку ніг. Тільки вітер. Та це може п'яна Зінька на гітарі — цілий день гуляла з офіцерами. А що як не вітер, не Зінька, а хтось інший. Наприклад — вона. Он її покут, на-

приклад. Вікно завішено килимом. Горить, мабуть, світлігка. Глухо, як у каюти. Глуха десь канонада. Вона неспокійна. Дослухається. Тихо ходить. Ще тихше пробує грati (фрагменти з патетичного rondo'). Так. Вона грає. Хай уже пливе її говен, музики повен серед цієї тривожної, вітром збуреної, вітром розораної, горної ногі!

6

Мені гудно: я на варті, а навколо музика. Десь близько жовтявою смужекою світло (Марина відслоняє крайок килима в вікні), майнуло ясноголубим. Його загасило вітром і музикою з патетичної (відходить і грає grave). За акордами басів неспокійний тупіт, цокання копит. Хтось креще огонь. Темним степом кінь біжить. Ax, то ж я мгу конем в крайні вігного кохання! За горним обрієм край голубого вікна жде вона. Он-он виглядає (Марина знов відслоняє вікно. Дивиться. Йде сходами вниз). Назустріг виходить. Простягла до мене руки — ліву брову трошки ломить, огі усміхаються (Марина дивиться на мене сонного). Нас оповіває музика з rondo. Мелодія, як срібний серпентин. Разом з цим я гую вітер, багу ніг. — Сонце не любить так землі своєї, як люблю я вас, хوغу сказати я Марині і — не можу. Вона ніби відходить, відпливає. Серпентин рветься і згаслий летить за вітром. Вона ніби на говні. Багу, — щогла, грає парус, струнами напнулись шкот і брас^g — замість rondo знов гую grave. Марина стає під парус.

- Це Арго? — питую я.
- Це старий козацький човен, запорізький, — каже вона.
- На козацьких човнах вітрила не було, — згадую я.
- А хіба це вітрило?

*Я вдивляюсь і багу прapor — він жовтоблакитний.
Ми відпливаємо. Назустріг нам Лука. Він, зігнувшись,
несе на плегах гервоного прapor. Прapor
гомусь круглий, як місяць. Я згадую, що я кинув
варту, що я для нього зрадник. Мене охоплює со-
ром, неспокій, тривога.*

— Луко! — кригу я.

— Цс-с-с, — свариться Лука.

7

*I справді — це, пригнувшись, перебігає з того бо-
ку вулиці Лука. Над обрієм місяць. Він густогер-
воний і від вітру неспокійний. Він справді похожий
на прapor.*

Я

(рух до Луки)

— Ну?

Лука

(задихано)

— Місяць! .. скоріше! .. Гамар?

Я

— Тут!

На східцях назустріг Гамар.

Лука

(запалено)

— Прокочив, за кладовищем, де ярок (до мене).
Пам'ятаєш — гуляли весною, де ти вірші вчив мене
писати, ху-х! .. Кадети не помітили, а повстанці трохи
не вбили — думали: шпигун. Нарешті їхній отаман,
ху-х! .. Повірив, розпитався, скільки у нас сили й хто.
Кажу — робітники, бракує зброї, про все, про все ска-
зав, ху-х! .. Переказали так: як тільки зійде місяць,
щоб ми ударили, тоді й вони підуть в атаку, а ми щоб
вдарили у тил, обов'язково, ху-х! .. Це не від страху,
бо біг я що є сили, бо місяць уже сходить (до мене)
ще й вітер, ой же вітер, ху-х! ..

Г а м а р
(піднесено)

— Наш місяць! І вітер наш! Пождіть же трошки
— буде наш весь світ.

8

Вертається Ступай. Біля закопаного він спињається, — хитає головою і біжить до себе.

М а р и н а

(назустріг батькові. Неспокійно)

— Переказав?

С т у п а й

— Так.

М а р и н а

— Ну, як там? Що?

С т у п а й

— Місяць сходить.

М а р и н а

— Боже! Він мені про місяць...

С т у п а й

— А вітер, Маринко, вітер! Чуєш?..

М а р и н а

(іронічно)

— Південний, чи який?

С т у п а й

— Північний!

М а р и н а

— Жаль! Нам тепер потрібен західній. Зорі світять?

С т у п а й

(відгувши іронію)

— Прямо з фронту вітер! Од партизан! (мало не з захопленням). Кажуть, що між них чимало українців (помітивши у Марини щиру до його скруху). Сливі усі там українці, кажуть!..

М а р и на

— А сами вони знають, що вони українці?

С т у п а й

— Гм... (*по павзі*). Коли ж між цими зовсім мало українців. У штабі жодного українського слова. Та й народ проти. Та й з п'яти повішених, довідався — чотири українці. Закопаний теж — по матері українець. Між іншим, вже одного чобота знято. А про Україну ні слова. Невже хай краще червоний замає! Га, Маринко?

М а р и на

— Хоч ярмо й червоним остане, а ярмом не перестане! (*Ступай зідхнув*). Ти крім місяця ще кого бачив?..

С т у п а й

— Бачив.

М а р и на

— А крім вітру щонебудь щечув?

С т у п а й

— Чув.

М а р и на

— Ну?

С т у п а й

(*по павзі*)

— Похоже на те, що не встоять. Беруться вже тікати.

М а р и на

— Так? (*Схвильована. Телефонує*). Штаб? Попросіть, будь ласка, корнета Пероцького!.. (*раптом гасне електрика*).

9

П е р о ц ь к и й

(*біля телефону. Анет держить свігегку*)

— Штаб?.. Корнета Пероцького!.. Андрійку — ти? Чого погасла електрика? Крім цього, Жоржик утік з

дому. Певно на фронт. Попросив Анет начепити дука-тика, що з Божою Матір'ю, розумієш? І карабіна взяв. Бога ради, знайди та нажени додому! Бога ради!.. Як на фронті. Я не хвилююсь, але мені приснився сон: немов Росія — голе поле, сніг, посередині піч і Христос у повстянках. Приходить Ступай і сідає на піч. Ти розумієш, до чого нахабство дійшло! (*Хвилюється*). Безобразі! Ти чуєш, Андрійку? Андрію! Андре! (*Гарматний вистріл, Анет упускає свігегку. Переоцький в темряві*). Штаб! Штаб!.. Телефон відірваний (*Анет відслонює вікно. Б'є гервоним місяць. Червоний відсвіт у свігаді. Переоцький голосно*). Заслоніте вікно!

10

Н а с т я

(ще до вистрілу)

— Десята. Одинадцята. Дванадцята (*вистріл*).

О в р а м

(голосно)

— Остання!.. Одчиняй двері!

Н а с т я

— Кому?

О в р а м

(збуджено)

— Кому? Соціальній революції!

11

С т у п а й

(хоче одслонити вікно)

— Вийду навстріч їм!

М а р и н а

— Тебе заб'ють!

С т у п а й

— Я маю зброю.

М а р и н а

— Яку?

С т у п а й

— Українське слово.

М а р и н а

— Кожне слово переконує тоді, коли за ним дзвенить зброя!

С т у п а й

— Вийду навстріч і скажу, нагадаю святі й соціальні слова: обніміте, брати мої, найменшого брата!..

М а р и н а

— Кому? Більшовикам? Бандитам? Бидлові, що реве від крові і троощить наші найкращі ідеї? (*Заслоняє вікно*).

12

Вулицею тікають білі, купками й поодинці. Хтось знову спотикається об ноги закопаного. Лається. І все ж таки вулиця лякає порожнегею. Ані огника у вікнах, ні голосу. Десь далеко стрілянина. Ми-сяць. Вітер.

13

Від тіні до тіні, огинаючись, перебігає троє партизанів: один матрос, другий в кошлатій шапці з гервонимом бантом, третій у кожушку. Побагувши ноги закопаного, підходять і роздивляються.

М а т р о с

(сліпий на одне око, голос, як з попсованого клапана гармонії)

— По ногах видать, що жертвою впав він в борбю рокової (*по павзі*). Ну, раз вбив уже — закопай, хочеш одкровенно — не закопуй. Але ж чоловік не недо-

курок, щоб його втикати отак в землю! Не можу дивитись на таку цивілізацію! Мировая досада шкрабе! (*Дивитися на будинок*). А як так, то пропоную зробити з цього дому труну! Хто за — іди за мною! (*Ідуть, тримаючи рушниці напоготові*).

14

Підходять до Ступаєвих дверей. Одноокий пробує — незаперті. Одгиняє навстіж:

— Збирайся на смерть!

М а р и н а
(спокійно)

— А тато зібрався зустрічати вас.

О д н о о к и й
(обдивляється)

— Хто такий... тато?

С т у п а й

— Українець...

О д н о о к и й

— Це по формі. А з душі хто?

С т у п а й

— Українець...

М а р и н а
(спокійно)

— Душою учитель.

О д н о о к и й

(похмурий виходить. До кошлатої шапки)

— Учитель. Інтелігенція. Двері були незаперті. Крикни по цепі, щоб не займали!

Ш а п к а

(на весь голос, щоб погули на сходах і на вулиці)

— Перекажи там по цепі — інтелігенції покіда не займай!

*Ідуть по сходах вище. Одноокий гитає на дверях
Пероцьких мідяну таблігку. Читає тихо, по скла-
дах. Раптом до Шапки й Кожушка:*

— Стій! Замри!... (*пошепки*). Генерал - майор Пере-
роцький. Генеральний враг, братиски, га! (*припадає
ухом до дверей*). По диханню чути — двое. (*Тихо сту-
котить*).

А н е т
(одними губами)

— Не ходіть, Мате!..

П е р о ц ь к и й
(тихо)

— А може це Жоржик? Може Андре?.. (*гуйно при-
слухається*. Затуляє годинник на руці в Анет). Хто?

О д н о о к и й

— Судьба!

Ш а п к а

(не витримав, на весь голос)

— Судьба-кокетка! Одчиняй!

О д н о о к и й
(читькає на його).

А н е т

— Зараз! Ось ключа знайду... (*губами до Переоць-
кого*). Тікаймо!

П е р о ц ь к и й

— Куди?

А н е т

— В Росію!

П е р о ц ь к и й

— В Росію із Росії... Значить Росії нема (*іде за
Анет у затильні двері. Трошку згодом більшовики ви-
бивають двері*).

Одноокий

— Невже ж, братиски, від Судьби утік? (*обшукує кватиру*).

16

Кватора Ступайв

Ступай

— Ні, я мабуть буду за соціалізм.

Марина

(не розуміючи)

— Себто?

Ступай

— Принаймні по-українському звернувся: збирайся на смерть, а не готовся к смерті. Матрос! А генерал Пороцький скоріш сам собі смерть заподіє, ніж промовить слово українське. Ні, найкращий спільник той, хто мову нашу розуміє і по-українському говорить.

Марина

— Найкращий спільник той, у кого зброя по-українському говорить!

Ступай

— Одним словом я за соціалізм!

Марина

— Милий ти мій комік!

Ступай

— За соціалізм, за вітри, нехай і північні, аби тільки вони видули, аби тільки вивіяли з наших козацьких степів . . .

Марина

— Ну, кого, наприклад.

С т у п а й

— Перецьких, наприклад! Сам буду дути, вітрові помагати, отак, отак (*дусе ротом*).

17

Пероцький на порозі:

— Вибачте, але мене шукають повстанці. Я тікаю. Можна?

С т у п а й
(сердито)

— Тікайте! Давно пора!

П е р о ц ь к и й

— До вас.

С т у п а й

— До мене?

Десь вдарились двері. Брязнуло рушницею. Голос Одноокого:

— Невже ж утік? Генеральний наш ворог? Шукай! На небо лізь, під землю — шукай!

Г о л о с Ш а п ч и н

— Постав на всіх дверях до самого моря сторожу!

П е р о ц ь к и й

— Від смерти, від судьби можна?

С т у п а й
(повагавши)

— Будь ласка.

М а р и н а
(до Перецького)

— Де Андре?

П е р о ц ь к и й

— Не знаю! Все пропало!

Марина збирається йти. Напинається простелько хусткою. Дивиться в люстро.

18

Біля входу в будинок Перецького становиться сторожа. Розкладають огнище. Двоє підводять Андре. Він без шапки.

Конвой

— Тут товариш Судьба?

Сторожа

— Тут. А що?

Конвой

— Та ж пардона привели.

Сторожа

— Прибийте до стінки!

Конвой

— Каже, що утік від білих і має секрет.

Сторожа

(оглянувшись на Андре)

— Гляди, громадянчику, бо Судьби не обманеш!
(Андре ведуть).

19

Грюкають у двері до Ступаїв. Виходить Марина.

Конвой

— Тут десь Судьба? Командуючий!

Марина

— Він там нагорі. У генераловій кватирі. Та ось я вас поведу! (І веде). Командуючий шукає генерала. Генерал утік. А ви не знаєте, часом, товариші, товариша Юги?

Конвой

— Ні! Такого щось не чули.

Марина

— Як же! Він теж за більшовиків! Жаль! Ну та я його розшукаю і пришлю (зиркнула на Андре) до вас.

Я підходжу до сторожі.

— Може ви скажете, де командир переднього партізанського загону ...

С т о р о ж а
(*мовгки й підозріло оглядає мене*).

Я

— Де можна знайти Судьбу?

С т о р о ж а

— Дуже любопитний. Ти хто такий?

Я

— Я посланець від ревштабу, від Гамаря (*показую пакетика. Мені показують нагору*).

Поминаю варту. Іду сходами. Раптом зуло:

— Вибачте!

Оглядаюсь — вона. Близько. Навіть відступаюсь — так близько. Чую, як в крові вибухає музика (з *Патетигної*), колихають заграви-акорди. Стихло голубіють огі.

В о н а

— Де б з квітами назустріч, а я, бачте, з просьбою. Можна?

Я
(*вслухаюсь в її голос. Мовгу*)

В о н а

— Покласти на вашу тріумфальну путь? Мою просьбу?

Я
(*вже по-дурному мовгу*)

Вона

— Вона вас не запинить. Обминете, — то підете, потопчете, — теж підете...

Я

— А як я підніму її?

Вона

— Віднесіть до поета, що писав мені листа. Він ще живий?

Я

— Живий.

Вона

— Скажіть, і мчить конем степами? Дороги у вітрів питася? Про дівчину не забув?

Я

— Не забув і не забуде. Але він мчав на паличці. Жив мріями. Жив у минулому. Тепер він хоче жити днем прийдешнім. Пересідає на коня.

Вона

— На якого?

Я

— На якого?.. На огняногривого! У революції їх багато.

Вона

— Перекажіть, що на його ждала й жде біля української криниці самітна українська дівчина. Він зверне до неї хоч на годину з дороги? Приде?

Я

— Так!

Вона

— Перекажіть, що дівчина самітна жде, але не сама. З нею виглядає стара рідна ненька. Виглядає синів своїх із салдатів на вороних, на козацьких конях...

Я

— Ці коні вже в музеї.

Вона

(спалахнула)

— Ці наші коні у когось на припоні! Прикуті! За чужим замком! Іржуть! Дороги просять!.. Невже не чуєте? Невже, скажіте, вам чужа найрідніша і свята ідея національного визволення?

Я

— Я за, але...

Вона

— Без але! Невже для вас зотліла свячена корогва Богдана, Дорошенка, Мазепи, Калниша і Гонти?

Я (павза).

22

Повз нас проходять двоє. Один хвалиться:

— Я за інтернаціонал, Микешо! І щоб ти знов, за всі мови! Бо всі мови хочу знати і вже трошки знаю.

Микеша

— Ану?

Перший

— Що ну? Грандотель це тобі що? Орієнбанк, скажи? Аргарний? А націоналізаця?.. Прескурант, це тобі що? Гарнітур? Бомонд? А реквізиця? Пролетарят, це ѹ ти знаєш — клас, ну а наця?

Микеша

— Це ѹ буде наця.

Перший

— Ну, наця це, правда, наця. А панаця тоді що? Прогрес? Чи, скажім, антракт?

М и к е ш а

— А це ж що?

П е р ш и й

— Що?.. Крути революцію без антракту, от що!

23

В о н а

— Скажіть, ви теж за цей інтернаціонал?

Я

— Так. Я за цю ідею. Ви?..

В о н а

— Я?.. Не проти. Але я знаю, що того лише ідеї переможуть, хто з ними вийде на ешафот і смерті в вічі скаже. А ваші ці?

Я
(тихо)

— Вийдуть!

В о н а

— Покидьки і потолоч оця? Удар, поразка — і вони підуть у розтіч, ідею кинуть на дорогу разом з брудним своїм салдатським картузом і сами ж розтопчуть!.. От інша річ вбивати безоружних, робити ешафот у кожнім домі, — на це у них нема антракту.

Я

— Проте живих у землю не закопують, — віджитих і мертвих.

В о н а

— Однак, простіть, я не про це збиралась вам сказати. Ах, не про це! Ні, ні!.. Не про політику, про зовсім інше. Про щось більше, людське, тепле і просте. Ми всі на світ із вікон дітських виглядали і мріяли, що він буде нам такий ясний і теплий, як Господній день, та-кий простий і зрозумілий, як наш дитинячий буквар. Над трупком замерзлої пташинки плакали, а тепер?

Через людські трупи переступаючи, хто холодніші, трупи, чи ми — не знаємо, не відчуваємо. Любов! Де ти, любове, поділась у світі? Чи гостя ти велиcodня, чи просто мрія?.. (*по павзі*). Скажіть, поет ще й досі вірить в Петрарку і вічну любов?..

Я

— Так. Як у свою мрію. А ви?

Вона

— Я?.. Я за дівчину скажу. Вона в поета вірила і вірить і, перекажіть, що береже йому свою любов.

Я

(*звигайно, музика, акорди до небес і зорі, і голубі зірниці*)

— Боже! Це така просьба! Це ж радість! За все життя!..

Вона

— Ах, це не просьба! Вона не радісна! Вона така важка — для мене і для вас!..

Я

— Все одно! Я підніму її і понесу, як радість!..

Вона

— Нам треба визволити Пероцького Андре!

Я

(*Темно. Тихо. Одхитуюсь. Мовгу*).

Вона

— Я знаю. Важко. Але зрозумійте, що на вашу дорогу упаде цей труп. І на мою до вас. Ні я, ні ви цього, звичайно, не хотіли, щоб він прийшов і став між нами. Але так вийшло. Тут правила програма. Тепер Судьба. І я не можу, я не можу, щоб він ще ліг між нами трупом. Він мусить відійти від нас, живий. Невже ви зможете?

Я

— Що?

Вона

— Переступати через труп до мене?

Я

(хрипко)

— Я спробую...

Вона

— Що?..

Я

— Урятувати цього трупа.

24

*Я йду до Перецьких. Двері стоять навстіж. Свіжо
тегутъ з коридору ѹ вулицї струмені вітру, рвуть і
крутять пломінem трьох світегок (одна на підві-
коннi). Багу спини, шапки, герсоні стрігки, руш-
ницi й дим. Судять Андре. Він без кашкета. Облиг-
гя спокiйно-блiде i разом кригить нiмим смертним
криком.*

Одноокий

— Як звати?

Андре

— Андрiй.

Одноокий

— На прiзвище?

Андре

— Енен.

Одноокий

— Офiцерський ранг?

Андре

— Прапорщик запасу.

Одноокий

— Питай далі, хлопці, бо чую, що бреше. Не можу!

Шапка

— Чого пішов у кадети?

Андре

— Мобілізували.

Шапка

— Я не можу!

Кожушок

— Шинеля своя, чи дали?

Андре

(зважуючи відповідь)

— Дали.

Кожушок

— А чботи?

Андре

— І чботи.

Кожушок

— Хіба такі дають казъонні?.. Не можу й я — так бреше!

Микешин друг

— Пардон! Де ж подів погони?

Андре

— Без погон ходив.

Микешин друг

— По-дурному така конспирація. Це якби ти був у погонах, то може й повірили б, що ти прaporщик. А без них якая тобі віра? А може ти й капітан у душі, або вищий який ранг контрреволюційний? А що, хлопці, маєм з ним робити, то кажи на совість!..

Одноокий

— Я скажу! (До Андре). Так кажеш — Андрій? Прaporщик запасу? Силою мобілізували? Кажеш, що

утік? Так? А чого ти не прийшов, як писалися прикази від мамочки нашої революції, а до неньки так побіг? Хто хоче ще сказати, то кажи?

Шапка

— Я скажу!

Одноокий

— Кажи!

Шапка

— Пропоную поставити його під найвищую мірку.

Микеша

(до Андрея)

— Покаж руки! (*подивившись*). Без музолика. Приєдненяюсь.

Кожушок

(*обмацавши сукно на кишені*)

— Присоединяюсь.

Пеший

— А я за те, щоб демобілізувати! (*вихдавши ефекта*). Шинель зняти, чоботи скинути, йому ж пріпечатати червону печать — без антракту! (*наводить рушницю. Повстанці розступаються*).

Одноокий

— Ще не руш! Ще Судьба іграєт з етім чоловіком, себто — голосую: хто за смерть йому? (*Raxue*). Хто за жизнь?.. Ні одного!

Андре

— Постривайте! Товариші! Я пішов до них, щоб робити шкоду.

Увесь Суд

— Го-го-го! Ну, просто Макс Ліндер!

Андре

— Мене послано до них.

Судьба

— Від кого?

Андре
(вагається)

Шапка

— Від Бога?

Андре

— Від однієї тайної групи революціонерів.

Судьба

— Від якої? Хто може посвідчити?

Андре
(знов завагається)

Я

(виступаючи наперед)

— Я можу посвідчити... Я свідчу, що ми його мобілізували і післали в штаб до кадетів у постаті офіцера на секретні вивідки. Він мав нас повідомляти, які у них пляни, скільки зброй тощо...

Судьба

— Від кого від вас було послано?

Я

— Від місцевого таємного ревштабу.

Судьба

— А ти хто?

Я

(подаю йому пакетика)

Судьба

(гитає)

— Товаришу Судьба... Посилаю до вас для зв'язку товариша Югу. Більшовицькі загони, вибивши ворога з позицій, гонять його і тепер вийшли на лінію... Гамар (до своїх). Пустіть!

25

*Я ѹ Andre виходимо в коридор. Біля Marininих
дверей я обертаюсь до його:*

— Будь ласка, зайдіть сюди!

26

Anдре входить. Його зустрігає Марина:

— Звільнили?

А н д р е

— Цей порятунок — чудо!.. Ні! Цураюсь минулого,
рубаю шаблею колишнє і починаю нове життя. Нове
життя!

М а р и н а

— Цс-с-с... (іронігно). Не так голосно починайте
(німа зустріг Andre з батьком).

27

*Я ѹду сходами вниз. Мені стає холодно. Біля огни-
ща спиняюсь. Сторожа гріється. Простягаю руки
ї я.*

О д и н

— Вірите, аж дивно! Така революція і бій, а блохи
без уніманія.

Д р у г и й

— Ніч — от і гризути.

Т р е т і й

— Півні співають.

П е р ш и й
(недовірливо)

— Це у городі?..

Т р е т і й

— Чуєте?

*Я дослухаюсь. Справді десь за муром гути досвіт-
нє легато⁹ захриплого півня. Зловісне легато, по-
трійне. Мені згадується евангельський переказ про
апостола Петра, коли він зрадив і тригі відмовився
від Христа. Я здригаюсь і йду геть.*

28

*Біжить без шапки Жоржик. З розгону наскогиє на
сторожу.*

С т о р о ж а

— Стій!

Ж о р ж и к

(завмирас. Він — як статуя жаху)

С т о р о ж а

— Ти куди?

Ж о р ж и к

— Ттуди.

С т о р о ж а

— Ти хто?

Ж о р ж и к

— Я?.. Жоржик я!

С т о р о ж а

— Ти тут живеш?

Ж о р ж и к

— Ні! їйбогу ні!.. Тут моя сестра живе!

С т о р о ж а

— А сестра хто?

Ж о р ж и к

— Вона?.. Зінька! Живе так на горищі.

С т о р о ж а

— Хто вона?

Ж о р ж и к

— Вона проститутка!

Він іде по сходах. Один із сторожі слідкує за ним до самих Зіньгиних дверей.

29

Ж о р ж и к
(стукотить)

— Зінько!

З і н ъ к а

— Хто? (відгиняє двері).

Ж о р ж и к

— Це я! Жоржик! (Входить).

З і н ъ к а

— Знов папа прислав? Геть!

Ж о р ж и к

— Ні, я сам! На хвилиночку! Я тільки на хвилиночку! Ху-х! От був напоровся, Зінько! На цілій полк сторожі! Насилу відбrehавсь. Але я їх не злякався, їйбогу! Не віриш? Я сьогодні убив одного. І ти знаєш, Зінько, як це вийшло? Зовсім не так, як я думав. Проте я не злякався, їйбогу! Він вибіг із-за рогу і просто на мене. У мене вистрелив карабін. Я дивлюся — місяць підскочив, а він упав. У вас нема чоколяди? Хоч трошки. Між іншим, з цукерні Регоде вивіски зірвало. Вітром. А потім вітер стих, — це як з карабіна вистрелило. Чого ви на мене так дивитесь?

З і н ъ к а

— Чого ти прибіг? Ховатися?

Ж о р ж и к

— Я? Ні! Пхе! Стану я ховатися! Ти тільки, Зінько, не кажи, що я тут. Між іншим я сказав, що ти моя сестра.

Зінька

— У вас таких сестер не бувас.

Жоржик

— Так це ж я не всерйоз сказав, а так. Хоча знаєте, у мене ж сестри ще ніколи не було. Ху, от знову місяць вискочив, як там! Між іншим, крові я не бачив. Якось чудно все це вийшло й неприємно. Якби це була жива мамочка. Я помолюся Богові. Можна?

Зінька

— Помолись.

Жоржик

— Боже, і ти, мамочко! Зробіть тепер так, щоб Зінька на мене не виказала. (*Ревуцько повертається*). Ти не викажеш? (*Стукіт в двері*). Любая, не треба! Я прошу! Благаю! (*Сідає навколо на перед Зінькою*). Я вже не буду воювати! Ійбогу! Страшно і дуже погано.

Зінька

— А з даху будеш стріляти?

Жоржик

— Ну, то зовсім інша річ. (*Зінька йде відгиняти. Жоржик угепився за сукню*). Ви тепер мені, як мамочка! Не треба!

Зінька

(вражена словом „мамогка”)

— Ану ще скажи це слово!

Жоржик

— Мамочка!

Зінька

— Мамочка. Дитя ти мос. Не плач. Хочеш, я циці дам... Ні!.. Не вийде вже з мене мамочка (злісно). Цить! (*Відгиняє двері*).

Судьба
(мовгки оглянув всю кімнату, навіть у віконце подивився)

— Зараз видю, де я.

Зін'ка

— А де?

Судьба

— Кажуть, вішся з буржуазним клясом?

Зін'ка

— А що мені твій пролетарський дасть? Приходите, як і той.

Судьба

— Не в тім тут річ.

Зін'ка

— То чого єй прийшов?

Судьба

— Бачила ноги? Видала? Нашого брата уткнули у землю, як недокурок якийсь! І от на — упіймав генерала, а він утік. Генеральний ворог утік! (*Сідає і досадує*).

Зін'ка

(дає Жоржикові плитку чоколяди)

— Ти просив чоколяди?

Судьба

— Головне ж від Судьби утік.

Зін'ка

— На, бери сина!

Одноокий

(оглянув Жоржа)

— Юон ще! Де твій батько?

Ж о р ж и к

— Не знаю.

О д н о о к и й

— А батько зна, де ти?

Ж о р ж и к

— Не знаю.

О д н о о к и й

— Теж скажу вам — воспітаніє ще й поведеніє! А мені клопіт: придумуй тепер дисциплінарне покарання... (Замислюється).

31

Окремо кожний, Ступай і Перецький ходить по кімнаті. З дверей другої упала тінь. Маринина — сидить. Тінь Андре неспокійно ходить. Ходять сливе на вшиньках. Ступай і старий Перецький поволі зближаються. Шепіт:

— От що наробила ваша австрійська ідея якоїсь автономної України!

— Це наслідок вашої єдиної!..

— Самостійної!..

— Неподільної!..

Зийшлись. От-от згепляться. Але десь брязкіт зброї (то Судьба веде Жоржика) і вони з пальцями на губах: цс-с-с! — розходяться. Знов сходяться і знов розходяться. Тоді Перецький безсило відходить до вікна, відслонює трохи килим і раптом, немов по-ранений голодним виблиском місягніх шабель, глухо кригить:

— Жоржика кудись повів той... Судьба!.. Боже мій! Андре!.. Ну?.. Тоді я побіжу!.. (біжить по сходах вниз, машинально командує). На місці!.. Стой!..

Андре підходить до вікна і раптом затуляє долонею огі. Відходить. Підходить Марина. Дивиться. До Андре:

— Рубайте шаблею колишнє. Цим разом вас рубають, як колишнє. Вас і нас. Помилка була, що ви на Україні робили „руськоє двіженіє”; її треба виправити!

А н д р е

— Що там?.. За вікном?

М а р и н а

— Більшовицька революція. Треба виправити! Негайно їдьте на околичні хуторі! Там люди є і зброя. Я зараз напишу листа...

А н д р е

— Що з ними?

М а р и н а

— З ними? (*Глянувшись у вікно, стає як вкопана. Стойть як статуя, що в страшному напруженні жде смертельного удару. Заклякнув Андре. Ждуть на сальву. Нарешті Марина здригнулась*). Рушницю до ноги! Повів далі... (*Пише*). Маршрут: Чорноярські хуторі — братам Закрутенкам, Бугаївка — Дмитрові Копиці. З доручення комітету Золотої Булави посилаю корнета Перецького...

А н д р е

— Киньмо краще цю булаву, Марін! Киньмо все і справді на хуторі десь удвох, у зелений затишок...

М а р и н а

(*пише*)

— Корнета Перецького. Допоможіть негайно зібрати повстанські загони, оружно і кінно...

А н д р е

— Чи не є все це моя любовна помилка?

М а р и н а

(*дописує*)

— Член комітету Чайка (*до Андре*). Гасло: люльку запалено. Все. Ідіть!

П'ЯТА ДІЯ

1

*I ще уявіть, мої друзі: повна вулиця цвіту акацій.
Не проглянеш. На ганку в Перецьких прапор рев-
кому паруском героним повис. Сонце. Штиль.
Чути пісню:*

На берегу сідіт дівіца
Она шолками шийот платок

*Це співають Настя і Зінька. Вони гаптують позо-
лотою прапора, вишивають літери. До них забігає
Лука:*

— Ну, як наш прапор?

Настя

— Подивися! (Розгортася).

Лука

— Та він вже готовий?

Настя

— Ще трошки. За годину скінчимо.

Лука

(любується. Читає)

— Пролетарі всіх країн, єднайтесь! Серп та молот,
як вилиті. Уесерер — Українська Соціалістична Ра-
дянська Республіка! (Захоплено). Жаль, нема Ілька
тепер, щоб теж подивився, як під „пролетарями всіх
країн єднайтесь” виходить Уесерер! Ато він теж був
плутався між якоюсь любов’ю та mrією (до Зіньки).
Так кажете, що прапор за годину буде?.. Я забіжу і
тоді вже що?.. За годину я буду (біжить).

Зінька

— Заждіть на хвилиночку!.. Ви сказали, що в Іль-ка любов, як мрія. Яка це мрія?

Лука

— Тільки їй того, що грає на піянінах, а він зробив з неї мрію.

Зінька

— Так це та, що грає? Ви її бачили зблизу коли?

Лука

— Ні! Я ще забіжу! (*Біжить*).

Зінька

— Треба буде подивитися.

2

Марина припала до вікна. Ступай нишком од неї ворожить на Євангелій.

**Марина
(схвильовано).**

— На хвилинку, таток! Сюди! До вікна!.. По той бік пройшов мужчина, здається з люлькою. Ти стій і подивись, чи не повернеться він? А я побіжу до вікна в столову. Там краще видно... (*Вибігла*).

**Ступай
(постоявши трохи біля вікна, відійшов)**

— Вигадала грatisь у Нат-ПінкERTона... Ну, а я поворожу ще раз, тепер вже востаннє. На Євангелію. Ні! Коли вже востаннє, то на Кобзарі. Що буде, то ї буде. Востаннє, Іване! (*Діставши Кобзаря, виймає всі стрігки-закладки, блакитні все та жовті. Кладе книжку на стіл. Тоді, врогистий і суворий, кладе на книжку три пальці, питает*). Буде чи не буде? Україна?

**Марина
(вигулькнула з дверей)**

— Ти дивишся, татоку?

С т у п а й

— Дивлюся! (*По павзі, сам собі*). Перший стовбик, тридцять третій рядок (*розгортас книжку, одшукує місце*). Не вернуться запорожці, не встануть гетьмани, не покриють Україну червоні жупани... (*Гірко хитаюги головою*). Цоки-цоки, цок-цок. Невже ж помилився? Невже є справді трюхи-трюхи — тікають старенькі з козацького степу, за обрій на безвік заходять? Похилили списи, як хрести? Ні! Ще раз і тепер востаннє! Другий стовбик, сьомий рядок...

З і н ь к а

— Дивися, татоку! Здається, він?..

С т у п а й

— А не заважай мені, Маринко! (*Розгортас і вигитує*). Загинеш, згинеш Україно, нестане й знаку на землі... (*Містигний жах*). Дак втретє ж і тепер вже востаннє! Буде чи не буде?..

М а р и н а

(*з порогу другої кімнати. Збуджено*)

— Буде!

С т у п а й

(*сердито*)

— Не жартуй!

М а р и н а

— Буде, мій сивенький ворожбите!

С т у п а й

— А ти що — в Пітію обернулася, чи що?

М а р и н а

— Коли хочеш, то так. Старі автори переказують, що спочатку Пітія це була прекрасна молода дівчина. Вона віщувала в храмі на камені Омфалос, що значить — центр землі. На брамі був напис: пізнай себе. А я зараз буду віщувати. Омфалос! Українче, спізнай са-

мого себе! Буде! (*її справді вхоплює якесь незвичайне піднесення. До батька*). Підійди до вікна і стань! Тільки так стань, щоб з вулиці було непомітно!..

С т у п а й

— Навіщо все це?

М а р и на

(удаюги з себе *Пітію*)

— Перше, що ти побачиш, скаже тобі — буде чи не буде... По той бік, дивися, стойте біля тумби мужчина.

С т у п а й (з гумором)

— Ну її вибрала!

М а р и на

— Дивися!... (*Грас що є сили кілька акордів з Патетичної*).

С т у п а й

— Запалив люльку її пішов. Капелюха на потиличкою насунув — яка зневага! І це такий герой роману?

М а р и на

— Це од героя! Нам гасло: — люльку запалено! Люльку повстання. Сьогодні! (*Бурхливо грас кілька фрагментів з allegro e con brio*) Цоки-цоки, цок-цок. Чуєш таток? Мої вуса, чуєте? Сивенький чубок! Як мчать наші лицарі з околичних хуторів?.. Ми напоготові! (*Встає в ще більшій екстазі*). Омфалос! Омфалос! Люльку запалено! (*Аж закружляла*). Дми тепер, північний — не згасиш! Ще більше роздмухаєш — дуй! Щоб іскри летіли! (*Ударила по клявішах*). Омфалос! Запалуйте ж ваші люльки, щоб дим ішов через всі степи вихорем до неба! Куріте, аж поки все небо закурите, аж поки не пошле до вас Бог ангола спитати, як у тій казці: чого же ти хочеш, роде козацький, що куриш і куриш? Своєї держави я хочу (*розбіглися коси по спині*) під прaporом ось... (*Винесла захованого прapor. Розгорнула в руках*). Під цим!..

С т у п а й
(захоплений од прaporа)

— Коли це ти вишила? (*Стукіт в двері*).

М а р и н а
(складає прapor. Спокійно)

— Можна.

3

З і н ъ к а з прaporом.

— Вибачте! Чи немає у вас часом отакої заполочі? Не вистало трошечки — на останню букву (*розгортас прapor*). Якщо є то допоможіть, позичте чи дайте! (*Оглядає Marinу*).

С т у п а й

— Гм... Написано по-українському (*гитає*). Пролетарі всіх країн, єднайтесь. Серп і молоток. УСРР. Що таке УСРР?..

З і н ъ к а

— Українська Соціалістична Радянська Республіка. Це, кажуть, такий новий державний герб... .

С т у п а й

— Гм... Кому прapor?

З і н ъ к а

— Ревкомові. За годину мушу скінчiti.

С т у п а й
(ще раз гитає)

— Гм... Без жодної помилки (*ще раз прогитає, подивившись на Marinу*).

М а р и н а

— Нема.

З і н ъ к а
(оглядає Marinу)

— Я думала, у вас очі сині, аж вони блакитні! Вам певно живте до лиця?

Марина

— А у вас, я думала, карі, аж вони чогось червоні!

Зінька

— Третю ніч не сплю, от і зчервоніли. Третю ніч, як вишиваю. А може це від прапора, від червоного, як і в вас он від блакитного (*виходить*).

Ступай
(*по паєзі*)

— А може є?

Марина

— Що?

Ступай

— Та є такая заполоч у нас?

Марина

— Ти комік, тату. На московському кумачі України самостійної не вишити! (*Йде в другу кімнату*).

Ступай

— Жаль!.. Своєї ж матері у нас нема...

4

На сходах Я (іду в ревком). Повз мене проходить Зінька. Із дверей виходить Марина. На одну мить ми спиняємося, скидаємося огима і розходимося.

Зінька

— Мрія! Я думала, яка? А вона в панталлонах і в юбці, як і всяка. Добриден, сусідо!

Я

(не розуміючи Зіньгиного вислову)

— Добриден!

5

Ступай сам.

— І це прапор (*на Маринин*) та їй то ж прапор! Я вже думаю, чи не запропонувати таке: на жовтобла-

китному — хай живе радянська, хай вже буде й соціалістична, хай, аби тільки була українська республіка. Або ж так: на червоному дві стъожечки вити: жовту й блакитну . . . (Думає).

6

Уяви і ревком у квартирі Перецьких. Прийом. В залі немов біувак: люди в шинелях, з рушницями й без, якийсь гервоногвардієць спить. Тут же герга просителів. На сходах неспинний рух різноманітного люду. Приймає герговий глен ревкому Гамар. Він біля телефону. Біля його я й Лука, занотовуємо директиви. Позад його на драбині робітник проводить телефон. За простінком біля комутатора на табуреті Оврам.

Г а м а р
(у телефон)

— Зараз! Іду! (До Луки). Щось чудне. Мене негайно викликає Слобідський ревком. Чого — не каже. Якась нагальна справа. Телефоном, каже, не можна переказати . . . Ти провадь прийом за мене, а я поїду . . . (На ходу, збираючись). Волревкомам директивну телеграму: перше — це як можна більш посіяти пшениці (широким рухом). Степ!

Л у к а

— Насіння?

О в р а м і в г о л о с

— Комутатор ревкому . . .

Г а м а р

— По хуторах у ямах (колупнув рукою і вибіг).

Рантом тривожний, запалений голос у дверях:

— Товариші! На город наскочила якась банда! Кавалерія! В нашивках! (І немов на доказ цьому десь розложисто б'є гармата. Тріщить телефон. Павза і тиша).

Лука

— Першою на черзі знов стала хто? Здається буржуазія. (*Голос Оврамів: — Сполучаю! Тріщить телефон. Лука бере трубку.*) Гамаря нема. Ви ж його викликали. Як не кликали? А хто ж?.. (*Аж хитнувся*). Не вдавайтесь в паніку! Що?.. У монастири дзвонять?.. Що?.. Кавалерія? Спиніть! Зараз висилаю з ревкому загін!

7

Ступай сам.

— Дак втретє ж і тепер вже востаннє! Чуєш, Тарасе? Востаннє! Яка ж вона буде? (*Другий гарматний вистріл. Ступай у розпагі*). От не дадуть, не дадуть доворожити!.. (*Розгортає книжку, гитає: Поховайте та вставайте! — Біжть без шапки, піднявши щитом книжку*).

8

Вийшов Ступай на вулицю. Вулиця порожня. Один Оврам лізе. Долітають з далеких дистанцій випадкові кульки. Став Ступай на перехресті. Вагається:

— Ну, от... Я уже ж повстрав. А куди іти, на чию руч стати, їйбогу не знаю! (*Думає, вагається*). Оце справді — ні сюди Мікито, ні туди Мікито. (*В'юкають кулі*). Та постривайте! Гей ви, що там, і ви, що тут — українці ж, що ви робите? Дайте ж подумати! Не стрілявши, вкупі смалять один в одного!.. Раді, що допались до зброї... (*Міркує*). Піду під червоний. Здається ж і в запорожців червоний був. У Лукашевича в думах: — „у головоньках червоний прapor постановили”. Хоча ні! У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, писав Куліш. Піти під жовто-голубий — знов таки у запорожців не було. А запропонувати червоний і стъожечки, хіба ж зараз послухають... (*Падає збитий кулею цвіт. Ступай підіймає його*). Отак, їйбогу, позбивають увесь цвіт. Кулями поклю-

ють землю, пшеницю, повибивають соняшники — та що ви робите? Замість того, щоб іще подумати, а ви... (В груди йому вганяється куля). От тобі й маєш!.. (Осідає, падає).

О в р а м
(підлазить)

— Ну, як вам, сусідо?

С т у п а й
(хоге посміхнутися)

— Цікаво...

О в р а м

— Як?

С т у п а й

— Цікаво знати, з якої сторони куля?

О в р а м
(дере хустку)

— Аби тільки не в ноги... (хоге перев'язати рану, але багить, що Ступай конає. Пробігає кілька гервоно-армійців. Один кригить: Хтось у тил б'є! Тікай!)

О в р а м

— Далі смерти не втечеш! Стійте!

Ступай гус це „стійте”, хоге його повторити і не може. Напружує решту сили і тільки підводить руку. Світ йому береться туманом. Туман глибшає — ги то небо, ги степ. Через Ступая перескакують, тікаючи, гервоногвардійці, а йому ввижается, що то старі запорожці на конях. Цоки-цоки, цок-цок. Вгувається музика (з allegro molto). Чудово! Он тільки сонце щось дуже пеге йому в груди. Нарешті воно заходить. Стас легше, але стас темно, дуже темно і музику ледве гути.

9.

Набігають повстанці. Оврам сидить. Ступай конає. Біля них спиняється Андре. Гукає: Носилки! (Приносять ноші) Заберіть! (Показує на Оврама).

П о в с т а н е цъ
(на Оврама)

— Анути! Вставай!

О в р а м

— Не діждете, щоб я встав . . .

10

З ганку Пороцьких тихо падає додолу гервоний прапор. Хто його скинув — не видно. Натомість звисає жовто-блакитний. Хто його гіпляє — не видно.

11

*Назустріг Андре виходить Марина з букетом квітів.
Погувши дзвони:*

— Ніби Великдень. Кажуть, що, коли вас зустрів монастир, ви там виголосили: хай живе Іванова дзвіниця, а над нею північна зоря. Це значить Росія?

А н д р е
(серйозно і твердо)

— Так.

М а р и на

— Ну, а за Україну чом лицар промовчав?

А н д р е

— Обминемо!

М а р и на

(іде і гостро, допитливо дивиться йому в огі —
жартує зи ні)

— Україну?

А н д р е

— Ось труп цей (одводить її легким рухом від трупа Ступая). Не закаляйтесь! (Обое впізнають Ступая).

М а р и на

— Татоко! (*Не може зразу усвідомити смерти*) Ти. . .
(*Усвідомивши, стає навколіна, цілую простягнуту руку*). Ти комік, тату . . . (*Кладе руку, повторюючись і плутаючись у словах*). Татоко — таток, пощіпані вуса, сивенький чубок! Цоки-цоки, цок, мій таток!

12

З ганку Пероцьких тихо падає додолу жовто-блакитний. Хто його скинув — не видно. Натомість має трикольоровий. Хто його гіпляє — не видно.

ШОСТА ДІЯ

1

На вулиці Пероцьких рух. Біля дому збирається публіка. Святочний гомін вітання — найбільше дами. Цвітуть парасольки. Від церков пливуть урогисті дзвони.

Д а м а

— Варваро Михайловно! Здрастуйте, милая!

Д р у г а

— Не здрастуйте, а Христос Воскрес!

П е р ш а

— Аж тепер я зрозуміла, як він бідененький зрадів, коли воскрес!

Ч о л о в і к д р у г о ї
(Зіньгин гість)

— І все ж таки, рівняючи до більшовиків, його мутили люди!

П е р ш а

— Ах, не кажіть! Я сама була ці три дні немов у домовині.

Д р у г а

— Милая! Я була труп!

Ч о л о в і к п е р ш о ї
(теж Зіньгин гість)

— Так! Вони загнали нас в лъхи, вони хотіли зробити з нас трупів, а з наших домів — домовини, але дуже дивно, що їх за це думають судити, як людей!

Д р у г а

— Хіба ще мають судити?

З інъчин гість

— З'явіть собі, — перед тим, як розстріляти, думають іще судити.

Професор

— Знов лібералізм! Знов реформи!

2

Четверо несуть на носилках Оврама. Побагивши натовп, він командує на носіїв:

— Ножку, носії! Мене зустрічають парадом. Ать — два! Левої! Запевай пісню!.. Не хочете? Ну, так я сам... (Співає приспів з відомої солдатської пісні)

Ой, люлі, ой, люлі да —
Я вам пісеньку спою.

Несуть його у залю. Там жде на його царський суд.

Голова каже до публіки промову:

— Панове! Сьогодні ми судимо тайного чекіста. Він нас судив по підвалах, здебільшого вночі, без свідків, ми його виносимо на денне світло і на ваші очі. Цей суд ми робимо публічним, навіть широко народним. Більше, — ми, позувавши сьогодні на суд більшовизму, даемо йому можливість захищати свої криваві доктрини публічно. Ще більше — ми даемо кожному в цій залі право сказати своє слово за чи проти злочинця. Статую Теміди, символ загальнолюдського суду, що її закопав був більшовизм, ми знов одкопуємо і ставимо на цей стіл. (До Оврама). Підсудний! Ваше ім'я?

Оврам

— Оврам чи Яків — не все однаково? Вам же не ім'я розстрілювати!

Голова

— Ваша професія до ЧК?

Оврам

— Лазив по тій землі, по якій ви їздили.

Г о л о в а

— А в ЧК?

О в р а м

— Та, яку ви визначите.

Г о л о в а

(викликає)

— Свідок генерал Перецький! (*Перецький встає*).
Ваше превосходительство! Ви маєте слово.

П е р о ць к и й

— От у це вікно я побачив, як прийшов той — однокий і ще двоє, — один у кудлатій шапці. Цей безногий стирчав біля ніг, — і показав, де я живу і де, певно, заховався Жоржик. Потім я стояв біля чужого вікна і бачив, як одноокий вів Жоржика. Мій хлопчик, панове, плакав. Ловив у його руку, щоб поцілувати, а він Жоржика відштовхнув. Я не міг більш бути інкогніто. Я скомандував: на місце! .. Мерзавець, стой! Він націлився в мене. Ви розумієте? .. Але набігли другі, не дали й повели мене в іхній штаб.

Г о л о в а

— Що ви бачили в іхньому штабі?

П е р о ць к и й

— Кошмар! Уночі до мене в камеру всадили монаха, і він цілу ніч молився. По-українському, чи розумієте, панове! Він не давав мені спати. Між іншими цей монах мені сказав, що безногий інквізитор забиває гвіздки в погони і за це бере великі гроші. Він себе на все життя забезпечив.

Г о л о в а

— Ти забивав гвіздки в погони?

О в р а м

— Нащо в погони, коли краще в такі лоби забивати?

П е р о ць к и й

— Він себе забезпечив!

О в р а м

— Так точно. Я себе забезпечив так, що скоро вже не буду безногим жити. Мене до самісінької смерти на руках нестимуть.

Г о л о в а

— Ви виказали на Жоржика? Як це вийшло?

Десь з публіки виткнулась Зінька.

— Я скажу! Я можу посвідчити — можна? (*Показавши на Оврама*). Я буду проти його свідчiti, ійбогу! Дозвольте? (*Щe суд не похватився, як вона вже погала*). Боже! Виказати на Жоржика, на неповинного анголика — це злочин, якому міри нема! Як тільки (*на Оврама*) міг він це зробити! Жоржика, милого хлопчика, що любив чоколядик, Богу молитися, голубів стріляти, навіть мене любив... Пам'ятаєте, він під час маніфестації з даху вистрелив? То він в голуба стріляв, то він випадково попав в чоловіка. (*В залі похвальний гомін*). Анголик в голуба вцілив. Я знаю про це так, як і про те, як на його виказано...

Г о л о в а

— Будь ласка, підійдіть ближче до столу.

З і н ь к а

— З фронту Жорж прибіг до мене, сердешненький хлопчик. Він убив одного більшовика, бо за ним гналися, панове. Він так просив, щоб я казала повстанцям, що він мій братик. Згадав мамочку. Молився. Я й подумала: ащо якби це був мій браток або ж мое дитя, га? У мене серце плакало, ійбогу! Він попросив у мене чоколадику, але прийшов той, що одноокий. Він шукав їх превосходительство, і дуже жутився, що вони втекли. Тоді я дала Жоржикові чоколядку і сказала одноокому: бери сина! Спочатку він не повірив, що Жоржик син...

Г о л о в а

— Чий син?

Зінька

— Але я прочитала отцю посвідку. (*Читає*). Даю цю посвідку колишній нашій покоївці Зінаїді Масюковій на певність того, що я з доручення мого папи генерала Пероцького... (*Читає всю посвідку. Коли кін-гає, в залі буря*).

Голова дає знак сторожі, щоб вона забрала Зіньку, по тому звертається до Оврама:

— Tobі ми подаруєм, якщо ти викажеш більшовиків, що лишилися в городі. Скажеш?.. (*Оврам мовгить*). Hi?.. Однесіть і розстріляйте!

На сходах Оврам раптом спиняє конвоїрів:

— Стійте! Я скажу... щось (*коли конвой спиняється, додає*). Але перед тим, як сказати, я хочу покурити. За папіросу скажу... (*Йому дають папіросу. Він затягається димом. Натягає картузика*). Несіть!

СЬОМА ДІЯ

1

Знов у Переоцьких. Ніг. Лука телефонує.

— Штаб? Покличте до телефону комгрупи. Товарищ Гамар? Говорить начавангарду Лука. Повстанців розбито. Місто наше. Я в ревкомі. Здобув цікаві документи: рейд-авантюра Переоцького, очевидно, підтриманий якоюсь місцевою тайною організацією. Скільки жертв? Чимало. Слухаю... так... Розумію...

2

В цей час вертаюсь з фронту Я. Іду до Луки. Рух радості. Піднесення. Воїстину патетична зустріг.

— Здрастуй, брате!

Я

— Брате, здрастуй!

Лука

— З перемогою? А, знаєш, хто зорганізував цей рейд, хто в юному вів перед?.. Переоцький, брате! (*Підскогила свігка, ізсунулись регі*). У вбитого гайдамаки знайдено листа. Цікавий документ. Ось він. (*Читає*). Маршрут: Чорноярські хутори — братам Закрутенкам, Бугайвка — Дмитрові Копиці і т. д. З доручення комітету Золотої Булави посилаю до вас корнета Переоцького. Допоможіть оружно і кінно — ціла інструкція, брате! Підпис: член комітету Чайка. Тепер зрозуміло, чому стільки жертв.

Лука

— Вже йдеш?

Я

— Я?.. Ні!.. Хоча так. Я йду. Я піду...

Лука

— До себе?

Я

— Так. Я піду до себе...

3

Я на сходах. Іду несвідомо. Іду машинально. Куди?.. Та ба! Я маю йти до себе. Так. Я піду до себе. Я піду тепер сам до себе, щоб допитати себе про все це. Має бути розмова із самим собою. Так! Мусить бути ще раз розмова з самим собою про смерть.

Перше — про зраду...

Стано. Перебираю Луки інформацію, пригадую подробиці. Раптом багу, що я біля Ступаєвих дверей. Вони пригинені. Чую храпіння. Заглядаю. Захріплий голос:

— Хто?

Я

— Скажіть, будь ласка, тут жили Ступай-Ступаненки?..

Голос

— Це панночка? Виселено в підвал. А тут тепер зв'язкова команда.

4

І нарешті, мої друзі, фінал. Я під дверима в підвальнику. Прислухаюсь. Мій слух тепер такий прозоро-напружений, що я можу гути й гую, як тегутъ у просторах гас і зорі. Я гую, як за дверима в підвальнику капнула крапля. Але її не гути. Спить?..

Стукаю. Двері відгинаються. Свігегка. Вона.

— Ви?..

Я

— Я...

Вона

— Я по стукоту відчула, що прийшов хтось інший, хтось не такий, як (*жест нагору*) ті, хтось тихий, свій . . .

Я

— Так. Прийшов, іменно, що хтось. На жаль, хтось не такий, як ті, не ваш, і сам не свій.

Вона

— Прийшов поет, милий, щирий. Я така рада! Адже ж я ждала вас. Простіть, що не вийшла назустріч, не відчинила дверей (*жест нагору*) в мою країну, але, як бачите, провина не моя. Мою країну в мене одібрали.

Я

— Нічого. Ми з вами скоро дійдемо д' одного краю.

Вона

— Це, звичайно, натяк на ваше поетичне горище? (*Ліву брову зломила*). Спасибі. Але я й тут ось (*жест навколо*), на вас ждучи, вже виростила цілий сад кохання. Дивіться! Ось мармурові східці. Правда, чудові? Ось (*жест на краплі й патьоки*) фонтан і водяний годинник разом. Тут, коли перебудеш ніч, то вражіння таке, ніби вічність вибиває такт — музика життя і смерті.

Я

— Тут, кажуть, жив недавно робітник і жінка. Був на війні. Жінка ждала. Рахувала ці каплі не одну ніч і не дві . . .

Вона (неспокійно)

— Так, так . . . Ось (*жест на ослонгик*) садовая лавочка. (*Відблиск гумору*). Спеціально для поетів. Присадьте, гостю милий. Ви певно втомились? Ні? Тоді чим мені ще вас вітати? Я б оце заграла вам, якби не розлучили мене з моїм піяніном. Навіщо воно їм? Хто з них вміє грати? Скажіть, хто гратиме?

Я

— Не турбуйтесь ними. Заграють.

Вона

— І Патетичної?

Я

— З цього ѹ почнуть...

Вона

— Так? (з сумом). Ой, як би я оце заграла? Сона-ту про юнака, що мчить конем степами, дороги у віт-рів питаеться. Пам'ятаєте? Великодню ніч? (*Навіть ру-ками повела, ніби по клявірі*). Я тоді листа вам пи-сала. Хочете, покажу? Зберегла! Ждала. Я довго жда-ла вас! Давно! (*Ліва рука ніби на клявішах. Права за думками ніби пише*). У снах. У мріях. Десь ніби в го-лубих віках літала ѹ виглядала.

Я справді гую музику. (Rondo). Що це? Розстрій? Галюцинація? Гіпноза?.. Треба кінгати! Пора!..

— Скажіть, (питаю) ви ѹ тоді чайкою літали?

Вона

(*Руки упали. Зібгалась. Як дівчинка, що попалась на шкоді ѹ не стямиться, що сказати*). — Hi!.. Hi!.. Я так літала. Я просто літала...

Я

— Мошкою?

Вона

(*інстинктом жіногум відгувши, що справила хибне враження, раптом випросталась*)

— Hi!.. Hi!.. (Виразно). Так!.. Я чайкою літала!.. (*Перемоглася. Проникливо*). Скажіть... а ви тепер прийшли оспівати її, чи забрати?

Я

— Я прийшов її спитати... Просто! Без алегорій! Скажіть, чи пішли б ви зараз зо мною туди, нагору, вкупі ѹ разом, щоб розказати, щоб ми розказали про все це?

Вона

— Про що?

Я

— Про що? Ну, про таке, наприклад, як був собі в підвальні безногий робітник, а нагорі поет жив і недалеко його дівчина одна, як у неї все життя було музика, у поета мрії від тієї музики, у робітника ж — водяний годинник, як годинник пробив час повстання та як дівчина обдурила поета, почала грati Золотою Булавовою, як загравши вона чики-чики, напустила повстанців, — поет допоміг... Я йду сказати, що я зрадник, ви скажете, що ви Чайка?

Вона

— Значить, там іще це... не знають?

Я

— Якби там знали, то, думаю, нам годі було б туди йти — вони б давно до нас прийшли і нагадали, що той борець за ідеї, що того лише ідеї переможуть, хто з ними вийде й на ешафот і смерті в вічі скаже. Ви скажете?

Вона
(виразно)

— Я сама про це скажу! Я йду й скажу... Так, я Чайка!.. Скажу: я тая Чайка, що літала над Жовтими Водами, об дороги чумацькії билася, (притишую-гись) що літа і б'ється у кожному козацькому серцеві... Я скажу, що я...

Лука

(що стояв при останніх словах під дверми, відгиняє двері і жестом показує гервоноармійцям забрати Марину).

Кінець.

ПУБЛІЦИСТИКА, УРИВКИ
З ЗАПИСНИКА Й ЛИСТИ

КРИТИКА ЧИ ПРОКУРОРСЬКИЙ ДОПИТ?¹

1

Вони (ваплітняни) запевнятимуть, що ВУСПП загострив перший цю нову дискусію статтею т. В. Коряка у першому числі „Гарту” — „Хвильовистий соціологічний еквівалент”.

Але, щоб не давати Ваплітіе приводів до нової лайки, — ось довідки. По-перше у статті т. Коряка могли бути гострі вирази на адресу т. Хвильового; у всьому ж, що торкалося Ваплітіе, як організації, стаття т. Коряка додержує необхідного такту й коректності, як це й належить у стосунках між революційними літературними організаціями.

(„Гарт № 2-3. Рецидиви вчорашнього”)

Не знаю, як мої друзі ваплітняни, а я особисто буду заперечувати таку постановку питання, дарма, що автор „рецидивів вчорашнього” заздалегідь кішкою перебігає мені цю стежку.

П е р ш е:

Очевидно автора рицидивів недавно лише прийнято до ВУСПП’у² або він перебував до цього часу десь на еміграції абощо, бо інакше він нізашо не похвалив би т. Коряка³ за „додержування необхідного такту й коректності”...

Я навмисне переглянув усю „критичну” про Ваплітіе літературу ВУСПП’у та його спільніків і однодумців, і ще раз перевірювався, що „у всьому, що торкалося Ваплітіе”, статті вуспівські не тільки не додержували необхідного такту й коректності, а навпаки.

Ось довідки.

Січень в українській літературі. Перші „залпи” у Ваплітіе. Пригадується, 22 залунав тонко й верескливо істеричний голос про холуй в українській літературі (В. Коряк „Українізація пролетаріату й українська література”. Вісник оргбюро ВУСПП’у, січень 1927 р.).

Кого мав на меті автор цього істеричного голосу? Думаєте, що й справді він мав на меті дійсних холуй в українській літературі? Нічого подібного. Просто шановному т. Корякові до заги хотілося лайнуть цим ім'ям декого з Вапліте, а може й цілу Вапліте. Хотілося, але совісно було і трохи ніяково, отож і не дописав т. Коряк на конверті статейки повної адреси.

У нарисі: „З літературного життя” за січень, у своїй черговій заікуватій скоромовці про розперезаного, ошалілого міщанина, що „траха і баха”, ви думаєте, т. Коряк справді мав на меті дійсних міщан в українській літературі? Знову таки нічого по-дібного. То т. Коряк бахнув і трахнув таке на адресу Вапліте.

І скільки довелося чути отого бахання й трахання. Бахав т. Машкін,⁴ трахали Доленги,⁵ Коваленки,⁶ Якубовські⁷ й ще якісь „літературно-потешні” під ініціалами: „О. Д.”, „Д.” і т. ін.

А автор рецидивів вchorашнього, не переглянувші тієї літератури запевняє добрих людей, що у всьому, що торкалося Вапліте... додержували необхідного такту й коректності, як це й належить, мовляв, між революційними літературними організаціями.

А Вапліте не додержувала. Вапліте шість місяців мовчала на всі оті трахання й бахання. І тільки тоді, як виявилося, що ВУСПП за півроку крім маніфесту, декларацій, можливо, двох-трьох не зовсім поганіх оповідань і віршів, нічого більше не дав, і на-всяк чи й дасть, нових обріїв для української пролетарської літератури не одкрив і дальших творчих перспектив не визначив, і тільки тоді, нарешті, коли „у всьому, що торкалося Вапліте”, визначились тенденції пошири йї в літорганізацію, ворожу революції, Вапліте мусила виступити з відповідю — „Наше сьогодні”.⁸

Головна ідея цієї відповіді, на мою думку, така: 1) якщо ВУСПП не може через свою ідейно-художню вбогість вийти за межі вchorашнього, в українській літературі, дня і топчеться на одному місці, то не варто прикривати своє безсилля божбою, про відданість свою радянській владі й кивати на політичну адресу Вапліте (мовляв, — невістка винна); 2) якщо селівановські⁹ не можуть вийти за межі завchorашнього розуміння національно-культурних проблем на Україні, то не варто прикривати свою безграмотність і власний національно-фізіологічний смак криком про шовінізм Вапліте і 3) нагадати, що сьогодні української пролетарської літератури вже не те, яке було вчора, в січні, під час з'їзу й що траханням та баханням пролетарської літератури не створиш (бодай не погромити тут первістку, що з такими труднощами вибирали).

Вапліте тільки нагадала.

На „Наше сьогодні” Гарт відгукнувся „Рецидивами вchorашнього”.¹⁰

Зміст рецидивів приблизно такий:

В перших рядках автор статті запевняє Вапліте, як „з важким почуттям” узявшися він за цю полемічну статтю. І це важке почуття виникло не тому, що авторові неприємно одкладати до шухлядки незакінчені художні твори, щоб узятися за перо критика, навпаки, — йому, бачте, це легко робити і не тому, що він правильно розуміє роль літературної критики або бойтесь її, ні, взявшись він „з важким почуттям” через те, що доводиться йому знову виступати проти хиб та ухилю... ваплітовських.

Не моргнувши навіть усом, цей ввічливо-сумний автор із спрітності дамського кравця пришивав Вапліте такий ухил, що аж-аж...

„Вапліте порушила і зламала останню директиву партії”.

Вйди тепер із такою квіткою на люди! Всяке тобі скаже: „а-а-а, це ті голубчики, що порушили й зламали”...

Хто знає, може й справді автор рецидивів вчорашиного взявся за таке діло з важким почуттям. Може й справді авторові було важко ухиляти Вапліте (голос совісти?), бо, як бачите, ухил не абиякий, що про нього зачувиши, заплаче добрий янгол української літератури т. Люксембург і затанцює, зарегочеться на все емігрантське пекло головний сатана пан Донцов.¹¹

Як же Вапліте порушила і зламала директиву партії?

А ось як, каже ввічливо-сумний автор:

„Наше сьогодні” (Вапліте № 3) неприпустимо гостро нападає на Всеукраїнську спілку пролетарських письменників, її орган „Гарт” і українську марксівську критику взагалі” (підкреслення мое — М. К.)

Далі:

„Статтю переповнено безсоромними лайливими епітетами такими, що їх можна було б виправдати виключно тоді, коли б вони стосувалися класово-ворохої організації, а не пролетарської спілки”.

Ще далі:

„Уява про пролетарську етику у Вапліте надто обмежена, більше того, нема уяви про етику взагалі. Весь тон цього останнього полемічного виступу Вапліте розраховано на загострення ворожнечі в літературному радянському таборі, на розбиття сил пролетарського фронту...”

Як це вам подобається?

Це після Коряківських холуїв, після бахання і трахання, після того, нарешті, як на політичну адресу Вапліте начеплено таких дохлих собак, як шовіністи, занепадники, богем'ярі тощо?!

Коли так розуміти „ухили”, то ВУСПП уже давно порушив і зламав директиву партії, бо —

Бюлетень неприпустимо гостро нападав на Вапліте, Корякові статейки були повні безсоромних, лайливих епітетів, увесь

тон полемічних виступів ВУСПП'у було розраховано на загострення ворожнечі й заколоту в літературному радянському таборі.

Одним словом, спритним рухом автор рецидивів усії свої гріхи переклав на ваплітнянську „сіру” — вона, мовляв, усе повезе.

Неваже ж таки сумно-ввічливий автор вважає першу відповідь Вапліте на заливну „критичну” літературу проти ВУСПП'у, за порушення партійної директиви? Чи не стане після цього сумно-ввічливий автор підводити під категорію „порушення партійної директиви” „всякий” критично-полемічний виступ проти ВУСПП'у?

Подумайте тільки — журнал „Вапліте” „непочтительно вира-зился” про ВУСПП — га?!

Ні, любий товаришу, істинно з важким почуттям мушу скажати: можна стояти на посту біля української пролетарської літератури, можна наглядати за Вапліте, але не можна запроваджувати в літературу якийсь гарнізонний устав, що за ним виходить нібіто вартові з ВУСПП'у „особи неприкосновенні” та їх годі.

Далі:

Вапліте непропустимо гостро нападає на українську марксівську критику „в з а г а л і”.

Це „взагалі” трохи нагадує того управдома, що, виганяючи горопажу-кватирanta, писав до судді: „не платить за кватирю третій місяць і взагалі проти советської влади”.

Якщо в статті „Наше сьогодні” і трапляється непочтительніс вирази про т. Машкіна, Коряка або, наприклад, про Доленга, то це зовсім не визначає, що Вапліте проти марксівської критики взагалі.

Неваже я особисто порушу і зламаю партійну директиву, коли, наприклад, виступлю проти т. Машкіна, і скажу, що він, український марксівський критик і, здається, професор літератури, береться за рецензування альманаха української поезії і прози, а сам і досі не знає української мови?

Анекдотично не знає.

Розгорніть, будь ласка, „Більшовик України”¹² № 3-4 і прочитайте на сторінці 140 ті рядки, де т. Машкін, рецензууючи перший альманах Вапліте, переходить від „змісту” до „форми”, до аналізу літературних прийомів, що надають творам соціальної виразності. Аналізуючи ці прийоми, т. Машкін наводить таке місце з Панчової повісті „З моря”:

— Варишня, Ви ще не курсистка (каже поліцай), щоб такі глупості говорити. Ну про сю...

„Лише останнє „просю”, — тонко іронізує т. Машкін, — викликає деяку незрозумілість у читача. Навряд, чи поліцай міг „сюсюкати”, це властиво може бути хутчіше (поганий переклад)

для молодого пристава чужоземця. Коли ж залишити а к ц е н т а (підкреслення наше), то з'являється яскравий образ і поліцая і панночки".

Анекдота!

На думку т. Машкіна, „просю” — властиве молодому приставу чужоземцю, а, на думку навіть школяра з семилітки, „просю” — це ж слово, що рясно цвіте в українській народній мові:

Ой зима, зима,
Зима лютая,
Просю ж я тебе:
Не зморозь мене.

(Народня пісня)

І коли що й надає яскравості постаті поліцая, то, в першу чергу още „просю”, бо зразу бачиш і чуєш, що цей поліцай із „хочлів”, що він трошки розгублений і безпорадно топчеться в натовпі. А в голові т. Машкіна це „просю” викликає „деяку незрозумілість”.

Дрібниця, скажуть мені, — це не позбавляє рецензії, мовляв, марксівського освітлення і марксівської аналізи.

Ні, не дрібниця. Якщо т. Машкін — український марксівський критик, то радимо йому по-друзьки записатися на державні курси української мови, бо незнання цієї мови, властиве молодому приставу чужоземцеві, не може бути властивим молодому українському марксівському критикові.

Така порада, на мою думку, не тільки не ламатиме партійної директиви, а навпаки.

Не зламає партійної директиви і те, що Валліте „неприпустимо” гостро нападає і нападатиме, наприклад, на т. Доленга. І зовсім не за те, що він український марксівський критик, а навпаки — за те, що він лжемарксівський критик.

Прочитайте, авторе рецидивів вчорашиного, хоча б першу половину 55-ї сторінки стенографічного звіту „Всеукраїнського з’їзду пролетписьменників” і спробуйте переказати Доленгову теорію про марксівську критику.

Перше — Доленгові не подобається, що деяким товаришам забажалося українського Бєлінського.¹³

Чому так?

А тому, авторитетно каже Доленго, що це „шляхетна здрість — почуття погане”...

Можливо, що Доленго дізнався про це почуття з власного досвіду, але ж це не довід. І сам знаючи, що це не довід, Доленго підсилює себе цитатою не цілком, як сам він каже, пролетарського критика проф. Білецького¹⁴ про руських критиків-трибуунів: „ставя себе задачі соціального воспитання своїх читателей, критика пользовалась литературой, как удобым пред-

логом для рассуждений на темы, стоящие вне литературы, т. к. прямой подход к этим темам был, по цензурным условиям, для нее невозможен".

Отже, „умозаключаєт” Доленко: „зараз на радянській Україні такий критик-трибун являв би собою, очевидчаки, явище несвоєчасне й реакційне”.

Як це зрозуміти?

Якби Доленгові пощастило народитися з головою і талантом Белінського, то наваже б він зараз являв собою в українській літературі явище несвоєчасне й реакційне?

Якби Доленко, бувши з головою і талантом Белінського, та виступив зараз проти Маланюкових¹⁵ систем і залунав головом пролетарського критика-трибуна бодай і на теми „стоящие вне литературы”, наваже ж би він явив собою „явище” несвоєчасне й реакційне?

„Критика, потайного політичного трибуна нам покищо не треба”, лепетав на з’їзді Доленко, „ми потребуємо просто хорошого літературного критика, що сумлінно виявляв би в словоливарному цехові нашого мистецтва, в літературі, волю соціального замовця — пролетарського і селянського читача”.

Потайного нам і не треба. І не тільки „покищо”, але взагалі не треба. А от критика з головою і темпераментом Белінського — он як треба.

Треба, щоб, зійшовши на трибуну з’їзду, він не сіяв би в головах пролетарських письменників непевної теорії, що критика-трибуна нам не треба, бо є соціальний заказ, цебто є з одного боку замовець роботодавець, хазяїн, купець і з другого боку — виконавець, майстер словоливарного цеху, або, чого доброго, — кустар одинак, а між ними сновигає і „сумлінно виконує” волю замовця т. Доленко.

Нехай доведе нам тепер ВУСПП, що ця теорія плюс небажання мати свого пролетарського критика-трибуна (а ставка на маклера якогось між замовцем і виконавцем) є марксівське розуміння критики й літератури. Аджеж Доленко виступав як офіційний, від оргбюро ВУСПП’у, доповідник, аджеж це принциповий погляд ВУСПП’у.

І коли, нарешті, читаєш у другому органі ВУСПП’у („Літературна газета” №13) до неможливого вбогу статейку („До нового літературного сезону”), з такими заяблозеними ще в гімназіях сентенціями, як ото: „письменник мусить бути митцем (майстром)... нічого здаватися тільки на надхнення „найтіс свише”... нічого здаватися на „нутро”, те нутро швидко спорожнюється й неприємно бурчить”, то просимо не „ухиляти” нас і не робити порушником партійної директиви за те, що хочеться гостро й навіть неприпустимо гостро сказати: воїтину „нутро” вусппівської літературної газети спорожнилось і неприємно бурчить.

Отже: хай не плаче добрий янгол української літератури т. Люксембург і хай не рєгочеться і не радіє головний сатана в емігрантській бочці п. Донцов.

Не така вже Вапліте, як її намалювали вуспівські „художники”.

2

Наша відповідь ставить собі єдину мету: ще раз звернути увагу Вапліте на небезпечність занятої нею позиції, на загубність цього рецидиву антимарксівської розбещенністи, на діаметральне розходження... Саме цією відповіддю ми виконуємо, партійну директиву. (Там же).

Не годилось би авторові оцю бодай і редакційну, цілком скеровану проти Вапліте статтю вважати за виконання партійної директиви. До того ж небезпечно це робити. Чого доброго завтра т. Доленго напише якусь дурницю, у Коваленка або Савченка¹⁶ спорожнє „нутро” і вони, неприємно забурчавши, скажуть, за прикладом автора рецидивів вчорашнього, що вони теж „саме оцим” виконують партійну директиву.

Ми уважно читали всі постанови партії в галузі художньої літератури й жодної директиви, щоб журнал „Гарт”, орган ВУСПП’у а не партії, виступав проти Вапліте, у постановах не було. Може таким упередженням автор хотів завчасу поставити Вапліте в незручний для неї полемічний стан, мовляв, ніхто з ваплітян не наслідиться виступити проти статті, що її автор має за виконання партійної директиви. Може це такий полемічний прийом? Коли так, то цей прийом зовсім не талановитий і він не заважить жодному ваплітнянину взяти полемічного списа й дістати ним грішних місць вуспівських, зовсім не б’ючи й не чіпаючи партійного щита.

3

... Все це ще не дає нашій спілці патенту на комуністичну безгрішність, але літературна практика ВУСПП’у досі не викликала догани з боку партії чи близької до партії марксівської критики. Тимчасом партія на протязі цілого року боролася проти шкідливих ухилюв не тільки окремих членів Вапліте, але цієї Академії в цілому. (Там-же).

Двое зайдено в храм української пролетарської літератури. Один ізрік: дякую Тобі, Боже, що я не такий грішний, як інші,

а найпаче ж, як от Вапліте. Дякую, що даровано мені здібність надзвичайну — перебігши через калюжу, не замочити навіть лапок...

Другий бив себе в груди і тихо бурмотів: „охо-хо-хо — будь мені грішному... Евангеліс від Іони Вочревіущого.¹⁷

Правда, ноги ваплітовські замочились, заросились. Може й багнюки налипло. Нічого не вдієш. Ходять вони по грішній землі, збиваючи бур'яни революції.

Проте, ніхто з нас не захоче стати за митаря тільки через те, що в літературі завелися фарисеї.

4

...У нас же часто таку (соціологіческу) оценку подменяют прокурорским следствием, например, исходным пунктом таких оценок делают принадлежность писателя, скажем, к мелкой буржуазии...

(А. Воронский.¹⁸ Заметки о художественном творчестве. „Новый Мир” № 9).

А у нас якби не гірше. У нас до соціального походження ще додають національне походження і ставлення автора або цілої організації до ВУСПП’у.

Наприклад, т. Машкін у тій же рецензії двічі питается: але чому ж Вапліте стало на такий шлях?

„Відповіді, каже, треба шукати в соціальному походженні вапліттян”.

На його думку, „соціальна нестійкість вапліттян, письменницька розгубленість, упадницькі настрої, протиставлення героїв юрбі, ходульності, упадництво перших і барвистість міщанства — всі оці гріхи і джерело цих гріхів у селянському походженні вапліттян. „Село ще тяжить над Вапліте”, — запевняє Машкін і, щоб остаточно „угробити” нещасних вапліттян, він додає: та й село те минуле, без механізації, без електрики, соціально нестійке, обмежене...

Можна було б і злякатися цього прокурорського гудіння, та воно не серйозне. Це скоріше історійка, що нагадує „страховинну казочку” дяка диканської церкви Хоми Григоровича. Його добре знав покійний М. В. Гоголь і казав у передмові („Вечера на хуторе близ Диканьки”): „Эх, голова! Что за истории умеет он отпускать”.

Другий критик вусспівський т. Коряк теж одного часу крутився біля соціального й національного походження вапліттян. Еуркнув щось про підголосків і недобитків українського націоналізму, бахнув про фашистів і міщан, трахнув про відроджен-

ня „Української Хати”¹⁹ і все це був би сплутав із Вапліте, якби не заважила йому по дорозі французька мова пані Русової²⁰ і пані Старицької-Черняхівської²¹ (натяк на те, що вапліттяни вивчають і говорять іноді французькою мовою). Тов. Копряк критик, як критик (куди кращий за т. Машкіна з його „страховинними казочками”), поки не дійде до французької мови. А як почує французьку мову та ще од валпіттян — пиши пропало. Таке з ним робиться, що страшно дивитись. Із критика вмить обертається на якогось чаклуна з „Страшної мести” Гоголевої.

Третій критик (правду сказати, не зовсім критик, — певніше — напівпоет, напівкритик) т. Кулик споріднив Вапліте... з партійною опозицією (!). Цей своєрідний літературний кентавр довів своє твердження, додержуючись таких, приміром, силогізмів: 1. Вапліттяни стали рупором української дрібної буржуазії. 2. Опозиція — рупор всесоюзної дрібної буржуазії, отже, 3. Вапліте якраз і з'явилася виразником настроїв та сподіванок українського просвітництва і загально-союзного міщанства.

(Ми-б на це сказали: коли це є „польот” поетичної уяви Куликової, то його не доведено до краю. Чого б, наприклад, не зробити з Вапліте виразника всесвітнього міщанства?

Коли ж це логічні формули, то, додержуючись їх, можна і т. Кулика пошити в опозиціонера. Маємо: 1. Всі опозиціонери люди? — Люди. 2. А т. Кулик людина? Авжеж людина. Отож виходить, що і т. Кулик опозиціонер?

Ні?

Так чого ж це т. Куликові хочеться зробити з Вапліте рупора української дрібної буржуазії та й ще накинути всесоюзне міщанство, та ще й пошити її в опозицію? Чи не занадто буде? Чи не попсує він по-дурному ниток? А в тім, може така вже його вдача. Яккаже народне прислів'я: — Хоч шис, хоч поре, а все ниткам горе.

Нарешті, всі оці „критичні методи” вуспівців — зазначені напівпрокурорські вихідні пункти й „силогізми” з старовинного підручника логіки — вивершуються в статті „Рецидиви вchorашнього”, ось яким слідчим допитом:

— Як ставиться Вапліте до постанови Політбюро ЦК КП(б)У про політику партії в галузі художньої літератури?

— Як ставиться Вапліте до однієї з основних директив згаданої постанови — підготування ґрунту до утворення федерації революційних об’єднань України?

— Чи має Вапліте намір визнати попередні хиби й шкідливі ухили художньої творчості валпіттян, що на них не раз звертали увагу й партія і партійно-марксівська критика?

— Чи стане у Вапліте громадської мужності, щоб рішуче позбавитися занепадницьких і антикомуністичних тенденцій і традицій у літпрактиці?

— Чи має Валліте намір відмовитися від нетоварицьких і неетичних методів і засобів полеміки з пролетарськими організаціями (якими?) і марксівською критикою?

І відповіді сумно-ввічливий автор жде „не у формі нових полемічних вивертів, хитрувань та звалювання своїх гріхів на інших, а ясної конкретної і по суті”.

Як бачите, автор рецидивів вchorашніх (коряко-машкінських). почав статтю нібито з важким почуттям, зідхав, підводив додори сумні, трохи не свантельські очі, згадував пролетарську етику і взагалі етику й нарешті... не видеряв, розперезався і, ух, ах! Чусте, як „тражка” і „бахка”.

Як бачите, п'ять запитань, „твірдий тон і... ми навіть чуємо:

друк-дук, кулаком,
двигтий стіл,
брязкотить графін з водою...

А нам, проте, страх як хочеться спитати товариша „слідчого”:

— Ваш мандат?

ВУСПП — це організація письменників, критиків, чи це гурток аматорів-юристів?

— Як прикажете відповідати?

Чи як до письменників, чи як до юристів-аматорів?

Хочеться покищо відповісти, як письменникам, щоб потім зовсім не відповідати, як аматорам-слідчим.

Так от: ясно, конкретно, по суті:

Спочатку на п'яте запитання: чи маю, наприклад, я особисто відмовитись від нетоварицьких і неетичних методів і засобів полеміки з пролетарськими організаціями і марксівською критикою?

Відповідь: якщо під пролетарськими організаціями треба розуміти ВУСПП, а за марксівську критику правитимуть Машкін, Доленко, Савченко, і якщо ВУСПП вважає свою полемічно-прокурорську скеровану проти Валліте літературу, за товарицькі „етичні методи і засоби полеміки”, то ми їх будемо бити, бити, аж поки у них не вистачить охоти покривати своє безголов'я дешевенькою демагогією у мантії слиняного фарисейства.

— Ясно?

На четверте запитання: чи стане у Валліте громадської мужності, щоб рішуче позбавитися занепадницьких і антикомуністичних тенденцій і традицій у літпрактиці?

Мені здається, що громадської мужності у Валліте вистачить і не тільки на те, щоб позбавитись (бува заведуться) занепадницьких і антикомуністичних тенденцій у себе, але й на те, щоб вибрати такі тенденції і традиції в інших організаціях (Валліте вже це й робить, приступаючи до відкриття антимарксівських тенденцій в критиці Доленга, Савченка, вульгарно-марксівських у Машкіна і т. д.) Вистачить завжди.

Щождо „пришитих” уже Вапліте занепадницьких та шкідливих тенденцій, то хто пойме віри таким-о, приміром, доводам гартянського критика.

„Не можна ж бо не вбачити, — пише він, — шкідливих тенденцій у тому, що при радянській владі, як і за часів бандитської сваволі, „Мати” Копиленка залишається жертвою бандита Шкури, а він (бандит) — паном ситуації”.

Не зрозуміло, чого хоче гартянський критик. Невже того, щоб мати стала жертвою... більш радянської людини або принаймні комуніста. Звичайно, що за такої ситуації, як безробіття плюс син-ідiotик у Двосі, скористається або колишній бандит, або непман або щось подібне. І коли Копиленко показав нам куток безробіття, то в цьому стільки ж шкідливих тенденцій, скільки їх, припустимо, в наркоматі праці, коли, він вивчає причини й умови безробіття, або в художника, коли він малює плаката на тижневик боротьби з безробіттям чи з дитячою безпритульністю і дефективністю.

„Заради неї” І. Дніпровського, — пише далі гартянський критик, найбільш улюблена сучасна тема занепадницької літератури: комуніст, що заради жіночої юбки перестає бути комуністом і революціонером”. Як бачите, гартянський критик шие Дніпровського у занепадника за те, що навіть Коряк хвалиТЬ: „Прекрасною добірною мовою дописав Дніпровський про те, як на волоч-комісар зрадив задля баби революцію (див. газ. „Комуніст” за січень, „З літературного життя”).

Про Вражливого, Яновського, Епіка та інших ваплітян гартянського критик уже не шие, а просто „поре” (в розумінні російського „пороть чупуху”).

Так, наприклад, у Вражливого критик вбачає „тенденції” в тому, що цей автор, узявши випадок із справжнього життя, „пришив” до нього катастрофічну розвязку.

І звідки, скажіть на милість, узялися у гартянського критика „американські” тенденції вимагати од пролетарських письменників „воскресних” оповідань для простого народу й небезпремінно, щоб із благополучним фіналом?

І невже таки справді гартянські критики вбачають шкідливі тенденції і хибну ідеологію у ваплітян, коли ті нанизують на свої бойові списи всякої масті наволоч: антисемітів, колишніх бандитів, холуїв, хибких комісарів, міщан із житлокопів і т. ін.

Боротися з бур’янами революції хіба це занепадництво і шкідливі тенденції?

Чи, може, гартянські критики хотіли, щоб показувати негативні сторони, перед тим зачесавши та прилизавши їх. Вапліте, я думаю, ніколи не стане школою літературних парикмахерів. Тим паче не візьме вона в руки замість гострих блискавичних списів мелодійних дзвоників золотої середини.

Ясно?

Тепер на перше запитання:

Як ставиться Вапліте до постанови політбюра ЦК КП(б)У про політику партії в галузі художньої літератури.

А ви як?

Проте конкретно й по суті: не вважаючи на те, що Вапліте ставилась і ставиться до постанови партії серйозно, уважливо, цілком позитивно, хочеться сказати: хай краще про це спитає у Вапліте ЦК партії, а не гартянський невідомий критико-політик.

На друге запитання: — як ставиться Вапліте до однієї з основних директив згаданої постанови — підготування ґрунту до утворення федерацій революційних письменницьких об'єднань України.

Якщо ВУСПП думає скористатися з цієї постанови, щоб ще сміливіше обходити в своїй літературній політиці п. 14 резолюції ЦК ВКП(б) — „Поэтому партия должна высказываться за свободное соревнование различных группировок и течений в данной области. Всякое иное решение вопроса было бы казенно-бюрократическим псевдорешением... Партия не может представить монополии какой-либо из групп, даже самой пролетарской по своему содержанию: это значило бы загубить пролетарскую литературу прежде всего”, то Вапліте, не заперечуючи в принципі ідеї федерації, примушена буде витрушувати з ВУСПП’у вже помітні й тепер „казенно-бюрократические” тенденції до монополії і „псевдорешения” питати нас, немов би маючи на це мандат ЦК.

Нарешті, на останнє запитання: чи має Вапліте намір визнати попередні хиби й шкідливі ухили художньої творчості вапліттян і т. ін. — дозволю собі відповісти теж запитанням: чи скоро перестане ВУСПП плодити в українській пролетарській літературі замість марксівської¹ критики „політграмоту” Коваленків, замість трибуної критики заїкання Доленгів, неприємне бурчання животів, оцей нікому не потрібний прокурорський допит?

I, нарешті, критика це чи прокурорський допит?

ДО ГОЛОВРЕПЕРТКОМУ НКО, КОПІЯ АПО¹ ЦК КП(б)У

Вибрали для комедії „Мина Мазайла” тему — міщанство і українізація, я в першу чергу звернув свою увагу на криштально-витриману ідеологічну установку п’еси, зважував кожну ідею, виміряв кожне слово. Написавши комедію я саморучно подав п’есу голові репертуру, т. Касило, а другий примірник зав. АПО ЦК т. Хвилі, і просив дати їй авторитетну політичну оцінку. Після невеличких мені зауважень, п’есу Головрепертом дозволив і рекомендував до вистави всім державним театралам. Після цього я під час культурних походів виступав і читав уривки з п’еси робітникам Донбасу, Дніпропетровська, Харкова. Всі знали, що ця п’еса дозволена і навіть рекомендована. Після 20-го березня комедію виставив театр ім. Шевченка у Дніпропетровську (рецензії були цілком позитивні). Київські театральні та літературні критики відзначили п’есу як найкращий твір з моєї продукції і як осягнення української драми. І після цього в центральних органах партії і влади на Україні, в газетах „Комуніст” та „Вісти” заступник редактора і редактор відповідальний вчинили мені політичну екзекуцію.* Комедію визначено як ідеологічно сумнівну, трохи не противідяньську, публіку переджено до неї, комсомол нацьковувано на автора і, через п’есу, на найкращий в УСРР театр „Березіль”. Я певен, що авторитет Репертуру, визначних письменників партійців, оцінка київських критиків (Савченка², Меженка³) значно більші за фелейтонні вправи Кость Котка і за рецензійні спроби Є. К., проте я вважаю, що рані од політичної екзекуції під час запровадження трьохмісячника української культури дуже болять і печуть, про що я і подаю до відому Репертуру та АПО ЦК КП(б)У.

Харків 24. IV. 29.

M. Куліш.

*) Я прочитав її на зборах письменників партійців. Оцінка була одна — прекрасна, художня, ідеологічно корисна п’еса. Після цього фейлетона Кость Котка⁴ і рецензію Є. К.⁵ видруковано було без приміток од редакцій.

ІЗ ЗАПИСНИКА МИКОЛИ КУЛПША¹
(Уривки)

I

1927.

I.

Зустріч нового року.

VII.

Читання „Нард. Малах.”

1928.

I.

Зустріч нового року „Вапліте” з „Березолем”.

III.

Перегляд „Нард. Мал.”

XII.

Написав „Мазайла”.

1929.

IV.

„Мазайло”.

VI.

На тeadиспуті.

XI.

„Диктатура”.²

1930.

III.

Процес СВУ.

XI.

„97” в „Березолі”.

1931.

X.

„Березіль” кається.

II

1928.

I.

3. Ішов вулицею. Напис: „Во дворе злая собака №.27”.

8. Загальні збори УТОДІКу. Перша стаття Т-ва. У С-ка на вечірці. Сльози. Ніч-відлига, невпинний, немов передвесняний шелест крапель (ішов через скверик).
10. Друга стаття Т-ва.
11. Я пишу листа (проект) до редакції „Комуніста” про помилки редакції Вапліте. Двічі у від/др.³ і в редакції.
12. Лист до редакції „Комуніста”.⁴ Збори Вапліте. Постанова про ліквідацію в принципі.
13. У Хв-лі.⁵ „Задушевна розмова”. „14 голосували правильно”. Проект листа до редакції та підписи.
14. З проектом резолюції у Хв-лі. Одміна в його настроях і думках. Загальні збори Вапліте вночі в будинку вчених. Ухвала нової колективної резолюції про ліквідацію. Обрання ліквідкому.
15. День смутку і тяжких настроїв.
16. Повідомлення до НКО, В/П,⁶ редакції „Комуніста” про ліквідацію.
18. У Скр-ка.⁷ Розмова з коментарями. Стенографія.
20. Мене покликано до ген. секр. К-ча.⁸ Розмова на щирість.
23. Несподіваний галас з В/П з наказом зібрати колишніх. Збори й ждання в літбуді.
29. Сон: Ол-шки, дит. приют, кімнати, старухи лежать. Присмерк. 1-ий лист до Гр-ча.⁹
31. Сон: Зустріч з Гр-чом в Олешках. Присмерк. Він іде у путь (175 верст пісками й степом). Прощаємося, цілуюмося, я плачу.

II.

1. Сон: хтось одніє до готової ями. Кажуть — мертві, а я бачу підводяться у Д.- ноги. Страх.
2. Сон-кошмар: хатка, я, хтось входить, боронюсь пляшкою оливи.
4. 2-ий лист Гр-чу.
6. Одержал листа од Гр-ча.
9. 3-ий лист до Гр-ча.
18. 4-ий лист до Гр-ча. Сни (Учитель кидається з даху високого будинку вниз).
28. Лист од Гр-ча. Кінець Хвильовизму. Сон (я, Л-ко¹⁰ в Чаплині).

III.

1. 5-ий лист до Гр-ча.
2. Громадський перегляд Малахія.

8. Сон (що є хиби в „Комуні в степах”).
9. 6-ий лист до Гр-ча.
16. 7-ий лист до Гр-ча.
20. На балеті. Йосип Прекрасний (арт. Дуленко).
21. 8-ий лист до Гр-ча. П’ю в літ. буді. За дверима постріли більярдових шарів.
27. 9-ий лист до Гр-ча.
31. Прем’єра „Нар.[одиного] Малажія”.

IV.

- 3-9. Подорож з Л. Курб.[асом] до Ленінграду (через Москву). Нові образи для п’єси „Мамаї”. Нові образи для „Мини Мазайлі”.
29. Прогулянка за заводи в степ і назад аж на Холодну Гору (стовбові шляхи, ілюмінація, весілля на автомобілях [нерозібрано написане слово] ... у ночліжні, босяк на мосту, вітер).

V.

1. Дощ. Читання Кисв. Ст.¹¹ (про сотника Івана Гонту).
18. Суховій. Сон (розминаюсь з Л. в Олешках. Л. в голубому, в білій мантії).
22. Подорож. У вагоні (дівчина з собакою. Ранок. Залізничник, що два дні пив і в його украли годинника).
23. Слав’янське. Сопілка. Будочки ї „мочащіся”. На олівецьвій фабриці. На Донсаді (робітник: набридли екскурсії). Край міста кооператив і церковця. ДРП¹² (Жах). Грузія ї Слав’янське (футб. матч). Головна вулиця увечері.
24. У парку. Тьотя з листом і діти з „бичками”. Живий рахунок. Знову в вагоні. Савчиха. У Краматоровці (оглядини заводу). На волейболі. Увечері в парку — божевільні. Ї діти. Оркестра — мелодії вальса з оп. Фауст. Кіно-пурга. Робітник з Правобережжя.
25. Робітничим поїздом. Буря ї піляка. Пейзаж. Костянтинівка (Дмитрівка станція, шукання води вмітися. Кирпата дівка. Діти ї жінка на підлозі. Дядя п’є з пляшки гарячу воду. Ночівля в Кесера. У хазяйки нежит — прикладає пальці і пробиває дух.
26. На базарі. Укр.[айнські] старці. На заводах: пляшковому (видування [пляшок]), на скляному (крізь синє скло [протуберанці]), на люстровому (сварка за шапку „каца”

па з хохлом''). В парку. Думки біля пам'ятника. „Юнис натуралісти” б'ють об землю жаб — трупки на алеї.

27. Знов вагоном. Задниста жінка-українка. Пішки з Микитівки до Горлівки (ранок, сонце, сон, корова, розмова пастухів). Я — вперше в шахті (з десятником штреком, уступом в жахливий забой). В бані. Я на виїзnej сесії Бахм.[утської] окр.[уги] трудсуду. У робітника на кватирі. Говоруха-хазяйка. Горлівські пам'ятники (залізni таблиці).
28. Пішки на Микит. Живосрібний степ і дикі квіти (дика троянда). У їдалні, де голодному не хочеться їсти. Вітер, вікно і сердита подавальниця. Пішки на стару Микитівку. Обід і ввечері поїздом у Сталіно. Українка з дітьми з Туркестану. Ніч. Заграви. Електронамисто на темних обрях.
29. Сталіно. Тачанкою до міста. На заводі (мартен, печі, у прокатному огняні болванки, виплавка чавуну. Дощ. Кукушки).
30. Візником в Рутченівку. У бібліотеці. Пішки зеленим степом...¹³ У mechanізований шахті. Вибухи. Врубова машина. Назад в Сталіно пішки.

VI.

1. Хмарно. Дощик. Вітер.
4. Сон (Лізу з ціпком по якійсь сторчевій драбині). Нові образи для „Мамай”.
14. Задум п'єси (прообраз до „Прощай село”). Повертання з літбуду вдосвіта. Привид-уявлення: мати в полтавськ. спідничці на чужому парадному.
23. Спека.
27. Дощик. Читання „Чесність з собою”¹⁴ в саду і в кімнаті

VII.

1. Поїздом в Дніпропетровське. В гостях у матінки.¹⁵ На виставі у Франківців (Заколот).¹⁶
2. Підводою до Манриківки. Спека. Берегом Дніпра. Лоцм.[анська] Каменка — Кодаки — колонія Ямбург (німець. хатка, молоко). Дід Харон. Ночівля в молдавському селі. Хазяїн „пропонує” поїсти. Молоді.
3. Романтика і реальність. Ненаситець. Церква між Молочай Микольське. Степом під спекою. Дерева і степові

- обрії. Вовнича. Федорівка-Августинівка. Шукання ночілігу (писарюка). Ночівля на возику.
4. На Кичкас. Спека й утома. Через якусь „якономію”. Під хатинкою в пісках. Нарешті на ст. Кичкас. Дніпрельстан. Автомобілем в Запоріжжя. Пахкий вечір.
 5. Дніпром на пароплаві. Дід пасічник. Дівчина й черевик у воді. Вчителі екскурсанти. Вечір. Прохолодна. Вітер. На обріях хмари і гроза.
 6. В Олешки. Місячна ніч. Зустріч з Гр. Плохим. Олешківська тъотя з ласкавими словечками.
 7. Ранок під Одесою і дівчина, що повертається з села. Професор, жінка й собачка, „Гарик”. Старчиха з дитиною й старці. На бульварі жінка: ссмечек жарених! (чоловік бухгалтер одержує 200 крб. Одеса). Нові образи й компонівка Зизанія Мазайла (Мини Мазайла). Купання на австрійському пляжі.

VIII.

5. Поворот із Одеси до Харкова разом з бандою. Ранок у Полтаві і ризикований номер.
6. Дома в Харкові.
7. Вова вивихнув руку. Хмарно. В поліклініці.
8. Доц. Я з Вовою шукаємо... станції. Почав переробляти „Комуну в степах”. Читання й студіювання Мольєра.
22. У Хвильового.
27. На колегії PCI¹⁷ в справах УТОДІКу.
28. На засіданні малої президії в справах УТОДІКу (хто як поводиться. Музей іграшок-подарунків). Нові образи до „Мини Мазайла”.
29. На виставі „Принцеса Турандота”.¹⁸

IX.

3. Доц. Холодно. Перероблення „Комуни в степах” (10-ої дії). Компонування „Мини Мазайла”. Читання й студіювання Мольєра.¹⁹
25. Сон (дорога із К-ки в Чап-ку).

X.

1. Вночі дощ.
5. Читання „Київськ[ої] Старини” (шпиталі в Малоросії).
8. На вечірці в літбуді (проводи Л-ка та К-ка закордон).
9. Проводи (на вокзалі).

ІІІ²⁰

1) Драматичний театр, як і театр взагалі, чутливий нерв настрою, буття, свого оточення, повинен реагувати в творчій роботі, складанні плянів, доборі репертуару тощо на потреби публіки та моменту в нашої боротьби суспільної.

2) Ви зауважте, товарищі, що, наприклад, Малах. сприймається зовсім не так публікою як хотілось би авторові й театрові, щоб сприйнявся, себто — певним своїм глибоким внутрішнім символом, певною свою ... Широкі робітни маси його сприймають постільки, поскільки там є легка гостра весела типологія, оскільки там є легка злободенниця, поскільки є певний чисто зоровий видовищний притягальний момент...²¹ Ідею, вістря цих двох п'ес не сприймає глибоко робітнич. маса тому, що наша робітн. маса як і грандіозна більшість нашого населення ще й досі в інерції русифікаторського (правда по-слабше) процесу, який був тут цілими століттями.

3) „Березіль”, як і кожний театр, занадтодалеко стойть від ухиляв в партії. Як усі безпартійні люди, ми не можемо мати до цього такого віднення і я особисто ... [нерозбірне слово] на даний момент ухил неправильний, чому лінія партії в даному випадкові обов'язкова і правильна. Я не берусь для себе цього питання розв'язати більш ніж звичайний громадянин.

4) Основна мистецька, вона ж і політична, установка театру Курбаса цілком відповідає моїм поглядам, як драматурга. Написати похвалу в драмат. формі ми ще встигнемо. Ми зараз у боротьбі, а раз так, то треба боротися, треба намацувати ворога і не закордоном (буржуазія), бо там знаєш, що є ворог (між ними й нами є межа, через межу бачимо ворога) а тут у нас, де ворогів так легко не побачимо. Ось де їх треба викривати і бити по них. (Це про Малахія).

5) І це навмисно зроблено, що Малахій є симпатичний, але з самого початку для всякого хоч трохи грамотного комуніста видно, що це тип, фігура не наша, ворожа, що вона з ворожого табору. І коли він свою людяністю викликав у нас симпатію, то треба уміти не вірити цій симпатії. Але ми симпатизували — ось в чому річ.

6) Мусить бути завжди боротьба з глядачем.

7) Кожна поставка „Березоля” є свідомий політичний акт (заключне слово).

ЛИСТИ М. КУЛІША ДО АРК. ЛЮБЧЕНКА

(Вересень 1924 — серпень 1927)

1

Одеса, 4. IX. 24.

*В/пов. т. Любченко!*¹

Т. Дніпровський² написав, що він іде десь у Крим на спочинок. Радив, щоб я склав доручення йому від мене і надіслав якнайскоріше йому в Харків. Між іншим зазначив тимчасово писати на Вашу адресу.

Отже я й посилаю доручення. Ви вже певно знаєте, що з ним робити.

Я вже писав до т. Дніпровського, щоб прискорити видання п'еси 97 (Мусій Копистка). І не через те, що мені цього кортить. Головне тут — кинути на село хоч аби яку чепурненську п'еску. Там панує „халтура” і огидно-шкідливий репертуар. Ми повинні боротися... Якщо Дніпровського тепер немає, то сповістіть про його адресу. Ще просив би Вас написати декілька рядків (що діється в Харкові на літературній царині, головні проблеми в роботі і т.п.). Це як матимете вільний час.

Вас я вже трошки знаю. Читав в альманасі Гарту³, в Кварталах⁴. Відчуваю у Вас чималу щирість — а це, на мою думку, найкраще у письменника. З товар. привітом!

Куліш

2

Одеса, 20. X. 24

В/ш. товаришу Любченко!

Писав п'есу для сільського театру, а вийшло так, що виставляти муть в Харкові на сцені Державного Театру.⁵ Боюсь, щоб Мусій Копистка не посковзнувся на близкучому паркеті міської сцени.

Коли вже повелось на постановку, то хочу висловити і власні деякі побажання.

Одіж — революційної доби. Майже всі незаможники в штанях із мішків, в постолах і онучах, деякі в латаних салдатських „гімнастъорках”. Поменьше широких штанів і вишиваних сорочок (у нас їх зовсім не носять). Налягайте на „спінжаки” і „польта”.

Щодо жінок, то вбрання звичайне: хустка на голові, кохточка, спідниця. У Ганни — сорочка, намисто і хрестик. У Мізьки — мішаница з городським: юпка аж по груди, високі закаблучки, кохточка з мережками, але з повними рукавами. Волосся закручене в високу „коронку”.

Декорації — звичайна хата і двір (надавайте степового південного характеру). В четвертій дії — сільрада. Мішаница колишньої „розправи” з новою установою, радою. Чорна заялозена шафа, голий стіл, один або два стільці, лави, павутина, бруд і... два, три пла-кати (обірвані на цигарки).

Тепер щодо персонажів.

Копистка Мусій — рудавий чоловік, років 45, з товстими губами, вуси посмалені цигаркою. В салдатському картузі, але цей картуз він носить „козирем” приблатим з боків. Сорочка на випуск, з манишкою (дуже стара). Кисет висить на грудях (на шнурці). Коли палить цигарку, то „бичка” наліплює на губу і тому випинає її. Часто курить і від диму приплющує праве око (через те воно здається трошки меншим і на смішкуватим). *Рухів мало*. Розмову веде не поспішаючи, тягне, уважно слухає інших. Обличчя спокійне, в один бік. Коли каже „трах-трах”, то й то не ворушиться. Про революцію дбає, як про своє хазяйство. Знає все і всіх. Тільки в кінці четвертої дії він трошки оживав. Його бере „досада”, що діло ведеться не так, як на його думку треба було. Упертий, млявий, але твердий, як криця. До Васі ставиться прихильно й щиро. Любить дітей і молодь. В жінку закожаний, але веде її за собою. Весь він — рівна, розважна, розміркова на боротьба з куркулями.

Серъога. Весь час відчувається в ньому біль і злість, ненависть до куркулів скажена. Не посидючий, нерво-

вий, з гострими вузькими очима, підборіддя гостре, випнуте вперед. Із себе чорнявий, смуглий.

Дід Юхим. Вуси ѹ борідка, волосся сиві. Ніс великий. Сам маленький, худорлявий, спина погорблена. Ходить жваво, дрібненьким кроком, спираючись на свої ціпки. Трошки кучерявий. Очі ясні. Під білими вусами — непомітна усмішка.

Андрій. Років 27. Щирій, палкий, ще молодий борець. Ще вірить в людей і в людський розум (хоч і в куркулячий). Революція для нього — медовий місяць.

Гнат Гиря. Низенький, кирпатий чоловік, сам рудий, в бороді. Підсліпуватий. Очей майже не видно: вузькі, злі, хитрі. Обличчя в зморшках. Лисий, горбуватий лоб. Довгі руки ѹ коротенькі ноги. Як іде, то випинає одне плече вперед — з підскоком. Трошки гуняний.

Панько. В картузі і з чубом. Очі розумні, але нахабні. Легкодумний, але в третій дії йому дуже тяжко. Він неначе з двох частин, з двома обличчями — самолюбивість і легенівка свідомість. Тип новітнього писарчука. Разом з тим кандидат або в вояки, або в бандити.

Останні персонажі — звичайні. В п'есі мало дії. Прорізна ідея — палка, щоденна, дрібна ѹ через те тяжка боротьба незаможників з куркулями під добу голоду. Це війна, але „позиційна”.

Я знаю, що бракує динамізму в п'есі, що в ній чимало є порожніх рядків і сцен, але для мене переважала гола правда, неприбрана і нештурчна. П'еса — шматок життя. Отже слід виставляти в гострих реальних тонах. Для режисера головне: яскраво підкреслити те *перехрестя*, на якому спинилось тепер село. Дід Юхим (колишнє) — Копистка (сучасне) — Вася С (нове і молоде життя). Три доби і боротьба. Будні, голод і гибел.

P. S. Я знав, що спізнився з дорученням і моїми порадами. Я незадоволений тим, що п'еса ѹ досі сидить, загрузнувши, в Харкові і не ѹде на село. Хіба і зимуватимемо в Харкові?

Ой як кортить мені, щоб вона якнайскоріш опинилася в клунях та „гимбарах”¹⁶ у дядьків на селі. Вона потрібна там — а її немає.

З товариським привітанням

Куліш

3

23. XII. 24

Товаришу Любгенко!

Я вже до Вас без „вельмишановного”, по-дружньому, тепло й широко. Нераз збирався сісти й написати до Вас хоч коротенького листа і подякувати, що Ви взяли на себе клопіт і вивели 97, як кажуть, в люди. За кума взявши, Ви охрестили 97 так гарно, що я й не ждав. Так от: не писав Вам, бо виїздив з Одеси і провадив учительські з'їзди, навідував школи і т.п.

А ось тепер повернувся (учора). Сьогодні одержав від Вас другого листа і фотокартки — Кописткину, Васіну і Смікову. Дякую. Зовнішній вигляд Мусія не такий, як я його уявляв, але цілком погоджується і визнаю, що Г. Юра навіть на картці дав бездоганний і яскраво-художній тип Копистки. Велике ж його почуття.

Серьога Смік вийшов (на картці) далеко кращий, ніж я його уявляв собі. Вася — влучно.

Тепер щодо п'еси і рецензій. Призначати, я сподівався на менше (найгостріший критик це повинен бути сам автор). Недороблена була п'еса. Як грубо сказати — родив її на восьмому місяці від зачаття. Жанр кліщами витяг. Не жалію, бо тепер видніше, де саме хиби і як їх віправити. Я вже писав за це Дніпровському.

Перш над усе — 1 дія (сцена з самогоном). Мушу переробити так, що Ганна і Копистка ждуть прибуття із „Заксу”¹⁸ Стоножкиної доночки Насті з молодим. Після манашок приходять: Стоножка, Смік, Панько, молоді і ще зіваки (заглядають у вікна, як то, мовляв, без попа весілля справляють). Тут — до речі самогон, коротенькі балачки. Вся сцена набере більше руху і яскравости. Вийде коротшою, більш енергійною враз...

Друга дія — майже без змін, з маленькими скоро-ченнями і додатком (Ларион з'являється двічі). Третя дія. Написав її не так, як думав (пишу скоро — ви-ношую довго) за браком часу (дописував літом на спо-чинку) я викинув головне місце цієї дії: Ларион ловить вночі злодія (хлопця, якого послав батько хоч щонебудь вкрасти) і приводить до Гната Гирі. Хлопця живим кидають в яму, де ще недавно прихована була пшениця („пашенна яма” — так звату і на Херсон-щині). Тепер ще до цього додам „заговор” куркулів. Коротенька сцена (перша), де мають бути ще: дід з ціпком і один-два куркулі. Є навіть думка поділити третю дію на дві картини.

Четверта дія — потрібний перегляд — але... фінал. Незадоволений я, що переробили і так невдало, що він порушує і виголошує (не до речі тут) ідео-логічні міркування. Головним у п'есі є нерви. Не можна так „оказьонувати” кінець п'еси, яка матиме надалі до деякої міри історичне значення (мільйони загинули під добу голоду). Я мав на думці, що коли писав п'есу, два варіанти. Перший Смик умирає. Вбігає Вася. Жах і сум в очах. Кричить до мертвого Серьоги: „Вони йдуть сюди... біжать... дядю Мусія вбити... Чуєте?” Упевнivшись, що Смик мертвий, Вася з останніми силами підходить до дверей, розчиняє ножичка складаного і жде... За дверми чути скажений клекіт юрби. Двері розчиняються: Годований і Гиря виростають і — завіса.

Отут глядачі німіють і тихо йдуть додому, несучи в собі неугасимий огонь ненависті і помсти до ворогів революції. Тут дійсний, справжній фінал, од якого я, т. Любченко, плакав (не знаю тільки, чи було так де на селі, це моя фантазія довела лише до такого фіналу).

Другий варіант (малювався мені трохи раніше). Смик тихо умирає (сам знаю, що смерть його з довгим монологом, треба виправити).

Вертається Копистка, Вася і посланець з пакетом. В пакеті: вислати негайно назустріч підводи, везутъ хліб і кукурудзу на сівбу.

Тоді Кописка плаче й сміється разом: Чуєш, Сергію (це до мертвого) хліб везуть і ще кукурудзу... Прочитай, Васю, прочитай, синок, йому.

Вася (в острасі) Кому? Вони ж померли. І Копистка дає фінал: голосно прочитай, щоб товариш наш Сергій *погули*... він ще теплий, ще не охолов.

Вася розгортає пакета і ще раз читає, наблизивши-ся до мертвого Серьоги, майже над головою. А Копистка... Я не знаю, що робити з ним. Тут артист повинен показати, але показати без слів, без зайвого руху, Копистку так, щоб, дивлячися на нього, заплакав і контр-революціонер.

Найкраще було б, це — прошу Вас — повернути мені п'есу для переробки. Але поки рукопис привезуть почтою, і я її одержу — це розхолодило б мене. Тому я цими днями напишу варіанти, накреслю зміни і сам приду в Харків в кінці січня або на початку лютого місяця. Там за два-три дні виправлю і подам останню редакцію.

От я вже тепер виношу новий твір, теж п'есу: „Комуна в степу”. Виношу, але покищо не пишу.

Але добре знаю, що Копистки вже не буде. Копистка не повторюється. Він один і єдиний і таким залишиться в історії революційного ружу. Хай згадують його люди теплим словом.

Пишу до Вас, бо знаю, що Ви зрозуміли мене. Копистку я не списав, і не змалював, а створив його, зібрав, розплесканого в сотнях і одсвіченого в тисячах наших незаможників. І роки писав — сам радів і втішався. А як почали виставляти — занедував трошки.

Ну, не забуйайте і як коли напишіть.

Куліш

4

24. XII. 24.

Товаришу Любгенко!

Сьогодні написав до Вас листа (поштою). Після цього прийшов до мене т. Преславич і прохав, щоб я подав укр. драмтрупі в Одесі (працює під доглядом „Гар-

ту") рукопис „97" для постановки в Одеських робітничих театрах. Раїтом з цим довідався, що Массдрам (російський театр в Одесі) якось вибрав в Харкові „97" і, чутки є, готовить до вистави російською мовою (!?) Тому я звертаюся до Вас, як до кума („97" ваш хрищеник) вжити всіх заходів і надіслати мені посланцем (здається, — Єфименко) копії з „97" в такому рукописі, по якому її виставляла Держдрама (Г. Юра). Цебто: зміни, скорочений фінал, і т.п. Отже я, одержавши копію, перероблю п'есу для постановки, а може й для друку встигну. Як саме гадаю переробити, то про це написав Вам у листі. Мене тепер підстъбують з усіх боків — давай п'есу. Так, будь ласка, т. Любченко, зробіть для мене це. Головний рукопис хай залишиться в „Гарті". Копію мені.

З товар. привітанням

Куліш

P. S. Тільки но одержав телеграму від „Гарту".

5

9. X. 925.

Аркадію любий. Аж на Поділля залетів я од досади. Що раз зібрався користь якусь „Гартові" принести — а потім — помилка. Од тупих Майських, од гарячих і холодних, утік на десяток день і тут до сумних прийшов висновків: не мас майбутнього Україна. Бандити ми і отамани. І не прийде після нас нащадок прекрасний... і ляжемо ми трупом безславним і загородимо двері в Європу...

Як ти, любий мій, почувавші себе? (не літературно, а так, фізично?) Як там наш хороший Павло Григорович?⁹ Їдете до Леся¹⁰, чи ні? Коли він одкриває? От де наш геній. Як мені шкода, що не буду з Вами в нього.

Що пишеш? А ти знаєш, що ми маєм нового, хорошого, близкучого поета, молодого Василя Мисика?¹¹ Ти чуєш — як вони ростуть? Хай лишають наші отамансько-бандитські шляхи. А як ні, то хай перелазять через нас. Тисну тебе... Бачив „Комуну в степах"? Гірше чи краще? Вітай.

K.

28. VII. (1927)¹²

Дорогій мої Аркашо і матінко,¹³ спасибі за клопоти (з кватирею), звиніть¹⁴ ви мене, бо у нас була така спека, що зібралися до вас іхати, у мене од той спеки закрутилось в голові і в візника теж, що ми не могли найти дороги до вокзалу (от яка у нас була спека!!!). По дорозі візник розпріг коняку і пустив її у якийсь сквер, і вона там довго сиділа під деревом у холодочку і важко дихала, а ми пішли до вітру(от яка була спека!!!). А тепер спека спала, і я вернувся додому. Банда¹⁵ пише з Одеси, щоб присилав грошову підмогу і сам іхав до них (бо там теж така спека). Оце збираюсь іхати. Телеграми ваші збережу про пам'ять. Я іх сполучив до купи, прочитав і зрозумів так: Чудак! Гуревич! Літо! Пропаде Аркаша! Чудак Гуревич! Матінка. Як можна зрозуміти з двох телеграм од матінки, вона вабила мене приїхати, отріувши для цього Аркашу (Аркаша пропаде) і „страстно” кликала мене. (Гуревич чудак, мовляв, скоріше ідь). От так я зрозумів. Тисну руку і всіх цілую. Пишіть . . .

Куліш.

П. С. За цей час я і Григорович¹⁶ були єдині одвідувачі літ. буд. Виходячи звідти, почували себе трошки зворушено.

25. VIII. (1927).¹⁷

Дорогий Арка!

Повідомляю: приходить до мене Семенко,¹⁸ одкрився, що хоче утворити, мовляв, „лісвий фронт” (з метою врятувати українську літературу, як він каже, у Києві). Я сказав йому, що не розумію, 1) що таке, його лівий фронт; 2) що такий лівий в сучасній культурній ситуації буде ножем нам у спину і чималою шкодою для нашої молодої культури.

Про те він збирав у Києві хлопців і ставив цю справу. Про це, між іншим, написав мені О. Слісаренко.¹⁹ Всі

наші поставились до пропозицій Семенкових н е г а-
т и в н о.

Я особисто вчуваю в заходах Семенкових „дихання
вищого духа”, що йому суб’єктивно не вклоняється,
проте об’єктивно й мимоволі виконує його волю. Треба
вдарити по руках. Отже поговори і попередь Юрка²⁰ та
інших.

Тепер про Ю. Яновського.²¹ Із Києва одержали копію
наказа про звільнення його з посади худ. редактора.

Мотиви жахливо дики.

Треба негайно відповісти на таку політику Шуби²²
організованими заходами.

Перш за все: за що?

Мобілізуємо місцевком, відрядимо комісію, розкопа-
ємо все, а тоді — гарячим залізом по Шубі, щоб аж
шерсть зашкварчала.

Краше, щоб ти і Гриць²³ (стаття „Наше сьогоднія”²⁴
розгнівала багатьох і дуже розгнівала. Нам шиють нові
ухили), не засиджувалися довго та приїздили . . .

Ключика до шухлядки я оставил у себе. Багато кло-
поту з чеками. Виходить, що моого підпису не було в касі
Українбанку. Довелось писати і т. і. Налагодили і цю
справу. Ну, матінку вітаю на весь дух і тътю Женю.
Ще й досі в очах червоний вечір, море, чорний пес, жар
і хаос. Привіт нашим. Пиши.

Твій К.

ЛИСТИ МИКОЛИ КУЛПША ДО ДРУЖИНИ

(Грудень 1925 — листопад 1934)

1925 рік

1

16. XII. 25.¹

Декілька рядків тобі, дорога старенько!

Щойно приїхав до Шепетівки (10 год. вечора). Була завірюха, дороги замело, і поїзд запізнився на 7 годин. Довелось чекати в Коростені з 4 год. ранку до 11 год. дня.

В цю ніч майже не спав. Сьогодні не обідав. Починаю втомлюватися.

6 днів їздив санями по Поліссю, бував у найглуших місцях, у таких глухих місцях, що ще й не зустрічав у своєму житті.

Суцільний ліс, заметений снігом, убогі села з курними хатками, болота, вовки і кордон з Польщею. А в хатах люди, діти, свині, телята — всі разом. Ів не добре: бульба (картопля), житній хліб і ще з собою возив ковбасу, шинку і шматочок сала. На Поліссі не можна навіть молока дістати. Бідність жахлива.

Перспективи і припущення мої надалі:

якщо в Шепетівській окрузі (завтра узнаю) ще не має зимової перерви в школах, то перебуду тут і буду їздити по селах аж до 22-го. Якщо навчання припинилися, то перебуду всього день-два.

Дуже скучив за тобою і дітьми. Щодо відвідин Одеси, ще не вирішив. Повір, старенька, не хочеться туди їхати. Єдине — це треба знятися з обліку, бо великих неприємностей можуть вийти. В усякому разі дивитимусь і на час і на обставини та умови дороги. У Коростені

нічого від тебе не одержав. Значить, дома все гаразд і Вова одужав. Чи дісталася моого листа з Києва?²

Ну, старенько мила і діти мої, — виглядайте мене з дороги. Прийду — розповім про всі пригоди свої в дорозі: і про ліс, і про вовків, і про бандитів. Топіть тепліше хату, щоб не мерзли та харчуйтесь смачніше. А тобі, старенько моя, бойовий наказ: „визубрити” введення до політ[ичної] економії (те, що почала до першого розділу) та прочитати трошки азбуку комунізму. Прийду — спитаю, повинна знати.

Маман теплий і щирий привіт. Цілую тебе, Вову й Лесю.

Ох, яка це тут сила снігу! Був великий мороз, а тепер встановилось на годину.

От і писнув листа.

Твій Копистка.

2

22. XII. 25.³⁻⁴

Люба моя старенъко!

Сьогодні скінчив свою роботу в Шепетівській округі.

Знову довелося іхати поїздом, санками, знову про-дирався через ліс, озираючись, щоб не наскоочити на бандитів (є їй тут такі місця). Шепетівка, Славута, Ташки, Барбарівка, одне село забув, М. Ізяслав, містечко Ямпіль.

І, нарешті, скінчив. А тепер сиджу на станції Козятин і жду з Києва поїзда, щоб іхати до Одеси. І жалкую, що, не подумавши, купив білета. Поїзд із Шепетівки спізнився на дві години, скорий до Одеси вже подався і доведеться ждати (ніч) до шостої години ранку. Прийду до Одеси 24-го вранці (7 година). О 10 годині піду у військовий комісаріят, зайду до наших. 25 або 26 виїду до Харкова. Отже може статись так, що я прийду до тебе раніше за цього листа.

Дуже жалкую, що попхався до Одеси. Набридло іздити, затомився і бачу, що худий став, виснажений (погана їжа була, Шепетівка — „трущоба”). Оце сидів і думав, чи не купити квитка до Харкова? Але ж жаль 7 карбованців, що заплатив за квиток до Одеси.

Сьогодні приснивсь мені Вова: бив мене кулачками, а далі не пригадаю сна. І ти мені недавно приснилась... Роботу свою зробив добре, з певними (опредєльоннимі) наслідками. Потрудився. Приїду, то відпочити треба день-два.

Ну, чи добереш мого листа? Тут я звик до української мови, бо в цих округах вона масова. Треба, щоб і ти взялася за вивчення мови і що б у цій справі не пасла задніх. (т. е. не була последнє). Приїду, то мусиш скласти іспит (екзамен) з політичної економії. Готуйся!

Я мрію вже про те, що приїхавши додому помилюся добре, і ти мене почастуєш, як добра дружина, цуциком горілки і теплим поцілунком.

Цілуло тебе, дітей і маман.

Твій Мусій Копистка.

1926 рік

15. VII. 26.⁵

3

Дорогая, машинопишуща жона!

Приїхав я до Харкова і довідався — таки так комісія, й таки так мене ввели в склад цієї комісії. Повинен був я їхати в Білоцерківську округу, в якийсь район терміном на [півтора] місяці, тобто до 1 вересня. Вже приготувався був у дорогу, коли раптом сьогодні вияснилось, що не вистачає грошей на одну особу (200 карб.). Наркомос із своїх теж не може дати. Я залишаюся в Харкові з найпаскуднішим настроєм, в обставинах спеки, пильоти, бруду, смороду й повинен від завтра почати виконувати службові обов'язки. Погана вийшла в мене відпустка, а ще сумнішій її кінець. Компенсацію 4 дні мені дають, але що з того.

І так, машинопишуща моя, справа з відрядженням розладилася. Погорював я, з'їв порцію морозива (ціна 35 коп. за дві кульки) і вирішив заспокоїтись.

Щойно повернувся з цирку (ходили з Арнаутовим).⁶ Але що найжахливіше — так це... блошиці. Різного розміру як ж у ки — максимум, і як кропив'я-

не насіння — мінімум. Вони розмножилися завдяки нашій відсутності й заселили всі ліжка й гамаки. Першу ніч мене закусали, простирадло окровавили, і я не спав. На другий день я почав війну й почистив один гамак. (Штук 50 порізав кишенським ножиком), змастив гасом. Увечорі, перед сном, я побачив одного, що сидів на подушці і дивився на мене, вилупивши очі. Я теж вилупив очі. І так ми дивилися один на одного, витріщивши очі. Потім я його спалив і попіл видув за вікно. Але ж яке було мое здивування, коли я ліг і відчув знайомий свербіж і таке інше. За два дні вони знову забралися в гамак (переселяються). Завтра вичищу ліжко.

Купив півфунта шинки, але кітка її з'їла вночі. Води вдома нема. Беру в Стасюк,⁷ (у неї наші відра) для вмивання і милюся вранці та ввечорі (по горнятку води). Одеський засмал зійшов, але появляється харківський — з пороху і бруду. Проте, не дивлячись на ці стихійні лиха, духом не занепадаю, а навіть навпаки. Думаю запросити дезинфекційну камеру, отруїти всіх блощиць, потім найняти білільників, купити душ, ванну і грамофон. Накручу „Салавей мой, са-ла-вей”, влізу в ванну й буду блаженstувати. А може обіллю гасом квартиру і згорю тобі на радість, а діткам на втіху. Подумаю ще, що краще буде.

Інформую тебе, знаючи твою допитливість, щодо чисто жіночих зацікавлень:

Перше: баба Слабвенчиха⁸ ще не вмерла, а навіть навпаки — сидить на ганочку.

Друге: Данило робить квас (сьогодні виїхав).

Третє: Данилиха й Юрко десь поза Харковом живуть.

4) Всі Слабвенки виїжджають у відпустку (і баба теж, якщо не помре) 1-го серпня.

5) Стасюк нікуди не їде в відпустку, бо з труднощами пролазить у двері й, очевидно, у вагон не пройде.

6) Гуревич⁹ відпустку проведе в дворі, у бур'яні.

7) Двір заріс бур'яном на зрист коня.

8) Пальма¹⁰ годується блювотами випадкових, але досить численних п'яних. На мене дивиться меланхолійно й безнадійно.

9) Гончарових¹¹ не видно. Мабуть десь на лоні природи готують наступного младенця.

10) Фамулевич¹² у відпустці. 11) На сходах брудно. 12) Я замів середню кімнату. 13) Огірки — сорок копійок десяток, абрикоси — 20 коп. фунт. 14) Всі жінки постриглися. 15) Соловей¹³ поводить себе можливо. 16) Або я блощиць, або блощиці мене, але разом жити ми не можемо.

І прошу тебе, машинопищащая, тратити гроші так, щоб вистачило на дорогу у випадку, якщо ти і вся banda моя дорога спрямується до Харкова. Що ж стосується твого і дорогої банди приїзду, то я передаю питання про день і число вам усім на колективне вирішення. Боюся, що побачивши бур'яни, пильку, ви заголосите за Одесою і збільшите мені розлад нервовий і... шлунковий. І буду я чути денно й нощно: „у нас в Одесі, от у нас в Одесі... і так далі.

Із літературної братії в Харкові зараз — нікого, за винятком Любченка.¹⁴ Спека така, що я почав заганяти гроші на морозиво й п'ю сельтерську воду біля кожної будки, чого тобі не бажаю. Напиши, коли ти приїдеш як здоров'я банди.

Цілу і таке інше. Твій, замучений блошицями і взагалі семейним життям

Муж.

4

20. VII. 26.

Дорогая машинопишице!

Компенсували — дали ще п'ять днів відпустки (до 21-го). Думав поїхати в Рубіжну до твоїх тіток, але поглянувши в гаманець, вирішив сидіти в Харкові... Непогано, коли звикнеш. Ранком іду в бур'яни, роздягаюсь наголо і приймаю... муж, козявок, сонце, муравлів і всіляких комах. Вони лазять, а я дивлюсь і так далі. Взагалі від Одеси нічого не залишилося. Важу знову 3 пуди 23 фунти, саме тому настрій у мене повітряно-хмарний. Режим дня — суворий: встаю о 7-ій год., вбиваю всіх забудькуватих блошиць (я їх порядно знищив, можна вже якось спати!), роблю гімнастичні вправи

ви, обливаюся в ванні (купив — подробиці нижче), витираю підлогу мокрою шматою, йду по воду (1 коп. — 2 відра), зустрічаюся з Пальмою...

О 9-ій іду істи простоквашу ї пару яєць (Московська).¹⁵ Потім працюю над п'есою¹⁶ (гм...), о 12-ій — силою впихаю в себе (калоша і...) шматок хліба з маслом, шинкою і помідорами (штука 7 коп.), знову працюю до 4-ої, потім обідаю в якійсь домашній ідаліні (85 коп. із трьох страв, чисто і поживно), потім іду в бур'ян відпочивати, потім — у вбиральню, потім — з убиральні і так далі. Життя мое — аскетичне, як бачиш.

Можу похвалитися: пішов на Благбаз¹⁷, ходив годин з чотири й купив (торгувався до бійки): столик для посуду (12 карб. — дорого), етажерку для книжок (8 карб., вживана, дубова, але в добром стані, вдало!), ванну за 12 карб. (легка, небагато води треба, грубому незручно, але уральського заліза — непогано) і поливальницю за 1 карб. (замість душа — добра штука, сидиш у ванні, поливаєшся і хрюкаєш). Ну, як?

Далі: після від'їзу, і місячного некористання, в кімнатах зібралось стільки сміття і випарів, що довелося чистити цілий день (перебрав книжки, викинув ваші шматки, прибрав коробочки, плящечки, шматочки, позамітав кімнати (пака сміття!), вимив у двох кімнатах підлоги, витер стіл, крісла, вичистив ліжко, витріпав порохи з матрацу (Льоліного). Тепер підтримую чистоту (віником, шматою, блощиць ріжу ножем). Пишаюсь! Якби ще примус, та, до речі кажучи, дівчина років 17 і таке інше, то я б був досконалій на всі 100%.

Новинки: 1) приходив міліціонер і повідомив, що наші речі, котрі вкрали ті вельми кмітливі парніги, не знайшли і справу про них припинили. 2) Баба Слабенчиха куняє на сходах і зачіпає мене, коли я виношу миску з помиями. Очевидно сумує, а вмирати не хоче (Слабенко вийшав). 3) У Пальми 7-меро щенят. Сталася драма: хлопчаки покидали щенята в убиральню. Вони там пищали цілий день. Пальма прибігала до мене, скавуліла, лизала руки і, очевидно, кликала до вбиральні... Бігала вона і до других. Нарешті три хлопці пожаліли ї почали витягати одне щеня (решта здохли).

Прихитрились витягнути дротом. Коли Пальма побачила обліплену дитину, вона кинулася облизувати... Я бачив, як у неї тремтіли ноги. Щеня це вона занесла в кубло і годув. До мене прибігає й інколи проводить до водопроводу. 4) Останні пси (Марс та інш.) сплять на сходах (доводиться переступати). 5) Інколи сам з собою граю в шахи. 6) Вдень у нас світить сонце, вночі показується місяць. 7) Вночі холодно. 8) Де-не-де жовтіє листя. 9) Більше нічого. Так! Сьогодні замовив штукатурів, за 12 карбованців, побілять всю кватиру. Думаю повести на блощиць рішучий наступ. Мрію про натирача.¹⁸ Гроші топляться, як віск від вогню. Поки, все!

Ну, а як ти з бандою? Як успіхи з Непомнящим?¹⁹ Чи він пам'ятає, що ти в нього вчишся? А ти щонебудь пам'ятаєш? Хочеться написати тобі якнайбільше. Вчора чи позавчора я перебираю рукописи і випадково натрапив на твій зшиток з щоденником. (Мих[айлівські] хутори, Догмарівка, лютий і березень 1913 рік). Прочитав. Прекрасна симфонія, але вона неповторна. Степ, жайворонки, глушина, молодість і любов до туги. А знаєш — є характерні місця в щоденнику, що підтверджують мою пізнішу думку про тебе. Про себе в ті часи скажу: кохання тим і хороше, що воно сліпе. А взагалі згадав той час з надзвичайним хвилюванням. Таке ж багатство залишилось позаду. Але я тоді кохав тебе набагато разів більше. Не вмів тільки проявити цього кохання в усьому його багаточому змісті. Хороша штука — молодість, але, на жаль — неповторна! Ну, досить!

Не забудь, старушко, захопити книжки, про які я говорив. Там є мої записні книжки, нотатки, листи. Очевидно, не охота тобі виїжджати з Одеси? Хоч я вважаю, що харківський двір з бур'янами кращий за одеський вонючий колодязь. Жаль, що ця відпустка пройшла для мене невідчутно й зовсім негаразд. По праці почиваю, що негаразд. Важкувато йде праця. Ех, старість, старість, сказав Бульба і заплакав. Я, звичайно, не заплачу, але такою манерою висловитися можу.

Як з Дунею? Залишається в Одесі, в Олешках, чи хоче до Харкова? Чекати тебе 1-го? Завтра йду на працю. Ц-і-л-у-ю тебе, Льолью, Вову, маман, Дуню і навпаки — Дуню, маман, Вову, Льолью і тебе...

25. VII. 26.

Поспішне.

Дорогая моя женомашинице!

Учора дістав від тебе листа. Телеграми не треба — це дурниця іхати на тиждень із одного двору в другий і тратити на дорогу не 13, а 26-30 карбованців. Крім того я підрахував: витратив я в Одесі на тютюн, театри, купівлю — 100 карб., одержав тут лишину платню 136 і сьогодні її викінчив (харчування, купівля, дріб'язок), дав тобі $150 + 160 = 360$ карб. Разом гахнуло грошей за місяць з гаком 510 карб. У мене волося дубом стало (на голові, під пахвами і т. д.) Глянув у гаманець — зовсім ріденько. У Харкові така дорожнеча, що на 136 карб. буде нам тяжко. А додаткового заробітку поки нема. Та смерть, як не хочеться себе мучити всякою халтурою. Ех-хе-хе, старенько! Покидай якнайшвидше вонючий двір в Одесі (за 510 можна було б у лісі під Харковом коло річки жити місяців зо три приспівуючи). Зустрічав я товаришів, що відпочивали під Харковом. Поправились на 10-15 фунтів, зміцніли, поздоровівали. Ну й не пощастило мені! Місяць у безглуздій сенаторії мучитися з шлунком та три тижні бігати по харківських пивницях і обжорках. Гірце не може й бути. До того ж напружена боротьба з блоцицями і хатнім брудом (запустили!). І за це гахнути всі гроші, що збирав цілу зиму. А ти ще сидиш в Одесі й навіть на пляж не ходиш.

Ось що, Тосенько дорога, якнайшвидше, до 1-го серпня приїжджаї і не залишайся, як ти пишеш, поки грошей вистачить. (Краще збережи! Пригодяться).

Дурницю зробили ми. Хвилювий з родиною і ще дехто з сімейних письменників знаєш де? В Олешках! Поляють, рибу ловлять, бурлакують. Дешево, поживно, спокійно . . . Ех, хай воно з таким літом, відпусткою й Одесою-мамою, щоб вона згоріла! Всадити гроші без усякої користі і ще більше змучитися. Далася тобі і дітям ця Одеса, щоб вас, поїхали — і ось нате: сидіть у брудному колодязі, бояться тратити гроші на пляж (а з такої економії користі, як з козла молока!). Ні, жод-

них Одес більше. Більше слухати вас, бандитів, не буду. Кидайте її негайно, чого ви там ще вичікуєте: 1/2 фунта, 1 фунт ваги?

Ось подумай, старенько, над усією цією історією й ти згодишся зо мною. Хіба Вові чи Льолі потрібне повітря в Одеському дворі й безконечні забави в смітті? Хіба треба було тратити майже даремно 510 карбованців, щоб зіпсувати півтора місяця відпочинку? Приїжджайте і не тратьте даремно грошей. Крім того, я ще хоч серпень місяць поживу нормально й поспитаюсь хоча б харчуванням підвищити вагу з 3 пуд. 20 фунтів (ще схуд). Я зараз уявляю собі: ви в Одесі спите на підлозі, без матраців, а я в Харкові на самоті борюся з блошицями. Ну, не комедія?! Адже ж і тобі скучно і тоскно одній. Скучно й мені. І який не поганий я чоловік і батько (як ти кажеш), але скучаю за вами.

Лети, машинописище, мила, потіш старичка, нежай „он” почус, про що говорять хазяїн з хазяйкою . . .

Цілую всіх!

Привіт усім!

Хай згине Одеса!

В суботу вийду зустрічати.

1932 рік²⁰

6

Кислі-води.²¹

4. X. 32.

Дорогая моя бандо!

Доїжав благополучно, якщо не вважати на невеличку неприємність: ще в Харкові, у трамваї у мене якийсь дуже талановитий спец витяг з кишені непомітно й нечутно мого друга-годинника. Як це трапилося, і як він витяг, то про це один мабуть милосердний Бог знає . . .

Улаштувався в санаторії. Годуюсь добре. Завтра починаю ваннитися. Пишіть і пишіть. Не забувайте. Привіт Юр. Ів.,²² друзям і особливий — Курбасові²³ Цілую. Ваш тепер без годинника

M. K.

Як у Вови конспект поживає? А у Льолі картопля? Пишіть.

23. X. 32.

Дорога дружино і гади!

Як ви там? Я ніби нічого собі. Правда, після кількох ванн почував себе негаразд. Лишилося ще шість. Замовив уже квитка (бо замовляти треба за 12 день). Вийду звідси 30-го вночі. Поїзд, коли не ловитиме гав у дорозі, має прийти в Харків 31-го о другій годині ночі, себто вже першого листопада. Трошки погано, що з грошей я вибився. На дорогу вистане ніби, а от купити масла не доведеться. Та й не дешеве воно тут (біля 15 карб.). Привіз би Вам шматок гори, та важко на серце. А нарзан такий, як і в Харкові.

Ще раз, старенько, — візьми грошей і що можна вигідно купити, то купи. Сьогодні тут дме такий вітер, що аж гори хитаються. Падає жовте листя, а з сосон — шишкі — на бідних Макарів. Хмарно. Але днів з п'ятнадцять стояла прекрасна година. Поправився я на 200 грам! О! А поправившись отак цілую на 200 грам міцніше. Привіт усім, усім, усім!

1933 рік

Листівка без дати. Поштовий штамп: Одеса, 24. 6. 33.²⁴

Дорогая старушко!

Сьогодні нарешті я іду далі, в Хорли.²⁵ Ждав од тебе вістки про здоров'я Вови. Не одержавши звістки, думаю, що стан здоров'я більш-менш задовільний. Отож, іду далі й більше заспокоєний. Напиши в Хорли обов'язково, як почував себе Вова, як твоє та Льолі здоров'я. Обов'язково піди на комісію (це для того, щоб послати тебе на Лермонт[овський] курорт). Бабушка іде в Олешки продавати дом, а тоді до нас. Дуня²⁶ служить за прачку, а я іду в Хорли і цілую тебе, Вову і Льолю.

Твій М. К.

P. S. Привіт од Колі, Груні Круглякових²⁷ і Невелів.²⁸

Листівка без дати.

Поштовий штамп: Кисловодськ, 21. IX. 1933.

Дорогі мої, гм... Антоніно Іллівно, Ольго Миколаївно, Володимире Миколайовичу і Джой Джековичу!²⁹ Приїхав. Дощ пиріщив усю дорогу й тут не перестає. У вагоні текло, а тут поки що — ні. Харчі, кажуть, добрі. Ходив, думав купити собі винограду. Нема. Зато є багато (закреслене слово — Г. К.) і всі на мене, гм... задивлялися. Кланяюсь я вам од білого лиця й до сирої землі. Пишіть. Володимире Миколайовичу, глядіть не прогавте „получки” в ЛіМі³⁰ або в Рад. Літ.³¹ Та напишіть, чи вскочили ви в дев'яту групу. Адреса моя така: Кисловодськ, Санаторій 13, им. Семашко, а писати треба мені. Цілую вас всіх. Ваш чоловіко-батько.

P. S. Вово! Доглянь рушницю. P. S. Рушницю гляди!

1934 рік

10

10. VII. 34.

Дорога старенько, діти, бабушко і Джой!

Я — в Одесі. До чого ж вона-мама сіра тепер і облуплена, не мазана... В Одесі я тільки зійшов з поїзда, то трохи був не загубив туфель. Роздивився ще раз і таки переконався (ганьба! ганьба!), що вони великі і мають твердий намір і настрій спадати. Тому я був уже на базарі й продавав їх. Давали 80 і 100. Покищо не продав. В Одесі таких туфель нема (одеські — з картону). Там же на базарі купив абрикосів і так об'ївся з горя що... того і вам з одного боку бажаю, а з другого не бажаю.

Прочитав „Комуніст” від 9. VII. (читали вже?) От мені не везе. Навіть у дорозі не везе — знов „пропечатали”.³²

Ну, а все ж таки в море лазив і скупався раз. По-знайомився з „девочками” (їйбогу!), а як саме і скільки їм років, то про це розповім, як приїду. А поки дозвольте вас заінтергувати і на цьому скінчити мого до-

vas, дорогая моя бандо, батьківського, чоловічого, зятевого і нарешті хазяїнового (це що до Джоя) листа, побажати вам усього доброго, поцілувати і... хай живуть Куліші! Хай!... от...

Ваш, значить, батько (що значить отець), муж (він же й чоловік), зять (здравствуй, зздравствуй милий зять, пожалуй у хату) і, нарешті, М. Куліш. Сьогодні думаю іхати далі. Куди? В Хорли чи Херсон ще не вирішив, але іду...

Був двічі у Жана.³³ Привіт од нього.

Р. С. Старушко! Чи не прислали часом з Київської Кінофабрики грошей?³⁴ Обіщали.

11

15. X. 34.³⁵

Дорогая старушко!

14. X. приїхав. Це було о третій годині. Поїзд спізнився на 1 год. і тому зустрічі (урочистої) не відбулося. Але з нагоди моого приїзду вулицями ходило багато публіки, особливо жінок та дівчат, котрі зараз же звернули на мене свою виключну і винятково гарячу увагу. Вони провожали мене цілим натовпом аж до санаторія „Торн”, та в санаторії їх не пустили, отож вони влаштували тоді демонстрацію під вікнами і демонстрували, аж поки я не вийшов з ванни і не з'явився на балконі... (продовження буде),

Санаторій, як я визначив його ще вдома, — третесортний, для „протчих”, проте непоганий. Годують п'ять раз на день: а) сніданок перший, б) кава з бутербродиком, в) обід з трьох страв (такий, як у нас і навіть трохи кращий), г) вечеря і д) ще дають чашку кави о год. 10 вечора. Крім того чимало є цікавих жінок, на котрих, коли істи, то можна дивитися. Але, кляті, коли ідять, то на мене не дивляться.

Валеріян³⁶ „расточає улыбки” і навіть докторисі сказав, що вона симпатична. Йому зразу дозволили лазити на гору. Ну, а мені, звичайно, з моїм порочком — зась. Проте, загальний стан здоров'я не загрозливий. Сподівається на гірше. А виясниться більш певно після трьох-четирьох ванн. Напиши, старушко, і пиши,

як у тебе вдома. Перше — чи не прислали з кінофабрики грошей? Друге — чи не втекла часом з дому, щоб тайно обвінчатися, наша кохана донька Лелека (Чи не полетіла вона далеко?) Чи не збирається ще раз бігати Вова? Як наша бабушка? Чи годують наші сусіди Джоя? Про все, про все напиши, дорогая моя старушко. Цілую. Привіт дітям, бабушці і всім.

Твій старик.

12

21. X. 34.

Дорогая старенько!

Поспішаю тебе повідомити, що у мене все по-старому і на своєму місці: порок — у серці, ти і діти в моїй пам'яті, ніс — там, де й був. Сім день стояла золота погода. Ах, яка погода, яке голубе небо, які... жінщини... До речі про жінчин я в першому листі не скінчив. Так от тобі продовження:

...із ванни я вийшов на балкон і натовп жінок внизу вибухнув криками любові, бажання, захоплення. Але прибіг загін кисловодської міліції, примчала пожарна команда, десять членів міськради, жінвідділ і не допустили жінок до мене, а мене до жінок. Вони мусіли розйтися, кидаючи камінням у міліціонерів, і розшибивши голови на черепки кільком членам міськради, і випивши пожежну бочку води (од жаги й любовного до мене жадання). Але дві з жінчин не пішли додому, а вилізли на Ельбрус³⁷ і кинулися сторч головою з криком: „без тебе (це значить — без мене) життя не життя, а муки й жах”... (Продовження буде).

...Була, кажу прекрасна погода. А сьогодні хмарно, іде дощ і холодно. Почуваю себе непогано. Харч теж непоганий: добрий сніданок дають. От тільки обід не смачний. А як ти, старенько, поживаєш? Напиши. Чи немає часом грошей з кінофабрики. Якщо прислали, то обов'язково підремонтуй собі зуби. Обов'язково, чуєш?

Як Лелека й Вова? Перекажи Лелеці, що я підшукую її хлопця і, здається, надибав одного. Він з каракайців (місцеві татари), у нього чорні очі й кинджал... Отож

Лелека нежай не журиться. Якщо хлопець з кінджалом почастус мене разів з десять добрим натуральним віном, шашликом,³⁸ і зурною,³⁹ то так Лелеку й просватаю. Ну, а покиць цілу тобе, дітей, бабушку. Напиши, що нового. Привіт Григор. Даниловичу,⁴⁰ Юр. Івановичу⁴¹ і всім добрим до мене людям. Привіт Жану⁴² — напишу. І привіт Марії Михл.⁴³

Твій голо — вік і старенький.

13

Лист без дати.

Дорогая стара!

Сходи ти будь ласка до Фінкельштейна⁴⁴ і хай він послухає твоє серце, мое серце! Коли твоє серце, мое ти серце, ще не опорочилося, то товстіти ще не страшно. Але коли в йому є неполадки, то тоді треба обов'язково обмежитися. Бо мені, наприклад, моя лікарка не радить більше за 68 кіло поправлятися (а в мене уже за п'ять день набігло за 68!). Важити більше за 4 і $\frac{1}{2}$ пуди я тобі не раджу.

Коли одержала гроші, то пошиї собі пальто, поремонтуй зуби і обмундируй трохи дітей. Як матимеш час (або доручи Вові) однеси до чоботаря мої ботинки. А тут — дощ і дощ. Навіть на вулицю не випускає. Не вважаю на це, ходжу маршрутом ч. 1 і навідую кіно. Почуваю себе непогано. Годують добре. Турбуєсь справами моєї доњки, щоб часом справді не засудили її.⁴⁵ Як її здоров'я і самопочуття? Хай не хвилюється. Життя є життя, а не рівна стежечка і не подушка. Цілую її, себто мою дочку Льолю, а не подушку. І цілую тебе, мою любу старушку і Джоя старичка.

*Bash „он”.*⁴⁶

14

Лист без дати.

Дорогая старенько!

Листа твого одержав. От спасибі. Пишу. Електрика тут так погано світить, що пишу над силу й навмання. З твого листа видно, що найкращі справи у Джоя: йому й чобіт не треба купувати, ні бот, ні служби шукати. Ще й сусіди годують. Зовсім добре. А от решті — не так. Я все таки раджу тобі через день-два, а масла

трошки купувати. Не можна без „жиров”, старенько. Охлянеш, то ще гірше й дорожче вийде. Це — перше. Друге — я вже писав: полагодь собі зуби. Обов’язково. Коли прислали ці 750, то маю надію, що пришлють і ще 750 (авансові). Що служби не знаходиться, то цим не журиється і не турбуйся. Ще протягнемо місяць, два, а там може наші справи покрашають. Я почиваю себе добре. Сьогодні „принял” шосту ванну. Трошкі застудився (горло), бо в Кисловодську стало холодно і дме вітер. То мене мабуть і продуло. В. Поліщук уважний до мене (спасибі йому). Не встиг я ще поскаржитись, що горло болить, як він уже мотнувся до чергової сестри, покликав лікарку, випросив на кухні булочку й чаю — з ним не пропадеш. Живий, веселий, бадьорий. Легені й серце у нього — як у бика. Спати може і спить хоч за якого гуркоту. Словом — здоровий чолов’яга, нівроку йому. І єсть добре, і жінкам подобається. До речі — про жінок (закінчення) ... Три, як я вже писав,⁴⁷ кинулися з Ельбрусу сторч головою в провалля й розбилися. Знайшли тільки череп одної, а в черепі записка на мое ім’я: „сухою я корочкої питалась, холодную воду я пила... Прощай і будь же ти, варваре проклятий” ... Ця трагічна смерть справила на решту жінок таке гнітюче враження, що всі вони одвернулись від мене і навіть не дивляться, коли я проходжу повз них. Та, од котрої залишився череп з запискою, блондинка (ої!), їй було 17, не то 47 років. (Неясно написано, а по черепу не добереш). У неї була на шиї маленька мушка, паспорт і картка в розподільник Ч. 1. Перед тим, як вона побачила мене й закохалася, вона, кажуть, з’їла цілий кавун і кіло винограду. Крім того, у неї є дід, котрому 71 год, і котрий пише вірші не гірше Тичини. Від двох других нічого не залишилось. Тільки, як крикнули: „прощай, дорогий”, то й досі, кажуть, по всіх кавказьких горах котиться луна — щай... роги, що значить ехо. Жаль, конешно. І, конешно, після цього я цілую тебе, старенько і не забиваю. Цілую також Лелеку, Бову, бабушку й Джоя, котрого на канапу прошу нізащо не пускати.

Твій старий кавказець.

ЛИСТИ МИКОЛИ КУЛІША ДО ДРУЖИНИ З ТЮРМИ И ЗАСЛАННЯ¹

(Грудень 1934 — червень 1937)

1934 рік

1

25. XII. 34.²

Дорога старенько!

Живий і здоровий. Одержав від тебе „передачу”: сіру сорочку, кальсони, три пари панчіх, рушник, хустки, масло, сало й цукерки. І грошей 20 карб. Сердешне спасибі. Тільки ти не турбуйся передачами, бо я ж знаю, яке в тебе скрутне матеріяльне. То „передача” тільки завдаватиме мені невеселого думання. Я тут не голодую й не мерзну. Не одривай у дітей. А що буде потрібне, то я напишу.

Привіт. Цілую тебе, дітей і бабушку.

Ваш чоловіко-батько.

М. Куліш.

Черкни про здоров'я твоє й дітей. Адреса: Київ, НК-ВД УССР (Інститутська 5), Спецкорпус, Кулішу.

1935 рік

2

26. I. 35.

Дорогая старенько!

Нарешті одержав від тебе листівку. Дуже радий і сердешно дякую. Черкни ще два-три слова про твоє і дітей здоров'я. Та знай, старенько, що сиджу я не даром. Винний був у націоналістичній контрреволюційній організації. Хай це буде застереженням для наших дітей і хай вони ніколи не в'яжуться з націоналістами, нехай ідуть тільки одним шляхом — шляхом інтернаціоналізму.³

31. ХІІ. В. М. Омельченко⁴ передала мені пару не моєї білизни. Мені це — неприємно. Які книги можна продати? Всі. У першу чергу продай „Большую советскую энциклопедию” (найдіть покупця з нових передплатників). Всі книжки українською мовою. Нехай Вова залишить собі чужоземну класику (у скляній шафі) та поліцю філософії й соц. економічних (Платон, Гегель, Маркс, Ленін, тощо). „Малую сов. энциклопедию” теж нехай Вова залишить собі, а як буде скрута — продайте.

Що мені потрібно. Зараз у мене трохи рвуться штани та й повстянки теж починають. У чоботях було б краще, та про це я напишу. Як знайдеться за і в і х 20-30 крб., то пришли. Ну й всього тобі, всього доброго. Привіт дітям і бабушці.

Твій Микола.

Р. С. Твої 20 крб. тількищо прийшли. Одержу цими днями. Спасибі.

3

21. II. 1935

Дорогая старенько!

Ще 26. І. написав тобі листа. Думаю, що одержала. Чому мені не напишеш? Оце згадав, що у лютому, здається 24-го, народження нашої дочки Ольги, га? Вітаю її й цілую. Недавно приснилась, що грала — і музику чув — якусь композицію з Ег蒙та й Патетичної Сонати.⁵ Спасибі, ой спасибі ж! Як Вова? Йому я бажаю скінчити десятирічку, так бажаю, як колись собі атестату за 8 класу бажав. І теж цілую. Одержив від тебе в кінці січня 20 крб. Сердечне тобі спасибі, старенько. Подав заяву моєму слідчому з просльбою, що коли можна буде, то щоб переслали тобі моого годинника. Як обсядуть тебе з дітьми злідні — продай (хоч і подарунок це мені, а продай у крайньому разі). Розхитався і ма-будь спаде з зубів золотий місток. То я мабуть теж проситиму переслати його тобі. Але все це паліятиви. Дуже добре було б, коли б ти знайшла собі яку службу, заробіток хоч невеликий. Як я цього тобі бажаю, ти й уявити собі не можеш, люба старенько. Думаю й пле-

каю надію, що знайдеш і якось влаштуєшся з дітьми.
Бабушці привіт. Бажаю вам усім здоров'я й ясної долі.

Твій Микола.

P. S. Щодо чобіт чи там черевиків, то покищо мої повстянки держаться, а штані я заштопав. Напишу —
тоді вищлеш. Наготов. Сьогодні одержав від тебе листівку. Дякую. Пиши.

Твій М.

4

26. II. 35.

Дорогая старенько!

Сердешно дякую за листівку (одержав 21. II), ї за привіт, і за 20 крб., що я їх теж одержав у кінці січня і про що написав тобі. Не турбуйся — я цілком здоровий. Що мені прислати, то про це я здається тобі вже писав. Мені потрібні будуть туфлі або чоботи, бо скоро ж весна і в повстянках буде не зручно. До туфель, звичайно, панчохи. Про решту напишу. Краще, звичайно, прийшлись би чоботи (якщо не продали моїх мисливських, то помінай на менші й прийшли). Чи маєш ти заробіток? Продай „Большую енциклопедию”. Цілую тебе, дітей і бабушку.

Твій М. К.

5

8. III. 35.

Дорогая моя старенько! Діти й бабушка!

Учора й сьогодні одержав від вас аж два листи. Ви й уявити собі не можете, як я зрадів і який я радий особливо за вас, діти, що добре вчитесь, працюєте і що Льоля скоро гратиме на концерті. Дуже радий. Ну, а я цілком здоровий і почуваю себе тепер гаразд. Не зрозумів тільки, старенько, чого ви живете в одній кімнаті?⁶ Напиши. Та навіщо ти вислава мені стільки речей? Будь ласка покищо білизни, одіяла, подушки, носових хусток не присилай. Я обійдуся. Цілую вас і вітаю.

Ваш головіко-батько.

З міжнароднім жіночим днем вітаю вас!

25. III. 35.

Дорогая моя старенько!

Дуже дякую тобі⁷ за посилки. Одержав першу й другу. Тільки ти прислава мені й такі речі, що вони зараз мені не дуже потрібні. А от калоші забула. Ну, та нічого. Ще раз сердешно тобі дякую.

Напиши, дуже тебе прошу, напиши, як твоє здоров'я, і дітей. Як поживає бабушка? Я здоровий. Цілую тебе, старенько, дітей моїх цілую й бабушку. Всього вам найкращого.

Годинника поки не послано, одержиши його згодом.⁸

Твій Микола.

P. S. Вітаю вас з відкриттям пам'ятника Шевченкові!

8. IV. 35.

Дорогі мої дружино й діти!

Дуже прошу вас напишіть мені, як ваше здоров'я, і як ви живете. Вже місяць, як я не маю від вас звістки, думаю і турбується. Я — здоровий і все у мене гаразд. Посилки ваші одержав, а також і листа, здається від 6. III. Ще раз прошу черкніть мені кілька слів про своє здоров'я і життя. Вітаю вас і цілую. Також вітаю і цілую бабушку. Всього вам найкращого.

Ваш батько і твій, старенько, Микола.

14. IV. 35.⁹

Дорогая моя старенько!

Вже більше місяця я не маю від тебе звістки. Чому ти не пишеш? Як ти живеш, як твоє здоров'я і як здоров'я дітей? Я дуже і дуже непокоюся. Думаю про вас і всякі думки йдуть у голову. Дуже добре було б, якби ти могла приїхати на побачення. Я знаю, що для подорожі в тебе нема потрібних грошей. Та коли ти можеш позичити або продати що, то зроби це і приїдь. Чотири місяці ми не бачилися, тепер така можливість є.

З речей мені майже нічого більше не потрібно. Хібащо калоші та мос демісезонне пальто (хоч воно у мене таке старе, що не знаю, чи годяще буде). Проте привези й прихопи також кепку. Ще потрібна мильниця на міло і зубна щітка. Буду сподіватися й ждати. Якщо приїхати змоги не буде, то напиши як можна скоріш. Я — здоровий і все у мене гаразд. Отже, до побачення. Бажаю тобі, старенько всього доброго, цілую тебе, дітей і бабушку.

Твій Микола.

9

15. VI. 35.

Дорогая моя старенько!

13. VI. я прибув до місця моого призначення. Соловки. За кліматом і природою це місце, мабуть, найкраще з усіх тих, які я переїжджав і де тимчасово перебував. Найкраще воно і своїми житловими умовами. Харчування в цілому достатнє. Є бібліотека. Так що про мене, моя старенько, не турбуйся. Я — здоровий і почиваю себе задовільно. Дуже турбується про тебе й дітей. Два місяці не маю від тебе вісточки. Де ти й як живеш? Як діти. Чи закінчив Вова школу? Чи працює над музикою Лолья, а чи вже продали піяніно? Відгукнись, старенько, напиши. Пишіть мені частіше. Повідоми мене, чи будеш жити в Харкові чи думаєш переїхати і куди?¹⁰ Я боюся втратити з вами зв'язок. Еверсь час думаю про тебе і дітей. Писав тобі з дороги, але не знаю чи дісталася мої листи. Буду ждати, буду ждати від тебе листів. А покищо бажаю тобі всього кращого, моя старушка, міцно цілую і обіймаю тебе і дітей.

Моя адреса: Ст. Кемь, Кіровской желдороги, Соловки, мені.

Твій Микола.

Учора тут був прекрасний соняшний день. Зеленіють дерева. Згадував Таврію. Тобі я буду писати три рази на місяць.

8. VIII. 35.

Дорогая моя старенько!

Одержав від тебе посилку — чоботи, що ти адресувала ще на Кемь. Спасибі тобі, старушко. Але — жодного рядка, жодного листа, ось уже скоро чотири місяці! Турбуєсь, думаю і тоскую. Хоча б декілька слів від тебе, як ти живеш і як здоров'я дітей. Декілька слів, дорогая старенько, і легше було б. Пишу тобі на нову адресу, що стойть на посилці (письмо твоє й не твое, не пізнаю). І ще раз подаю мою адресу: Ст. Кемь, Кировської желдороги, Соловки, мені. Цілую тебе й дітей.

Твій Микола.

8. VIII. 35. — (двадцять років, як ми одружилися — 26. VII. за старим стил.).

4. IX. 35.

Тосю рідна!

Я вже писав, що грошей 20 крб. одержав. На талоні ти повідомила, що ви живі й здорові (ти і Льоля). Про Вову не згадала. Я дуже турбуєся, чи здоровий і живий він? Може щось трапилось, захворів і не живе вже, а ти від мене ховаєш. Невідомість, ще більша мука. Благаю тебе, напиши хоча б декілька слів про своє здоров'я і здоров'я дітей. Цілую Вас.

Твій Микола.

Адреса: Ст. Кемь, пристань, Кировської желдороги, Соловки.

12. IX. 35.

Від Куліша М. Г.

Тосю рідна моя!

Сьогодні одержав від тебе два перших листи (з 28. VII. і 20. VIII.). Який я радий, який я радий старушко моя рідна, що ти й діти живі й здорові. Дякую за листи, сердечно дякую.

Про мене не турбуйся. Я живий і здоровий. І не тільки не хожу брудний, як ти думаєш, але через кожних

шість днів буваю в лазні, одержую чисту білизну, рушник, пошивку, простиralо. І харчування задовільне: ранком чай, хліб, трошки масла; обід з двох страв, на вечерю кваш. капуста, каша, чай. Одержую й цигарки. Є бібліотека. Читаю. Пробую писати. Децо виходить. Дуже турбувалася й мучився без листів. Тепер легше. Міцно цілую тебе, мою рідну, і дітей. Нехай діти поповнюють свою освіту, якнайбільше читають і не тільки белетристику, а марксистську літературу. Нехай якнайглибше вивчають і зміцнюють свій радянський світогляд. Це мое прохання і бажання.¹¹

Ще раз обіймаю вас, моїх дорогих. Бажаю здоров'я і спокою.

Ваш Микола.

Бабушці, сестрам моїм, Луші й Дуні, а також Ніні сірдешний привіт.

P. S. Чоботи я одержав. І гроши 20 крб. Спасибі. Пальта не треба присилати. Із речей, я вже писав, мені нічого не треба, крім шкарпеток. Буде зможа — пришли маленьку посилочку: декілька загальних зшитків, паперу, пера і чернильничку. Писав тобі, декілька листів післав.

Твій К.

Адреса моя: Кемь — пристань, Кіровської желдороги, Соловки, мені.

13

4. X. 35.

Рідна моя старушко!

Не знаю, де ти тепер — в Харкові, чи переїждала, як ти писала в листі з 20. VIII., до Одеси, до дітей. Пишу на харківську адресу, бо адреси дітей не знаю.

Одергав від тебе всього два листи (з 28. VII. й 20. VIII.). Радий, що ти й діти живі й здорові. Турбуєшся, що ти не одержуєш моїх листів (крім червневого, як ти пишеш) і не знаєш, чи я живий, чи здоровий. Писав тобі. Живий і здоровий. Тоскую за вами. Думаю кожну хвилину. Бажаю вам здоров'я й щастя. Міцно цілую тебе й дітей. Жду листа.

Твій Микола.

P. S. Уже писав тобі, що гроші й чоботи одержав. Пальто не треба. Із речей я нічого не потребую, крім шкарпеток. Писав тобі, щоб прислава. А також паперу та декілька загальних зшитків. У мене нема паперу й дістати його важкувато.

Адреса та ж: Кемь-пристань, Кіровської желдороги. Соловки. Мені.

14

14. X. 35.

Тосю рідна!

Так я й досі не знаю, чи дісталася ти хоч один мій лист. Турбуєшся, бідна. Писав тобі й пишу, не трачу надії, що одержиш і взнаєш, що живий і здоровий.

Від тебе я одержав усього два листи (з 28. VII. і 20. VIII.). Де ти тепер: у Харкові чи переїхала в Одесу до дітей? Боюся втратити з вами зв'язок. Жду від тебе листів, живу надією, що одержу. Напиши, рідна. Головне, про здоров'я твоє й дітей. Цілую тебе, Льолю й Бову і згадую кожну хвилину.

Твій Микола.

P. S. Пришли, якщо можна, шкарпеток, паперу й декілька загальних зшитків.

Адреса моя та сама: Кемь-пристань, Кіровської желдороги. Соловки. Мені.

15

26. X. 35.

Рідна моя!

Живий я і здоровий. Пишу тобі, але листів від тебе другий місяць не одержую. Перечитую твої два листи (з 28. VII. і 20. VIII.), що одержав на початку вересня. Не знаю де ти тепер: в Харкові чи переїхала в Одесу до дітей. І не знаю, як здоров'я твоє й дітей. Жду листа. Кожний день. Думаю про вас і турбуєсь. Кожну хвилину згадую. Привіт тобі сердешній, старенько, привіт дітям. Цілую, бажаю здоров'я й добробуту.

Твій Микола.

Адреса моя та сама: Кемь-пристань, Кіровської желдороги. Соловки.

12. XI. 35.

Тосю рідна!

Нема листів від тебе. Жду кожний день — проходять місяці. Хоча б декілька слів: чи жива ти, чи здорові діти?

Писав тобі і вже не знаю, чи писати далі. Де ти тепер: чи в Харкові, чи переїхала до Одеси — не знаю.

Пишу на стару адресу. Чи дочекаєш листа від тебе, рідна? Привіт мій тобі, привіт дітям. Цілую.

Твій Микола.

Адреса моя та сама: Кемь-пристань, Кіровської жедороги, Соловки. Мені.

23. XI. 35.

Тосю рідна!

Не дістаю від тебе листів. Хвилююсь і мучусь. Чи здорова ти й діти. Напиши хоч декілька слів. Писав тобі й просив прислати посилку (потребую шкарпеток). Якщо не важко, то пришли, рідна. Цілую тебе і дітей.

Микола.

Адреса: Кемь, Кіровської жедороги, Соловки. Мені.

15. XII. 35.

Рідна моя!

Одергав твою листівку з 2. VII. й листа, що вислава з Одеси. Тижнів два тому одергав твій лист з 17. X. Маю тепер уяву про те, як ти з дітьми живеш... Радий, що діти поступили на працю й помагають тобі своїм заробітком. Думаю й вірю, що упорядкується ваше матеріальне становище й що Льоля зможе продовжувати навчання з музики, а Вова поповнить свої шкільні знання шляхом самоосвіти. Головне — вивчення й глибоке засвоєння класиків марксизму-ленінізму.¹² Бажаю вам здоров'я й бадьорости. Про мене не турбуйся, рідна. Хвороба серця не прогресує, і я почиваю себе здоровим.

Цілую тебе й дітей.

Твій Микола.

25. XII. 35.

Рідна моя!

Жду від тебе листів. Останнього одержав з 17. X. Два місяці пройшло. Вже зима. Як ти живеш, як здоров'я твоє й дітей? Адже ж у Льолі погано справа була з легенями. Напиши, рідна. Одно трохи мене тішить, що діти пішли на працю. Будуть помагати тобі. Налагодиться твоє життя і простиш ти мені за все горе, що спричинив тобі. Бажаю вам здоров'я й бадьорости. Цілую.

Твій Микола.

1936 рік

20

16. I. 36.

Рідна моя!

Одергав від тебе два листи (з 10. X. й 2. XI.). Спасибі сердешне. Радий я, що ти й діти здорові, радий, що діти працюють і помагають тобі.

Білизни мені присилати не треба. Я вже писав тобі, що покищо я нічого не потребую. Харчування достатнє. Почуваю себе здоровим. Якщо можливо, пришли мені фотокартки твою й дітей. Обіймаю й цілу.

Ваш Микола.

21

26. I. 36.

Одергав твого листа з 21. XI. Спасибі, рідна. І за привітання з днем народження. Чому мало пишеш про себе і дітей? Прошу тебе, рідна, у кожному листі повідомляй мене про здоров'я своє й дітей. Чи працюють вони й допомагають тобі своїм заробітком? І ще прошу, якщо не важко, пришли мені фотокартку твою й дітей.

Про мене найменше думай, старенько, і не турбуйся. Я почуваю себе здоровим. Турбує мене і мучить, що ти не дістаєш моїх листів, але думаю, сподіваюсь, що це затримка тимчасова, і ти їх одержиш.

Бажаю тобі й дітям здоров'я й бадьорости. Цілую і згадую.

Твій Микола.

11. II. 36.

Рідна моя!

Ти все питавш у листах, що я роблю, яка тут природа і докоряєш за те, що я мало тобі пишу.

Про що ж мені тобі писати, рідна? Я поки без праці, бо перебуваю в ув'язненні. Не писав тобі про це, оскільки сподівався, що скоро переведуть у табір. Просив, щоб дали роботу і не трачу надії, що мені її дадуть, але коли — не знаю. Це тепер — моя мрія. Буваю на прогульці. Читаю. Пробував писати, але для творчості все ж потрібне і творче піднесення, а це рідкий у мене гість. Зима тут порівняно з Харковом наявіть м'якша. Багато снігу. Полярна ніч — десь далеко. Найкоротший день у грудні, за моїм підрахунком, все ж має продовжність 4-5 годин.

Зараз — лютий. В останньому своєму листі з 24. IX. ти пишеш, що дісталася моєго листа з 8. VIII. й дуже турбувавшся, чи живий я і чи здоровий. Я твої листи дістаю також з великим запізненням, за три-чотири місяці. Не трачу надії, що дістанеш і ти мої, рідна. Безперечно думаю про тебе і про дітей. Бажаю вам здоров'я й бадьорости. Читаю газети — яке світле і радісне життя⁵⁹. Вірю, що не закрито двері в це життя й нашим дітям. Про мене ж, старенько, найменше думай і турбуйся. І не згадуй про мене при дітях — нехай вони живуть своїм молодим і радісним життям. Цілуло.

Твій Микола.

23. II. 36.

Тосю рідна!

Чи жива ти й здорована? Чи здорові діти? Чому не пишеш? Останній твій лист, що я дістав, датовано 21. XI. Минуло три місяці, час не малий і в невідомості — нестерпна мука. Тепер — зима. Чи влаштувалася ти з опалом? А головне — за станом здоров'я і ти і Льоля не особливо міцні. Це мене дуже турбус. Напиши, прошу тебе. Про мене не турбуйся, старенько.

Я здоровий. Харчування достатнє, потреби в речах та іншому не маю, про це я вже тобі писав. Просив і прошу, рідна, якщо можливо, пришли фотокартки: твою і дітей. Бажаю вам здоров'я, щастя й бадьорости. Цілую.

Твій Микола.

24

2. III. 36.

Вітаю і тебе, рідна, з днем твого народження. За-здалегідь. Можливо, до того часу одержиш цього листа. Пишу, вітаю і не знаю, чи здорована ти і чи все в тебе гаразд. Березень місяць. Останній твій лист, що його я одержав, датований 21. XI. Понад три місяці минуло. Чому нема листів і чи дісталася ти хоч один мій лист після серпневого, не знаю. Тяжка мука — це невідання, і знаю, старенько, що ще тяжча вона для тебе. Не писати — не можливо. Двадцять три роки ми прожили з тобою. Це чверть віку, ціле наше життя. Думаю про тебе, про дітей і згадую про все наше минуле. І все ще не трачу надії побачитися з вами.

Ще раз бажаю тобі, рідна, і дітям, щоб налагодилось ваше життя, яке поламалося з моєї вини, щоб були ви живі й здорові й щоб ти, моя старушко, хоча б на схилі літ своїх, нашла коло дітей своїх заспокоєння і радість. Від усього серця бажаю.

Твій Микола.

25

12. III. 36.

Рідна моя!

Одергав від Вови листа з 12. II. 36 р., з якого довідався, що ти і діти живі й здорові, — дорогий для мене лист і радісний. Радісний він ще й тим, що Вова працює, допомагає тобі, взявся за самоосвіту, що у нього прекрасні молоді думки і добре наміри. Я не знаю, як влаштувалась Льоля, але вже те, що вона в Донбасі й буде жити в робітничому, пролетарському середовищі — дає втіху і радість мені. Думаю, що працюючи як піяністка в клубі, вона буде мати зможу продовжувати й свою музичну самоосвіту. Пере-

дай ій від мене сердешний привіт і найкращі побажання. Березень місяць, старенько. Двадцять три роки тому я в березні йшов до тебе в далеку степову Михайлівську школу. Йшов пішки цілий день. Наді мною співав жайворонок, а я йому в відповідь співав „Жайворонок” Глинки.¹³ Сонце, пригадую, довго стояло на небі, із подивом задивлялося на мою півкомічну фігуру в чужій шинелі з хлястиком, що лежав значно нижче талії. Ale зате я з великим світлим почуттям до тебе йшов, старенько, — сорок верств. До зволі же мені, рідна, принести тобі до дня твого народження бодай цей спогад і надію, що може ще побачимося з тобою. Бажаю тобі здоров'я, доброго й радісного життя. Цілую.

Твій Микола.

26

26. III. 36.

Чи пишеш ти мені, чи ні, старенько рідна, але я вже два місяці не одержую від тебе листів. Останній твій лист з 21. XI. 35., отож пройшло чотири місяці й усі мої листи — поки без відповіді. Знаю тільки, що ти одержала мій серпневий лист.

Страшенно поволі посугується для мене час. Він — майже непорушний. I водночас, здається, що пройшов не рік і чотири місяці,, як я в ув'язненні, а десять років і від минулого я відійшов на десять років. Одно слово, відчуття часу в мене тепер цілком інше, ніж колись. Кожну його мить відчуваю і занотовую. I все чекаю від тебе, рідна, листа й живу надію, що прийде день, коли я дістану першу радість — заповнити час мої кари супільно корисною працею.

Привіт і найкращі мої побажання тобі, рідна, і дітям.

Твій Микола.

27

8. IV. 36.

Старушко рідна!

Одергав від тебе грудневого листа, телеграму і листа за 16. III. Радий, що ти дісталася мою січневу листівку і знаєш, що я живий і здоровий. Змін у мене жодних,

життя йде по-старому, про це я вже тобі писав. Із тво-
го листа, а також із листа Вови, довідався, що Лолья
на Донбасі, працює, задоволена і нею задоволені. Цьо-
му я дуже зрадів. Вові написав листа. Жду нетерпля-
че обіцянних фотокарток з дітей і твою, старенько, —
обов'язково. Пришли хоч стару. Ти пишеш, що у вас
уже весна. У думці її уявляю — соняшну і світлу.
Світить сонце і тут, але сніг лежить ще міцно й вес-
на, кажуть, почнеться тільки в травні. Пиши якнай-
більше, рідна. У наступному листі напишу тобі до-
кладніше. Бажаю тобі й дітям здоров'я й добробуту.
Цілую.

Твій Микола.

28

20. IV. 36.

Старенько рідна!

Листа твого з 16. III. одержав 6. IV., за три тижні, —
перший швидкий лист. Відповів листівкою. Бажаю й
тобі, рідна, одержати мої хоча б за три тижні, щоб ти
менше турбувалась за мене.

Ти все запитуєш, чому я мало й коротко пишу. Про
що ж писати, рідна? Ти вже знаєш із попередніх моїх
листів (якщо ти їх дістала), що я поки перебуваю в
ув'язненні, а це значить, що життя мое не виблискує
зовнішньою різноманітністю. Читання книг — мое за-
няття, труд і відпочинок.

Стан здоров'я задовільний. Трохи гризе мої кості рев-
матизм, мабуть наслідки окопів і зими 1919 року, бо
я живу в сухій і теплій келії. Рік пройшов, старенько,
після нашого коротенького побачення. Будемо сподіва-
тися, що воно було не останнє. Бажаю тобі й дітям
здоров'я і щастя, вітаю з першим травня, що надхо-
дить, із святом соціалістичної весни. Цілую.

Твій Микола.

P. S. Чекаю на обіцяні фотокартки — твою і дітей,
а також на посилочку з папером, бльокнотами та інше,
про яку писав Вова.

Пришли мені, старенько, декілька карток (якщо є
в продажі) з краєвидами Харкова (Держпром, Палац
піонерів, пам'ятник Шевченкові).

Твій M.

27. IV. 36.

Рідна моя!

Вітаю тебе з першим травня. Дістав твого листа з 16. IV., з якого довідався, що ти хворіла. Ти пишеш, що вже майже видужала, що дні в вас теплі й ти виходиш на повітря. Бережи себе, рідна, бережи здоров'я — головне, що потрібно для тебе і дітей. Мені дуже боляче, що я нічим не можу допомогти тобі, крім моїх сердечних побажань якнайшвидше зміцнити, набратися нових сил і разом з дітьми створити для себе певніший добробут. Про мене не турбуйся, рідна. Я — здоровий і все в мене гаразд. Думкою завжди з тобою й нема такої хвилини, коли б я не думав про тебе й дітей. Ще раз бажаю цілковитого одужання, бадьюrosti і щастя. Відгукнись скоріше, напиши мені про своє здоров'я й здоров'я дітей, рідна моя. Привіт сердечний дітям.

Твій М.

P. S. Починається й тут весна. Сніги тануть, виглянула земля, й прилетіли чайки.

3. V. 36.

Дуже турбується й тривожуся, рідна, про твоє здоров'я, а також про здоров'я дітей. Хоча ти й написала в листі з 16. IV., що вже майже видужала й Льоля по-правилася, але ґрипа з плевритом, на які ти перехворіла, при найменшій простуді може дати ускладнення. Побоювання — можливо й безпідставні, але вони — невідступні. Напиши мені, рідна моя, і прошу тебе — бережи здоров'я головне, що потрібно для тебе і дітей. Про мене не турбуйся. Я — здоровий і все у мене — гаразд. Сердечний привіт тобі й дітям.

Твій Микола.

17. V. 36.

Рідна моя!

Все про одне і те ж думаю й турбуєсь — про твоє здоров'я й здоров'я дітей. Ґрипа чи плеврит, що ти пе-

ренесла, самі собою не страшні, але після них часто бувають небезпечні ускладнення (запалення легенів і т. ін.). Ці побоювання не виходять у мене з голови й ні на хвилину не залишають мене. Як я жду від тебе листа, старенько рідна, ти уявити собі не можеш, і як я бажаю, щоб ти і діти були живі й здорові. Жду ще на фотокартки, що ти їх обіцяла, і не знаю тепер чи ти їх післала до того, як захворіла. Щождо посиликі (шкарпеток і паперу) і взагалі посилок мені, то прошу тебе, рідна, посилаї їх лише тоді, коли це буде для тебе можливе по твоїх засобах. Не відбирай у себе потрібної копійки. Ще раз бажаю здоров'я й щастя, тобі й дітям. Сердечний мій привіт.

Твій Микола.

32

6. VI. 36.

Пишу тобі, рідна, тричі на місяць. Чому ти рідко й з таким запізненням одержуєш мої листи, — не знаю. Твої два останні листи (за 16. IV. й 6. V.) я одержав порівняно швидко, за два-три тижні. Дуже радий і вдячний за це.

Мушу звернутися до тебе, рідна моя, з проханням: пришли мені крб. 10-15. Я б обійшовся зовсім без грошей, але для листів потрібні марки та коверти. А посиляти доплатні — не знаю чи можна і чи дійдуть. Посилку, про яку писав Вова, я не одержав. Очевидно, не післали. Щождо шкарпеток я ще раз прошу тебе, старенько, — не відбирай у себе потрібного гроша. Речей я не потребую (навіть зайві), харчування — достатнє, а без шкарпеток можна обійтись. Поки не покращає твое матеріальне життя, посилка мені буде не на радість. Бажаю тобі здоров'я і щастя. Сердечний привіт тобі й дітям. У мене все гаразд і я здоровий.

Твій Микола.

33

20. VI. 36.

Рідко дістаю від тебе листи, рідна моя. Знаю, що ти була хвора й видужала, що у Вови знову болять очі. Чи лікується ж він, чи здоровा Лльоля? І як ви живе-

те? Дуже турбуєсь і тоскую. Я здоровий і живу по-старому. Тут уже літо. Дні стоять теплі, соняшні й такі довгі, що об 11 годині вечора ще видно сонячне світло. Ночі майже нема. Небо таке бліде, що зір зовсім не видно.

Чекаю від тебе ті, що просив, фотографії, твою і дітей. Вова писав про посилку (ще з лютого). Я не дістав. Речей мені ніяких не потрібно, є навіть зайві. Буде можливість і зайва копійка, пришли пару-две шкарпеток (я підцерував старі). Бажаю тобі, рідна, здоров'я і щастя. Сердешний привіт дітям. Цілу.

Твій Микола.

34

28. VI. 36.

Вітаю, рідна, тебе і дітей з новою конституцією, з новим піднесенням світлого і радісного радянського буття.

Одержав твого листа з 16. VI. Дякую сердешно. Радий, що ти й діти здорові, маєте працю і потрібний заробіток. Думаю й вірю, що Вова своїм чесним і добросумлінним ставленням до праці заслужить вищу платню й полегшить твої матеріальні турботи. З посилкою та грішми для мене не спіши та не турбуйся. У мене ще є декілька карбованців — вистачить на марки та дрібні видатки, а в іншому, у речах тощо, я не маю жодної потреби. Фотокарток з дітей ще не одержав. Бажаю тобі, рідна, здоров'я і спокою. Сердешний привіт дітям. Бову вітаю з днем народження.

Твій Микола.

35

4. VII. 36.

Рідна моя! Твого листа з 16. VI. одержав 27. VI. Відповів листівкою. Радий, що й ти стала одержувати мої листи порівняно швидко, й дуже радий, що ти й діти здорові й маєте заробіток. Сумно, що не зовсім ще поправилася ти після грипи й запалення легенів — кашляєш. Бережи своє здоров'я, рідна, задля дітей, і мені буде легше — думаю й турбуєсь щохвилино. Ще про

посилку — не радісно буде мені її одержувати, якщо ти витратиш потрібну для тебе й дітей копійку. Тому ще раз прошу — не турбуйся про посылку. Буде можливість — пришли. Те саме щодо грошей. На значки й на порошок до зубів у мене є ще три карбованці.

Живу я по-старому, здоровий. Глибоко схвилювала мене смерть Горького. Ти знаєш, з яким захопленням читав я його в юнацтві (найкращі мої роки). Бажаю тобі, рідна, здоров'я. Сердечний привіт дітям. Цілую.

Твій Микола.

P. S. Карток ще не дістав. Буде можливість зібрати посылку — поклади декілька головок часнику.

36

(12. VII. 36).¹⁴

Рідна моя!

Одеряв твого листа з I. VI. з фотокартками дітей, а також листа з 26. VI., а в ньому лист від Льолі. Спасиби, сердечне спасиби, особливо за картки. Аж запла-кав, старушко, від радості. Жду і буду тепер ждати твоєї фотокартки. Пришли, рідна, благаю тебе.

Ти пишеш, що вислава 30 крб. і готовуєш ще вислати. Не треба більше, цих грошей мені вистачить надовго. (Просив же лише 10-15 крб.). Буде змога, то краще пришли невеличку посилочку (шкарпеток, зшитків чи палеру, часнику та ін.). Речей не потрібно. Якщо можна пришли декілька знімків з Харкова (якщо продаються). Яка не трудна й не клопітлива твоя праця няні, все ж добре, що ти її маєш. Для твого здоров'я краще працювати нянею, але користуватися свіжим повітрям та ще й у саду, ніж сидіти десь в установі друкаркою. Твій намір піти на працю в дитячий садок я вітаю, з твоїм материнським почуттям і любов'ю до дітей ти будеш відмінною вихователькою. Бажаю тобі, старен'ко, успіху, бадьорости й радости в праці. Дуже радію, що Бова й Льоля допомагають тобі й ставляться до тебе з любов'ю й увагою, що ти, звичайно, цілком заслужила. Привіт їй мій сердечний за це й найкращі побажання. Льолі велика подяка за листа. Напишу їй обов'язково. Цілую міцно.

Твій Микола.

25. VII. 36.

Добриденъ, рідна моя!

Одержал від тебе листівку (без дати, очевидно, після недавно) і гроши 30 крб. Дякую, рідна. Ти писала, що готова надіслати ще малу посилку. Не треба, старенько. Цих грошей мені вистачить. Буде можливість, організуй краще маленку посиличку (две-три пари шкарпеток, паперу, декілька головок часнику), про що я вже писав. Дуже радий, що здоров'я твоє поправилось і покращало і що діти також здорові й помагають тобі. Вову ще раз вітаю з днем народження, бажаю йому здоров'я, світлого трудового життя й корисної для своєї батьківщини праці. Льолі від мене сердешний привіт і подяка за листа. Фотокартки з дітьми одержав, жду твоєї, моя старенько, пришли, рідна. Я здоровий і живу по-старому гаразд. Цілую твої працьовиті руки і добре материнське серце.

Твій Микола.

4. VIII. 36.

Рідна моя!

Одержал твого листа з 22. VI., а вчора — посилку. Спасибі тобі, сердешне спасибі. Щождо твого наміру прислати мені ще, то мені радісно буде одержувати, якщо я буду певний, що ти не відриваєш від себе й дітей потрібного вам гроша. При твоїх же заробітках тобі кожна копійка дорога (паливо на зиму та інше). Тому не витрачайся на посилки, не турбуйся про мене. Речей я не потребую, харчування достатнє, тих 30 крб., що ти прислава мені вистачить надовго. Ось свою фотокартку пришли, старенько рідна. Можливо, що Вова матиме перечитані видатні новинки літератури: „Платон Кречет”, Конрійчука,¹⁵ „Вершники” Яновського¹⁶, то пришли бандеролею. Якщо ти не продала або не дорого коштує, то вклади також словник Грінченка. Із газет я читаю „Правду” регулярно, „Комуніст” —

не завжди. Якщо матимеш перечитані числа „Комуніста” з літературними сторінками (оглядами, уривками з нових творів, театральними рецензіями), то також пришли в бандеролі.

Не тоскуй, старенько. Діти виростили, працюють з користю для радянського суспільства, помагають тобі, навколо тебе світле, радісне життя, а про мене ти найменше думай — ось і буде тобі добре. А буде тобі добре і мені легше буде. Бажаю тобі здоров'я й душевного спокою. Цілую.

Твій М.

39

16. VIII. 36.

Рідна моя!

Посилку твою і гроші я одержав, про що я вже тобі писав. Ще раз дякую, старенько, за пам'ять і за твою сердешність. Гроші, що ти мені прислава, вистачить надовго. Буде потреба — напишу. Також і того, що в посиликі (печиво, цукорки) вистачить надовго. Адже ж, те, що ти прислава мені, цінне і дороге, насамперед, як пам'ять. Листів поки — нема. Останній твій лист, що я дістав, датований 22. VII. Часу пройшло небагато, але думки і турботи про твое і дітей здоров'я не залишають мене (легені у Льолі погані, ти також перенесла запалення легенів). Дуже добре, що ти працюєш у Липовій Році,¹⁷ але потрібно ще добре харчування, щоб на зиму ти зміцніла й набралася сил. Те саме потрібно й дітям. Тому, не відриваї від себе засобів, не витрачай на другу посилику, не турбуйся про мене. Я здоровий, харчування в мене достатнє і речей я не потребую. Фотокартку свою пришли, старенько, і пиши. Бажаю тобі й дітям здоров'я, добробуту й радісної праці.

Сердешний вам привіт, рідні мої!

Твій Микола.

Чи жива і чи здорована наша бабушка Поліна Василівна¹⁸ й мої сестри?

P. S. Щойно дістав від тебе листівку з 7. VIII. Радий, що ти й діти здорові. Про одержання посилики і грошей писав і пишу в цьому листі.

Цілую М.

26. VIII. 36.

Рідна моя!

Одержав твій лист з 12. VIII. Пишеш ти, що грошей нема, турбуєшся про паливо на зиму і все ж збираєшся ще прислати мені посилку. Не турбуйся про мене, рідна, харчування в мене достатнє, речей я не потрібую, тобі ж кожна копійка потрібна. Посилку від Олімпі Констант.¹⁹ одержав, одну — в липні минулого року, і другу — грудні. Після першої посилки написав їй листа. Більше не писав, бо пишу тобі одній, рідна моя, старенько.

Бажаю тобі здоров'я і всього доброго. Сердешний привіт дітям. Радий, що вони допомагають тобі своїм заробітком і люблять тебе. Вдячний я ім за це. Цілую.

Твій Микола

3. X. 36.

Одергав від тебе листа з 24. IX. з картками. Спасибі тобі сердешне, старенько рідна. Радий, що ти й діти здорові, це для мене — найдорожче. Радий, що ти поступила на курси дошкільниць. Бажаю тобі успіху, здоров'я й радісної та корисної для соціалістичного суспільства праці. У тебе тепер свое гарне життя, коло тебе діти. Думай і турбуйся про них. Про мене ж — найменше. Не турбуйся про мене. Я здоровий і ні в чому не маю потреби. Привіт і найкращі мої побажання тобі й дітям.

Твій М.

1937 рік

17. II. 37.

Рідна моя!

У грудні одержав від тебе два листи. Сердешне тобі спасибі. Сумно, що ти ще не одержала моїх і турбуєшся про моє здоров'я. Писав тобі, рідна, і пишу, що я живий і здоровий. Привіт тобі мій сердешний і дітям. Бажаю здоров'я, бадьорости і радісного трудового життя.

Твій М.

6. II. 37.

Другий місяць немає від тебе листів, рідна моя, чи жива ти й чи здорові діти. 24-го день народження Льолі. Вітаю й від душі бажаю здоров'я й радісного трудового життя.

Напиши мені, старенько, дуже сумую без твоїх листів і турбуєшся про здоров'я твое. Про мене, рідна, не турбуйся — я здоровий.

Привіт тобі мій сердечний і найкращі побажання.

Твій М.

Рідна моя!

Понад місяць не маю від тебе листів, думав і дуже турбувався — чи не захворіла ти. Учора одержав тво-го листа з 9. II. Сердечне тобі спасиби, старенько. Радий я, що ти й діти здорові, що діти мають працю, що вони вийшли чесними й добрими трудівниками, помагають тобі й дають про підвищення своєї освіти. Допомагай ім і надалі своїми порадами й материнською ласкою. Турбуєшся ти, що не дістаєш моїх листів. Я живий і здоровий, писав тобі й пишу, думаю, мо ти, ма-буть, одержала мої листи. Бажаю тобі здоров'я і вся-кого добра. Одержані мій лист і найменше думати й не турбуватися про мене, рідна. Сердечний привіт тобі й дітям.

Твій М.

4. III. 37.

Рідна старенько!

Вітаю тебе з днем твого народження! Бажаю здоров'я й довголітнього, щасливого, радісного життя, ба-жаю одержати мій лист і з нього довідатися, що я живий і здоровий і не турбуватися про мене.

За два місяці я дістав від тебе одного листа. Дуже сумно, старенько, що ти не одержала моїх листів і п'ять місяців, як ти пишеш, не маєш про мене вісток. Я писав, рідна, і буду писати, поки я живий.

Привіт тобі сердечний. Нема такої хвилини, щоб я не згадував про тебе й дітей.

Твій М.

21. III. 37.

Посилаю сердешній привіт тобі, рідна, і поздоровлення з днем твого народження. Бажаю здоров'я й щасливого життя. Написав тобі декілька листів, від тебе одержав — один в лютому (9. II.) і два в грудні. Не турбуйся про мене, старенько, я здоровий і живу гаразд.

Просив тебе й обіцяла ти прислати свою фотокартку, не трачу надії, що її одержу. Пришли, рідна, хоч стару. Привіт дітям. Згадую Вас кожну хвилину. Сердешній привіт.

Твій М.

4. IV. 37.

Рідко я став одержувати твої листи, старенько. Останній одержав з 9. II. один — за три місяці. Ти пишеш, що не одержуєш від мене вже п'ять місяців. Я писав тобі, пишу й не трачу надії, що ти одержиш і взнаєш, що я живий і здоровий. Вітав тебе і ще раз вітаю з днем твого народження.

Шлю сердешній привіт і найкращі побажання здоров'я й щастя тобі й дітям.

Твій М.

15. VI. 37.

Все чекаю від тебе, Тосю рідна, листів. Останній твій лист одержав з 10. V. Сумно, що ти моїх листів ще, видно, не одержала. Доводиться повторювати все те, що я писав тобі в останніх листах: посилку не треба посыкати, замість посилок, згідно з новими правилами, дозволяють грошові перекази. Але ти не турбуйся, рідна, переказом мені грошей, вони мені не потрібні, бо в мене залишилось ще від торішніх 10 крб., а цього мені вистачить на три-чотири місяці. Коли потребува-

тиму грошей я напишу. Турбуюся я, не одержуючи від тебе листів, про здоров'я твоє й дітей. Тужу і туга моя як хвороба. Пиши про себе більше, старенько, про твоє життя-буття, про здоров'я дітей. Про своє здоров'я я вже писав тобі — фізично я почиваю себе в загальному задовільно. Бувають атаки ревматизму й перебої в серці, але без загострення, так що ти не турбуйся про мене, рідна.

Шлю тобі й дітям сердечний привіт, думаю й згадую про вас кожну хвилину. Як я бажаю тобі й дітям здоров'я й добробуту — ти собі уявити не можеш, старенько моя рідна!

Твій М.

СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ КУЛІША
БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

I

Мені на все життя запам'яталась така розповідь Миколи про своє дитинство:

Був тихий літній вечір. З левад повагом сунули ситі корови, десь здалеку лунала дівоча пісня. Ралтом пісню перебив голосний дитячий крик. Такий крик, що вдалеко розкидах хатах села Чаплини було чути його, і люди говорили:

— Це Уляна робить страшний суд своєму Миколі. . .

А бити було за що. Оце в погожий день Уляна Кулішева збиралась на базар та й у церкву. Базар у Чаплиній, Дніпровського повіту на Херсонщині, бував раз у тиждень. Тоді можна було й продати дещо, й купити, й у церкві Богу помолитись. Уляна зібралась і покликала до себе свого п'ятирічного сина. Вона обняла його, приголубила й наказувала:

— Я нескоро повернуся, мій сину, бо багато маю справ, то ти хати не кидай та далеко не бігай! Я з базару пряника принесу.

Микола пообіцяв матері бути чемним і дуже зрадів, що зможе з товаришами побігати. Ще мати не встигла й з хати вийти, як він зачинив двері ззовні на патик і побіг до товаришів. Коли мати хотіла вийти з хати, побачила, що її замкнули, а за дитиною й слід застиг. Вона зрозуміла своє становище: стукати в двері — надаремне; хата від хати далеко, ніхто не почусє. Перемучилася вона до вечора, передумала свої гіркі думи. Згадала, що завтра ні з чого буде й хліба спекти, не купила ж бо борошна сьогодні на базарі. Роглянулась по своїй маленькій хатині, заплакала, надумавши, що й корови в них немає; чоловік поганяє чужу худобу на ярмарки та ще частенько, повертаючись з ярмарку до-

дому, пропиває всі зароблені гроші. А бувало, повернеться з обрізаними кишенями та ще й босий, бо як звалиться п'яний у рів при шляху, то хтось охочий до чужого добра зніме й старі чоботи в нього з ніг. Згадувала гірку долю, тяжку щоденну працю та й ті заробітки свої, на які треба було молока купити дитині, одинакові своєму, Миколі.

Тільки надвечір хтось ішов мимо хати і визволив знеможену й розлючену жінку. А тут і Микола, набігавши, прибіг до хати й зрадів, побачивши маму.

— О, мамо! Ви вже прийшли? А пряника принесли?

— Принесла, та ще й якого! — відповіла мати.

А де це ти досі бігав

— Я щойно вийшов з хати...

Тут уже Кулішева не витримала, — бо хоч би був не брехав! — покликала його, ніби пряника дати, й вчинила над ним страшний суд. Вона зав'язала йому руки вгору і, витягнувши на двір, прив'язала до дерева і патиком била, аж сусіди чули крики й плач. Тоді від'язала від дерева, розв'язала руки й сказала:

— Оце тобі, щоб ніколи не брехав! — та тут заплакала сама й зажурилась, бо борошна в них немає, не буде з чого хліба спекти.

Микола збегнув, що він накоїв, за що його мати побила так люто, затямив на все своє життя і не брехав вже більше ніколи.

Того ж вечора поклала Кулішева побитого Миколу на піч спати, сама пішла до сусідів позичити борошна. Розчинила тісто, поставила у великій макітрі на печі біля дитини. Шкода їй було малого синочка єдиного. Сіла вона біля нього й стала сонного цілувати та примовляти:

— Ти ж у мене єдина дитина, хочу я, щоб ти був мудрий, чесний, правдивий, щоб з тебе люди були. — Плакала й цілувала його легесенько, бо любила вона його дуже, і жалко їй стало, що так люто його покарала. А Микола тільки прикидався, що спить. Він не спав зовсім ічув усе. Ніби уві сні простягнув ноги

й — просто в макітру. Макітра перехилилась і гепнула з печі на долівку, а тісто розлилося по всій хаті. Мати несамовито зойкнула й тут знову дісталося б Миколі, але він устиг зіскочити з печі і, як був, без штанів, вибіг на двір, а що була ніч, то так і побіг через усе село до бабуні. Постукав у двері й,увесь тремтючи, стояв на порозі.

— Що трапилося, Миколо?

— Били мене мама, дуже били...

Але за що — не сказав. Переспав ніч у бабуні, а ранком обос прийшли до матері. Мати розказала все бабуні й плакала, що позичене борошно пропало. Баба пообіцяла принести борошна й дуже заступалася за внука.

Ні батько, ні мати не були грамотні, але Уляна була вигадлива й мудра полтавка. Вона гарно розмальовувала свою малу хатину, а людям у Чаплиній це було до вподоби. От вони й кликали її до себе розмальовувати хати. Вона виводила всякі квітки, пташки глиною та синькою, і люди за те їй платили. Так вона заробила собі на корівку. Оце й була її власна худоба, оце й було молоко для її єдиної дитини. Та як не працювала Уляна, як не трудилася, прийшлося і сина віддати до роботи.

Одного дня повела вона Миколу за 15 верст від Чаплині до багатих господарів і там віддала його в найми пасти корови та телята на час від Миколая до Покрови за три карбованці на шість місяців. Залишаючи, наказувала бути служняним і уважним до роботи; три карбованці забрала наперед. Це були в той час великі гроші.

Прощалася мати з синочком, а в самої так боліло серце! Він такий малий, чи витримає? Може битимутъ його, може голодуватиме? Досі ще ніколи не покидав хати й матері. Йому всього вісім років... Може плакатиме, тужитиме за мамою...

З тяжкими думами верталася молодиця в Чаплину, їй сльози заливали її смугліяве обличчя. Після двох мі-

сяців не витримало материнське серце, і пішла вона провідати свою дитину. Понесла чисту сорочку, штанита й пряник, якого купила для нього на базарі.

Микола, побачивши маму, вчепився за неї, плакав і просився, щоб забрала його з собою до хати, бо йому тут сумно й тяжко, бо він голодний і брудний ходить. Але ж мати взяла уже наперед заплату й усю її вже витратила. Як же ж його забрати, коли до кінця залишилося ще чотири місяці? Пішла вона, швидко по-прощавшися з сином, і знову всю далеку дорогу проплакала невтішними слезами. У найми ж бо віддала свого єдиного синочка!

Минув місяць, і Микола втік від господаря та сам прибився до хати. Ця втеча заскочила Кулішеву прикрою несподіванкою.

Що ж його робити? Вона ж пообіцяла господареві, що син відробить три карбованці до кінця. Вона ж ніколи в житті не брехала, вона й синові брехні не дарувала. Хоч як боліло її серце, дивлячись на брудного й худорлявого хлопчину, але вона була вперта. Відкинувши материнські сантименти, слізози та благання Миколині, спочатку для страху вибила його, а далі помила, нагодувала, передягнула й повела знову до господаря, — довгим сумним шляхом — п'ятнадцять верст.

По дорозі намовляла дитину потерпіти ще трохи, по-мучитись, а восени обіцяла віддати до школи. Йому ж сповниться вісім років!

З великою тугою в серці Микола знову опинився з чужою отарою в полі, пригадуючи останню зустріч з мамою та приманливу обіцянку віддати до школи. О-так, ходячи полем, задуманий та невеселий, Микола підняв шматок газети, яку вітер завіяв на поле з дороги. Він почав розглядати чорненькі значки, що були то кругленькі, то навхрест, то з хвостиками. Вони так цікавили Миколу, так чарували його, що він забув про телят і корів. Лежачи на траві горілиць, вдивлявся у них до безтями, а корови лізли у збіжжя й робили шко-

ду. Отяминвся Микола вже тоді, коли хтось його щедро огрів лозиною та ще й вилаяв:

— Ти що, ледащо, лежиш, а он корови в шкоді! Бач, який грамотій, читає газети!

Заплакав Микола, та недовго плакав. Час гнати худобу додому. Підібрав шматки газет, заховав десь під кущем, а сам погнавши худобу до двору, мріяв, як завтра розглядатиме й далі ці чарівні значки. Він нічого не розумів, але здогадувався, що як навчиться грамоті, то, напевно, прочитає все, все.

Прийшла осінь і скінчився реченець найму. Мати з радістю пробігала верству за верствою; вона забирала свого сина до хати.

Вдома пошила нову сорочку, штанята, вмила, причесала й босого повела до школи. Вчителька записала Миколу до першої групи, дала буквар і зошит, а олівця мама мусіла купити сама, бо в школі не давали.

8 вересня 1901 року з великою радістю прийшов Микола до школи й сів на лавку. Вчителька сказала дітям, як її називати, як треба поводитися в школі й поза школою, на вулиці, як треба поводитися з старшими. Навчала, як уставати й сідати, коли вчителька входить до класи. Далі, хто зізнав „Отче наш”, проказав за вчителькою, і вона відпустила дітей додому.

Вийшовши з школи, Микола почував себе таким щасливим, що не дотримався дисципліни й стрімголов побіг до хати. За ним з якогось двору вибіг величезний кудлатий пес, і, догнавши, вхопив хлопця за ліву руку зубами, залишивши на ній велику рану. Довго гойї Микола та не забував і доброго прочухана від матері за те, що кров'ю замастив нову сорочку й не послухав слів першої шкільної лекції. Цей перший день навчання він затяминув на все життя.

У школі він так швидко, як ні один з його товаришів, розумів усе, чого вчителька їх навчала. Був він ростом маленький, з великою головою, широкоплечий, з довгим тулубом і короткими ногами. Його карі очі дивилися розумно і серйозно. З першого дня він дивував

учительку своїми запитаннями й відповідями. За перший рік навчання Микола настільки обігнав усіх учнів, що прикінці навчального року йому вже нічого було робити, і він просив учительку дати йому книжку з другої групи. Вчителька дала йому книжку на літо, і, коли він найнявся пасти корови вже ближче до свого села, прочитав і вивчив її всю напам'ять, а пам'ять у нього була надзвичайна. Коли ж у другій класі йому нічого було робити поміж однолітками — читав і писав він краще четвертогрупників — то його перевели до третьої групи. Але тут несподівано Микола захворів, тяжко застудившися, і місцеві баби-захарки лікували його більше року. Так було втрачено один шкільний рік. Але, видужавши, хлопець одразу перейшов до останньої, четвертої, групи і з відзначенням („похвальним листом“) закінчив школу. За час навчання він прочитав усі книжки з шкільної бібліотеки та й ті, що були в учителів. Вчитель чаплинської школи, що заступив місце колишньої учительки, побачивши, як дитина прагне науки, допоміг йому вийти до міста, до школи другого ступеня (так називалася в той час міська школа, де навчали більше математики, географії, фізики, історії). Мати, вдячна учителеві, що хотів кращої долі її синові, хоч і з тяжким серцем, згодилася на розлуку. Але, як дасть він собі раду в місті, там же ж бо нікого знайомих немає! Де притулиться, як житиме? Думала мати, міркувала на всі боки, але треба було, щоб з Миколи „люди були“. Прийшов день розлуки; поклала мати у торбу сорочку, штанята, шматок сала, позичений у сусідки, хліба. Микола додав ще кілька книжок, олівець, свідоцтво про закінчення школи. Подякував учителеві, пообіцяв написати з міста і пішов з села. Мати його проводжала кілька кілометрів і, прощаючись, благословила. Дорога була тяжка. Мати все плакала, немов відчуваючи, що бачила сина чи не востаннє.

ІІ

З торбиною за плечима пішов Микола далі шляхом на Олешки. Де-не-де його трохи підвозили, але ж більшу частину шляху проміряв своїми малими дитячими ніжками. Гроши заощаджував, бо знат, що в чужому місті вони придадуться. Селяни, що підвозили, питалися, куди це хлопець вирядився з торбою, чи не в найми бува. Микола поважно відповідав: — Іду до міста Олешок вчитися. — Ого, кажуть, а скільки ж маєш років? — був бо малий на зрист, лише поважне обличчя виказувало вік. Питалися: — А кого ж там, у місті, маєш? Чи знаєш, де школа? — Коли ж дізналися, що нікого він у місті не знає, що не знає, де ѹ школа міститься, почала повчати, порадили знайти спочатку школу, розпитатися про все в інспектора. — Він тобі вже порадить, де шукати мешкання і як далі бути.

Прийшов Микола до Олешок вранці. (Це був початок вересня 1905 року). Олешки (на той час повітове місто) привітали його видом широкої головної вулиці, Дворянської, малих домиків в садках і тишею, такою прикметною для українських південних містечок. Микола побачив базарну площу, ще порожню, і церкву на ній. Вирішив, що під церквою він розпитає про школу. Довго сидів би так чекаючи і не довідався б нічого, коли б не якась богомільна жінка. Вона побачила незнайомого самітного хлопця і почала розпитувати, звідки він і хто. Вислухала уважно, чого він прийшов з села, і повела до себе. Називалася Олійникова. У неї був син, Миколин одноліток, вчився в школі. Жінка погодилася прийняти хлопця тимчасово до себе та сама відвела до школи.

Зрадів Микола, що так легко повелось йому в місті. Другого ж дня записався до школи. Жив у тієїж доброї жінки, і платив за хату три карбованці на місяць. Годувала вона його без грошей, від доброго серця, хоч сама була дуже бідна.

Пройшов рік навчання, і весною Микола вирушив додому відвідати своїх. Маму застав дуже хворою. То-

го ж літа вона й померла. Лишилися батько і дві малі сестрички; старшій було шість років, молодшій один.

Восени знову попрощався Микола з батьковою хатою і з материною могилою. Він ще не міг собі ясно усвідомити, що мати померла, що більше її не буде. Проте, самостійне життя почав змалку, і в ньому вже вироблялася впертість, витривалість і почуття своєї вартисти. Цю останню рису збільшувало визнання його виняткових здібностей учителями та товаришами.

Третього року навчання не довелося Миколі дожити на давній квартирі Олійникової, бо повернувся з військової служби її старший син і місця в хаті для чужого не було. Довелося шукати нового пристановища, а грошей вже не було. Порадили люди звернутися до жіночої благодійної установи, що відала захистом бідних, безхатніх, сліпих, сиріт, калік та старих. Миколу прийняли до цього притулку як сироту. Там пробув Микола два роки. Ці два роки були сповнені голоду, холоду та ще й знущань завідувачки, старої діви з усякими витребеньками. Вона хотіла, щоб усі перед нею тримтіли, а Микола, на своє лихо, був змалку непокірний і ані трохи не хотів коритися. Переування Миколи в цьому притулку скінчилося такою подією: якось, на день народження завідувачки притулку він написав дуже дотепного сатиричного вірша про неї. Коли про це довідалася сама „стара магера”, як її називали вихованці притулку, то негайно наказала викинути на вулицю всі речі Миколині — книжки й подушку, а йому, давши належний за цей день шматок черного хліба, сказала:

— Оце тобі за все! Іди, і щоб духу твого тут не було.

Позбирав Микола книжки, підняв подушку, з'їв хліб, бо саме на той час повернувся з школи і був дуже голодний, засунув книжки у пошивку до подушки, взяв на спину та й пішов містом. Ішов навмання і йшов довго, не відчуваючи втоми. Довкола пахли липи, що росли обабіч широких вулиць. Минув будову ремісничої школи, пройшов повз церкву і вийшов на Парафіяльну

вулицю, де жив його товариш, Михайло Прийма. Розповів товарищеві, що з ним трапилося. Михайло прийняв Миколу до себе, навіть зрадів, бо жив сам з старою бабунею, а мати була десь на хуторі.

Ми жили у місті. Наша хата була на Криловській вулиці №. 93; стояла в садку, оподаль від вулиці; була старенька, але крита бляхою, вигідна й велика; мала шість кімнат, два коридори, кухню й комору. На вулиці був високий паркан, а біля воріт світився гасовий ліхтар.

Мої два брати, Петро і Всеволод, почали щораз частіше згадувати про шкільного товариша Миколу Куліша. Вони розповідали про його надзвичайні здібності й розум та про те, що вся школа вважає його винятково обдарованим селянським хлопцем. Старша моя сестра Ліпа була дуже цікава побачити його і просила братів запросити того надзвичайного хлопця до нас у гості.

Одного дня я почула з кімнати братів голосні розмови про Мольєра, Шекспіра, Толстого й Достоєвського. Мої брати, як на свої роки, були досить начитані, але головне слово в розмові забирає гість — Микола Куліш. Коли запросили до столу на чай, зібралася вся наша родина — нас було три сестри, п'ять братів і мама, тоді вже вдова. За столом Куліш почував себе не дуже добре: ів мляво, хоч моя сестра опікувалася ним — наливала чай, мастила хліб маслом; вона одразу почула до нього симпатію. Миколі на той час було 14 років, і він вперше був серед такої великої чужої родини.

Я була тоді вже гімназісткою й мені було 16 років: мала я довгі каштанові коси і, очевидно, сподобалася Кулішеві. Сестра зауважила, що Микола дуже задивляється на мене. Але я цьому зовсім не зраділа. Був він такий незgrabний... Навіть не думала я тоді, що ця перша зустріч була, мабуть, Богом призначена йому й мені.

Після чаю ми перейшли до найбільшої з наших кімнат, у якій стояло фортечно, було багато квітів, висі-

ли гарні картини, стояли м'які шовком оббиті меблі, на підлозі були розстелені килими. Цю кімнату ми дуже любили і називали вітальнєю. В ній часто бувало багато людей, особливо молоді. Збиралися в нас учителі місцевих гімназій, а пізніше гімназисти й гімназистки. Того вечора ми грали по черзі на фортепіані, а брати, Михайло і Всеволод, на віольончелі. Микола Куліш стояв як зачарований. Коли ж ми почали співати, він підтягав своїм ще дитячим голосом. Він був дуже музикальний і любив музику. Сам почав вивчати ноти і захоплювався грою на скрипці. Пізніше грав непогано, але ніколи не мав власної скрипки, а на позиченій довго не пограєш...

Після цих перших відвідин Микола почав частіше приходити до моїх братів, і ми близче познайомилися з ним. Наприкінці навчання в міській школі Микола вже організував музичні й театральні імпрези й сам брав у них участь. Мої брати, дівчатка з того захисту, де раніше мешкав Микола, моя сестра і я влаштовували в нашій вітальні маскаради для дітей, живі картини, деклямації, співи й танці. Влаштовували ці імпрези на масляний тиждень, на Великдень чи на Різдво. Моя мама була дуже добра і любила молодь, тим більше, що своїх дітей було багато. Вона готувала вечери, чай, пекла тістечка й тішилася, дивлячися, як молодь веселиться. Микола дуже полюбив мою маму й пізніше називав її „маман”. Він почував себе дуже добре в нашему товаристві мабуть ще й тому, що в нас, побіч з російською, вживали й української мови та нею на віт частіше говорили. А коли співали українських пісень — „Плавай, плавай”, „Коли розлучаються двоє” — Микола ставав радісний, веселий і був душою товариства.

1909 року Микола закінчив міську чотирікласову школу й поступив до 5-ї класи місцевої приватної гімназії.

Саме в цей час приїхала з хутора мати Михайла Прийми й відмовила Миколі в мешканні. Вона сказала, що

не хоче мати безплатних мешканців. Миколі порадили звернутися до нової благодійної організації. Ця організація погодилася оплачувати Миколі навчання в гімназії, але на життя мусів сам шукати засобів.

Коли Микола повинен був відійти від Михайла Прийми, мій брав Всеvolod, який часто у вільні від навчання години акомпаньовав Миколиній грі на скрипці, граючи на фортепіані, і який в той час теж перейшов до гімназії, просив маму прийняти Миколу до нас жити, до його кімнати. У цій кімнаті вже жили, крім брата, двоє гімназистів, — Микола був четвертий. Тоді він уже трохи заробляв лекціями, маючи кілька учнів. Моя мама любила Миколу за розум і здібності, співчуvala йому як сироті і грошей за мешкання з нього не брала. Микола почав уже курити й бувало пропонував мамі: — Закуримо, маман? — Часом купував ій калоші, бо в Олешках, на немощених хідниках була в них велика потреба.

У нас у домі часто відбувалися проби оркестри, яку організував Микола з моїх двох братів і ще з п'ятьох товаришів. Він був дуже суворий диригент і звичайно для виконання вибирав класичні речі. Інколи оркестранти противились, бо любили модні тоді романси. Коли помилялися, він гнівався, кричав, стукав смичком об стіл, часом навіть ламав його. А музиканти, його товарищи з школи, боялися й слухали його.

У шостій класі гімназії Микола почав видавати шкільний журнал. Він називався „Наша житнь”. Видавався цей журнал російською мовою, бо цією мовою велося тоді все навчання й українських книжок у нас не було. Микола, вийшовши з села, перейшов теж на російську мову, хоч український акцент був у нього завжди по-мітний. По-українськи розмовляли тільки у нас вдома та ще інколи говорили нею деякі гімназисти, зокрема ті, що поприїзділи з сіл. Олешки мали 10,000 населення, з яких три четверті були українці.

Коли директор гімназії довідався про існування журналу та ще й прочитав у ньому критику своїх вчинків

і побачив карикатури, — він заборонив видавати цей журнал, але редактора не покарав, бо той сковався за псевдонім Гурій Коняга. Гурій Коняга був дуже впертий і не спинився на першому журналі, а почав видавати другий, назвавши його „Колючка”. „Колючка” виходила в 10-15 примірниках, бо її переписував од руки мій брат Всеvolod, а оформляв сам редактор. Часто, працюючи над журналом, хлопці — Микола й мої брати — просиджували до зорі, веселі й нестомлені. Журнал коштував 10 копійок, але купували його з задоволенням і цікавістю не тільки гімназисти, але й дорослі. Журнал був вільнодумний і відважний, єдиний такого роду в той час. Цей журнал довго зберігався в мене. Пізніше, у Харкові, Микола часто читав щось з нього для розваги своїм друзям-письменникам. Вони, пригадую, з приємністю слухали і щиро реготали з Миколичих юнацьких літературних витівок.

У сьомій класі, коли авторам його було вже по 18-19 років (Миколі було 18) — журнал став змістовний і цікавий; були в ньому вірші, присвячені погоді, учительям, директорові, якого прозвали Козлом (його прізвище було Козловський), були й оповідання на злобу дня. Писали в тому журналі мій брат і Іван Шевченко, пізніше відомий як драматург Ів. Дніпровський; останній часто присвячував свої твори дівчаткам з гімназії, у яких був закоханий.

Коли Микола був у восьмій класі, його запросила директорка і власниця жіночої гімназії на диригента гімназійного хору й за це запропонувала йому в себе обіди. Микола погодився. Він любив спів і музику, до того ж щоденні обіди його дуже влаштовували. Та це недовго тривало. Коли він приходив обідати до директорки Народоставської, її мама, садовила його за окремий стіл і давала тільки одно страву. Якось побачила це Народоставська й зауважила матері — це ж бо у неї був безплатний учитель співу. На це стара відповіла:

— Ах, Анічка, что ти волнуєшся, он же хохол!

Микола це почув, засміявся і більше до тієї хати не заходив. Розповідав нам про це без обурення, а тільки з гумором. Згодом „стара карга” послужила йому прототипом „баронової Козино” у п’есі „Мина Мазайло”,

Закінчивши восьму клясу приватної гімназії, Микола мусів іхати до державної гімназії складати іспит зрілості, бо без нього не можна було вступити до університету, а це було його палкою мрією. Іхати складати іспити десь близько було ризиковано, бо „різали”. Хтось порадив хлопцям іхати аж на Кавказ. Потрібні були гроші. Ось Микола й поїхав літом до якогось поміщика підготувати сина до сільсько-господарської школи; трохи заробив. Але цього було замало; дорога з Олешок до Поті була далека й дорога, життя в Поті теж недешеве. Бажання ж учитися і вийти в люди було велике.

Зібралися вони — Куліш, Дніпровський і Прийма, — нашкрябали грошеня в і виїхали через Одесу до Поті. Дорога була важка, хлопці голодували, хворіли, але добралися до Поті й почали складати іспити. Першим „зріався” Дніпровський і поїхав додому; Мих. Прийма теж провалився, а до Миколи, як на зло, причепилася кавказька малярія; при 40-ступневій температурі він не міг ставати до іспитів і просив, щоб йому відклали. За це мусів більше заплатити. З великими труднощами, знесилений гарячкою, Микола іспити склав і дістав вимріяне свідоцтво. Повернувшись, жив уже не в нас, а разом з Дніпровським.

Наприкінці того літа Микола зібрав гурток музик і співаків і зорганізував концерт на літній сцені. Диригував він дуже добре, а хор співав так гарно, що Микола був цілком задоволений. Він був героєм вечора. Ми танцювали з ним разом, і я дісталася за танці нагороду. Оплескам не було кінця.

Коли ще Микола жив у нас, ми дуже сприятелювалися. Я часто акомпанювала, коли він грав на скрипці, ми співали з ним дуети і дискутували на літературні теми. Я багато читала, але то все більше були росій-

ські книжки, — з українських, крім „Кобзаря”, у нас нічого не було. Микола вражав мене своєю глибокою начитаністю та критичним підходом до прочитаного. Хоч я багато чого не розуміла з того, що він говорив, але відчуvalа, і він був задоволений. У той час я вже закінчила гімназію; вчителювати мене ще не посиали, бо виглядала дуже молодою. Моя мама помітила, що ми з Миколою приятелюємо, але їй здавалося, що Микола для мене замолодий і взагалі не надається на нареченого для мене. Серцю ж не накажеш! Я дуже терпіла, коли мама нас розлучила, відмовивши йому в мешканні по його поверненні з Кавказу.

Зустрічалися ми рідко, хоч любили одне одного дуже. Любила я Миколу не за його постать, досить незграбну та ще й одягнену у речі завжди з чужого плеча — або занадто великі, або замалі. Був він худий і дуже непоказний; від систематичного недоїдання його лице часто вкривалося великими прищами. Любила я його за те, що був він душою і розумом зовсім не подібний до всіх, кого я тоді знала. Такий простий, щирій, вівчаливий і зрозумілій до всього, що є недосконалого в людині. Саме це полонило мое дівоче серце. Я була гарно збудована, мала довгі каштанові коси й зелені скісні очі. Це подобалося Миколі. Але, здається мені, що найбільше подобалося йому в мені те, що любила я його не за красу, не за одяг, не за багатство, а за душу і серце. Він це відчував і віддячував мені найчистішим юнацьким чуттям. Часто, бувало, пригадую, сиділи ми на лавочці перед ворітами — ліхтар кидав тьмаве світло на порожню вечірню вулицю — Микола говорив мені ніжні й щирі юнацькі слова, які ніколи не забиваються. Сяяла чарівна українська ніч, степові пахощі наповнювали повітря, ми були щасливі.

Микола подав документи до Одеського університету на філологічний факультет. Його зарахували студентом першого курсу. Здавалося, мрія здійснилася. Тільки поїхати і почати пильно вчитися. Як знайти засоби до існування, ми на це мали вже свої пляни. Все здавалося

просто й можливо. Але це тільки здавалося. У серпні того ж року почалася перша світова війна. Миколі сповнився 21 рік. Його покликали до війська.

— Прощай Тосюню, прощай університет! говорив Микола, прощаючись зі мною в останній день перед виїздом до війська.

III

Я поїхала вчителювати в село Єлісаветівку. Лише Миколині листи давали мені уяву про його життя. Чотири місяці він пробув у казармах і довідався, що його скоро відпровадять на фронт. Його охопив страх, що він більше зі мною не побачиться, і це штовхнуло його на необачний вчинок. Одного дня він здезертував і прийшов до моого села. Туди треба було з Херсону їхати цілу ніч на пароплаві Дніпром, а потім кіньми 72 верстви, бо в ті часи не було іншої дороги.

Одного жовтневого дня я побачила солдата у велико-му картузі та довгій сірій шинелі й заніміла. Мені пригадалася наша розмова, коли я виїздила вчителювати. Микола відпросився у начальства і прийшов на пристань попрощатися зі мною. Ми довго ходили берегом. Він мені тоді дуже не подобався. Маленький, у великому картузі та довгій сірій шинелі, як звичайно, завеликій для нього. Я, сміючись, сказала йому, що він мені в цьому вигляді не до вподоби. А в Миколи боліло серце, бо йому здавалося, що прощається з коханою дівчиною востаннє. І тоді він пообіцяв мені: коли його відправлятимуть на фронт, він конче вирветься і прийде зі мною попрощатися.

Побачивши його тепер, я затремтіла. Майнула думка: його відправляють на фронт і через те має відпустку. Але, коли він сказав, що сам, без дозволу, приїхав, щоб побачитися зі мною, у мене захололо серце. За дезертирство його чекав розстріл.

— Шо це ти, Миколо, наробив?

— Коли пошлють на фронт, то там мені буде „амба”. Якщо доля судила мені вмерти, то волію перед смертю побачити тебе...

Ці слова, не маленького хлопця, а дорослого чоловіка, чиї погляди на кохання були чесні й чисті, подіяли на мене заспокійливо, і я, нагодувавши його, перебула з ним чудові, але сумні два дні. По скінченню цих двох днів його перебування в Єлісаветівці я, разом з місцевим священиком, його дружиною і доночкою, — вона разом зі мною вчителювала, — провела його за село. Постояли, посумували. Микола стояв перед нами з білою торбиною через плече. В торбині були сало, ковбаса та хліб — дарунки паніматки. Всі вони благословили його на дорогу і попрощалися: дружина священикова плакала, як за своїм сином. Ми з Миколою мовчки стояли й довго дивилися одне одному в вічі. Нарешті Микола промовив:

— Прощай, Тосюню, буду тужити й сумувати. Буду писати тобі і ніколи тебе не забуду. Пиши ж і ти мені, не забувай! — З цими словами він одійшов від мене, наче вирвав моє серце. Ще довго я стояла і махала йому хустиною, коли він обертається. Стояла, аж поки його постать зовсім не сковалася за обрієм.

Я не плакала на прощанні. А як прийшов вечір і лягла в ліжко, моїм слізам не було краю. Родина священика дуже мене розважала в моєму горі. За два дні свого перебування в селі Микола так причарував тих людей, що вони після праці або приходили до мене, або кликали мене до себе, ю ми все не могли наговоритися про нього. А листів від Миколи вони чекали так нетерпляче, як і я.

Нарешті, після тритижневої мовчанки Микола обізвався листом. У ньому він розповів про наслідки його п'ятиденної відсутності з казарми. Ось що він писав: Коли він повернувся, його покликали до вартового офіцера, а той відправив його до полковника його частини. Став перед полковником наструнко і закляк.

Полковник: Твоє прізвище?

Микола: Куліш Микола.

Полковник: Чому ти покинув казарму, коли тобі не

дали відпустки? Чи ти знаєш, що це дезертирство і за це карають смертю?

Микола: Так, знаю, пане полковнику.

Полковник: Де ти був?

Микола: Ходив попрощатися з нареченою.

Полковник: А це далеко?

Микола: Так. 72 верстви йшов пішки й ніч їхав пароплавом.

Полковник похитав головою й щось думав. Може думав про свою молодість та любов та про цього парубчака, що ризикував життям, щоб побачитися лише з нареченою? А може це мої молитви Бог вислухав. Полковник ще раз запитав Миколу, чи дуже любить свою наречену, і коли Микола підтверджив, він узяв клаптик паперу й написав на ньому:

„Миколу Куліша, що без дозволу покинув був казарму на 5 днів, покарати — місяць чистити кльозети без змінно”.

Микола з полегшою відійшов від полковника і на другий день приступив до виконання цих обов'язків. Він чистив убиральні вісім днів, а тоді полковник знову викликав його до себе:

— Грамотний? Скільки маєш кляс? — запитав його.

— Маю атестав зрілости, пане полковнику.

— Ага, так значить вас можуть зарахувати до „вольноопределяючихся”¹ — і дав Миколі записку, на підставі якої Миколі видали інший одяг, білизну та призначили до чистої казарми між інтелігентніших воїків.

Прочитали ми того листа, як звичайно, в родині священика. Жінки плакали і хрестилися, а панотець відправив службу Божу за Миколине здоров'я.

Дочекалася я й другого листа, в якому Микола писав про те, що полковник відрядив його до школи прaporщиків. Писав, що наука не тяжка, крім військових вправ, що з успіхом вчиться; харчі добрі, одяг чистий, має час читати і навіть грати на гітарі. Микола грав

на багатьох інструментах, що дуже подобалося його товаришам і начальству.

Я була задоволена, отримуючи такі листи, але в останньому листі він писав, що час навчання скоротили, що він скоро буде офіцером, тоді дадуть йому пару днів, на прощання з родиною і — на фронт.

Трапилося так, що саме в цей час мене відкликали до іншої школи, де вчителя забрали до війська, і я мусіла з'їздити додому, щоб дістати з Земської Управи спрямування до нової школи. Шкода мені було розлучатися з родиною священика та школою; учні любили мене і я любила їх; я віддавала їм увесь свій час, після навчання: робила з ними тіловиховні вправи, співала й бавилася на шкільному подвір'ї. Тепло попрощалися зо мною і діти і родина священика та й усе село. Ідучи до хати я не знала, що на мене там вже чекає Микола. В офіцерському однострої, чистенький, елегантний. Побачивши його таким, я подумала: „Мабуть вперше в житті має Микола все своє, на нього пошите”.

Ми не бачилися п'ять місяців і зустрілися радісні і щасливі. Микола був задоволений, що я приїхала сама, хоч він і встиг вже для мене виклопотати десятиденну відпустку.

Після відпустки Микола виїхав до Смоленська, куди його призначили в розпорядження головного військового штабу. Через місяць я дісталася від нього телеграму й гроші, щоб іхати до нього брати шлюб. Я була роздумала вінчатися з ним у воєнний час. Боялася, що вийду заміж, а як його вб'ють, то залишуся ні дівка, ні вдова. Але мама дала йому за мене слово. Швидко зібрала мене мати в дорогу, і я з братом Миколою та М. Приймою виїхала до найближчої залізничної станції, що була не в нашому місті, а в Херсоні.

Приїхала я до Миколи за тиждень до Великодніх Свят. Дозволу на вінчання йому офіційно не дали, бо мав тоді неповних 23 роки, а до того треба було ще внести посаг 5,000 карб, або мати, так званий маєтковий ценз. Вінчатися без дозволу загрожувало негай-

ною відправкою на фронт. Я хотіла вже вертатися до хати, але Микола не пустив і якось так влаштував, що 3-го квітня 1915 року ми з ним повінчалися в таборовій церковці св. Івана Златоустого.

Весілля відбулося в таборі, були на ньому всі офіцери, які після 9-ої години вечора відвезли нас з Миколою до хати, а самі ще до ранку пили й розважалися. Наслідки цього недозволеного шлюбу взяв на себе полковник, який дуже симпатизував Миколі.

На другий день Миколу посадили за недозволені вчинки на місяць на гауптвахту. Про це я дізналася від нього телефоном і дуже зажурилася. Я хотіла вже йти до полковника просити побачення з чоловіком; думка про можливість цілій місяць не бачити його дуже гнітила мене. Не встигла я вийти з хати, як від'їхало авто, а в ньому мій Микола й полковник. Я побігла йм назустріч та запросила полковника до нас. Але він, цілуючи мені руку, вибачався, що не має вільного часу, тільки привіз мені „муженька”, якого вирвав з-під арешту. Я радісно дякувала полковникові, а він довше чіж треба тримав мої руки й цілував.

Ми були щасливі. Нас запевнили, що Микола не скоро попаде на фронт. У штабі його зробили секретарем якоєсь частини, і він мав багато вільного часу. Ми ходили до кіна, до театру, цирку. Та стали приходити листи від товаришів, що вчилися з Миколою в офіцерській школі. Вони були поранені, діставали підвищення в чині. Ці листи занепокоїли Миколу. Він говорив мені:

— От бачиш, мої товариши на фронті кров проливають, а я тут сиджу щасливий і не знаю, яке там лихо! Треба мені їхати на зміну товаришам!

Я намовляла його й просила, говорила, що він встиг ще зробитися калікою або залишити мене удовою. Але Микола був упертий: що вирішив, те і мусів зробити. Пожили ми разом п'ять місяців і, хоч як його у штабі не хотіли відпускати, він добровільно поїхав на фронт.

Я поїхала до дому й почала вчителювати. Микола писав щодня листи з фронту, а через три місяці був тяжко контужений у голову. Лежав у лазареті в Смоленську. Звідти я згодом дістала листа, що йому вже краще, але що говорити він ще не може. У той час лікували швидко; жива сила потрібна була на фронті. Миколу виписали з лазарету й дали десять днів відпустки для побачення зо мною. Приїхав він дуже несподівано. Я дуже зраділа, але коли почула, як він зайкається, мені стало страшно. Що як залишиться він таким зайкою на все життя?

По десятюх днях відпустки Микола знову мусів їхати на фронт, і я з тяжким серцем поблагословила його й попрощалася з ним на херсонському вокзалі, тримаючи в руках чудові квіти — його прощальний подарунок.

Додому їхала пароплавом через Дніпро йувесь час тихенько плакала, а мої слізози поливали прощальний букет. Скоро від'їхала я на роботу до школи. Сумно мені було, все думала про свого Миколу й молилася Богу.

Раз дістала я од Миколи листа. Він писав, як одного разу сидів у лісі на зрубаному дереві з одним молодим офіцером, поки солдати рубали інше дерево. Молодий офіцер розповідав про свою матір і двох маленьких сестер, яких залишив вдома. У родині він був найстарший і наулюбленіший. За якусь хвилину простогнала ворожа куля й влучила цьому молодому офіцерові просто в серце. Він упав мертвий. Чудо або моя молитва врятувала Миколу від смерті. А він був близько до неї. Раз його відкинуло всім тілом на передок важкої гармати; чотири години не міг він прийти до пам'яті; опам'ятився лише в пожідному лазареті. Все тіло було чорне, а рука так прибита, що не міг нею рухати. Лежав у шпиталі, просив сестру повідомити мене про те, що йому вже краще й що він в шпиталі. Але не хотів мене хвилювати тим, що не може сам писати. Це було 1916 року. Через два місяці, коли видужав, призначили його до полкового штабу, дали підвищення. На пого-

нах у нього з'явилась друга зірка. А потім з'явилася й третя. 24-го лютого народилася дочка Ольга. Я одразу поздоровила Миколу з підвищенням і батьківством. Микола не дуже був задоволений дочкою, бо хотів мати сина, але коли в штабі довідалися про родинну подію, влаштували їйому бенкет, спекли великий торт з ініціалами нашої донечки, прислали мені привітальну телеграму з підписами полковника й багатьох офіцерів.

Миколу любили в штабі і в полку. Він писав у польовій газеті такі дотепні вірші на генералів і полковників, що її буквально розхоплювали їй у вільні хвилини всі читали й дуже сміялися. Писав він тоді їх маленькі одноактові п'еси на „злобу дня”, що їх виконували вояки, переодягаячися, коли треба було, у жіночі одяги, пороблені з простириал.

Наприкінці квітня приїхав Микола у відпустку на 16 днів. Вигляд у нього був стомлений. І за час відпустки він не встиг відпочити, як вже знову треба було їхати на фронт. Прощаючись зо мною і дочкою говорив:

— Молись, Тосюню, за мене, щоб повернувся ще раз до тебе й до дочкі живим.

Листи мені писав щодня. Коли дочкі минуло 8 місяців, я знову повернулася до школи, а в листопаді того ж року Микола знову приїхав до нас та був дуже задоволений своєю дочкою. Возив її у візочку довкола школи та вчив говорити; навчив її вимовляти перше слово — її ім'я Оля. Потім вона навчилася вимовляти і його ім'я й кликала його: Коля. Він був дуже щасливий.

Цього разу, коли знову від'їхав на фронт, писав мені, що, очевидно, скоро буде кінець війні; активної війни вже не було, між вояками російської та німецької армії встановлювалися щораз дружніші взаємини.

IV

Це був 1917 рік. У тилу вже почалися були революційні заворушення; відчувалися вони й на фронті. Про-

те, в армії велася сильна агітація за війну „до победного конца”.

10 липня 1917 року у нас народився син Володимир. Микола дуже радів, що таки має сина, і через два місяці приїхав у відпустку. Розповідав про ситуацію на фронті, висловлював надію, що війна скоро закінчиться й він зможе зовсім повернутися додому.

Після повалення царату в армії виникли революційні комітети. Провадилися вибори на новий законодавчий військовий з'їзд, який мав відбутися у Луцьку. На цей з'їзд вибрали й Миколу делегатом від 56-ої дивізії. Перед відїздом на з'їзд він зібрав вояків і, виставивши величезний плякат з гаслом „Земля і воля народові”, пояснивав значення цих слів і значення революції.

Цілий місяць відбувався з'їзд у Луцьку в місцевій ратуші. Микола щодня писав мені звідти. Скорі після того, — не пригадую, чи оголосили демобілізацію війська, чи вже було якесь замирення, але Микола повернувся, нарешті, додому.

Вдома він взявся за організацію „Просвіти” в Олешках, де його вибрали головою. Це був 1918 рік. В цей час Микола почав писати роман, що називався „Леміш”.² Прототипом героя цього романа був він сам.

То були важкі часи. Але, не зважаючи на повоєнні непорядки та голод, Микола працював безперебійно і, мабуть, через те олешківці обрали його головою Міської Управи. Матеріальних засобів Управа не мала жадних. Йому доводилося скликати людей і пояснювати їм тяжкий стан. Населення вимагало продуктів. Одного разу зібралися під Управою жінки і вимагали роздати їм усі продукти негайно. Вони мало не побили при цьому Миколу. Але він зумів якось їх приборкати, встановити чергу без скандалів; за картками всі дістали харчі й тоді дякували Миколі.

Під час головування в Управі Микола звернув увагу на ремонт деяких будинків. Коли після революції з тюрми повиходили всі засуджені, тюрма в Олешках залишилася порожньою. Ця тюрма була єдиним трипо-

верховим будинком у місті. До революції ця тюрма завжди буvalа повна засуджених, були там і політичні в'язні. При тюрмі були й різні майстерні: шевська, кравецька, столярська. Микола вирішив, що тюрма в нашому місті зайва. Він мав намір відремонтувати майстерні й віддати їх до вжитку населення; тим більше, що в Олешках була реміснича школа й було багато ремісників. Так він і зробив. Зібраав людей, виклав їм свої пляни; всі охоче погодилися. Кожен, хто вмів щось робити, приходив і працював для спільноти справи.

Тут треба згадати, що до Миколи населення ставилося з великою пошаною. Люди знали його змалку і вважали його своїм керівником.

На жаль, ремонту тюрми Микола так і не встиг закінчити, бо, коли прийшли німці і поставили гетьмана, Миколу як голову „Просвіти” посадили до тої ж тюрми. Я ходила щодня з дітьми і приносила йому їжу та чисту білизну. Начальником тюрми був українець; він любив Миколу й намагався полегшити йому перебування в тюрмі; він дозволяв нам побачення без охорони. Спочатку Микола в тюрмі страшенно нудився, але коли німці довідалися, що він має освіту, вони дозволили начальникові тюрми передати йому тюремну бібліотеку для впорядкування. Ця праця значно полегшила його семимісячне ув'язнення. Звільнений він був лише тоді, коли почалося повстання проти гетьмана та німців, і вся їхня поліція та цивільна влада розбіглася.

Восени 1918 року німці залишили Україну. Українська влада почала зміцнюватися. Та саме в цей час на півдні генерали колишньої царської армії почали організовувати т. зв. білу армію. Микола якось сказав мені, що це нова небезпека, бо білі не визнають ані України, ані нашої культури, ані мови.

Після відходу німців у нашому місті владу перейняв український Виконком, головою якого був Калган Олексій, а заступником його обрали Миколу. Невдовзі Миколі довелось виїхати в справах Виконкому до Миколаєва. За цей час біла армія наближалася до нашого

міста, і треба було евакуюватися. Сили білих були невеликі, але в місті військових сил зовсім не було. Перед своїм виїздом Микола просив Виконком допомогти мені, якщо наступатимуть білі. Коли в місті зчинилася велика тривога, я побігла до Виконкуму, але там поспішали тікати, бо ворог був уже в 25-ти верствах від Олешок. Був ранок; діти тільки що прокинулися; я входила їх в самих сорочках і побігла разом з мамою на берег річки Чайки. Там кипіло: пароплавчики, навантажені всякою всячиною, відплівали від берега; хто міг чіплявся й ліз на борт; човни були перевантажені якимись паперами, меблями й людьми. Дуже близько уже чути було гарматні постріли. На мене й на інших жінок з дітьми ніхто не звертав уваги. На наше велике щастя, підійшов якийсь порожній човен і взяв нас — 11 жінок, 6 дітей і 3 чоловіків. Човен був на десять осіб і дуже тяжко осів у воді під таким вантажем. Коли я побачила, що сама з двома малими дітьми не дам собі ради, бо доњці було лише два з половиною роки, а синові не було ще й року, — я в останню хвилину віддала мамі сина й благала пильнувати. Перевантажений човен відійшов від берега і лише завернув за гряду, пропливши з півкілометра, як уже передові карабальні відділи білих гарцували на конях по березі, списами й нагаями розганяли людей. Між людьми на березі була й моя мама з сином на руках. Якийсь калмик замахнувся був на неї і гукнув: „Тікай; бабко, бо уб'ю”. В цей час білі стали стріляти й кидати гранати по пароплавах і човнах. Вода зривалася високими водогрядами і, здавалося, кипіла. Наш човен хилився то в один, то в другий бік. Жінки і діти голосно верещали й плакали, а чоловіки налягали з усіх сил на весла.

Так якось переплили ми Чайку й вийшли на Конку. Тоді лише ми побачили безпорадне становище пароплавчиків, яким ніде було сковатися від гранат. Але на допомогу їм підплівали з Херсону буксири з баржами. Ми з полегшенням зідхнули лише тоді, коли ви-

бралися на Дніпро і побачили херсонський берег. На березі нас зустрічало багато людей. Телефонічна сполука була перервана, і всі, хто мав близьких поза містом, непокоїлися їхнею долею; втікачі, що приїхали попередніми пароплавами, теж обстрілювалими, розповідали страшні речі; гарматний гул додавав страху.

Я пішла з донею на Гімназійну вулицю, де для втікачів виділили будинок. Ми дістали ліжко в одній з кімнат. Там було уже 19 родин; спали на столах, під столами, на кріслах, де попало. Сморід, бруд, воші та ще й голод, бо харчових запасів в Херсоні зовсім не було. Тікаючи з Олешок, я зовсім забула взяти їжі. Так і сиділи ми голодні, аж поки вночі Микола не повернувся з Миколаєва і не прийшов до будинку втікачів, шукаючи вісток про мене. Як же ж він зрадів, побачивши нас!

— А син?

Коли я розповіла йому про мою втечу й про те, що сина залишила з мамою, він засмутился, але підбадьорив мене словами:

— Ну, нічого, ми скоро білих виб'ємо й будемо знову вдома. Потерпи трошки!

Через півгодини приніс мені буханець хліба і трохи цукру.

Другого дня вранці Микола скликав евакуйованих чоловіків і звернувся до них із закликом оборонятися своїми силами, кажучи, що ніхто ім війська дати на допомогу не зможе, бо в самому Києві ідуть бої, а війська обмаль. Так почав Микола організовувати полк, у який записалося 1,500 осіб різного віку; всі вони охоче підпорядковувалися організаторові, називаючи його батьком полку". Микола назвав цей полк „Першим Українським Дніпровським". Йому самому було тоді 26 років, а „сини" цього „батька" були здебільшого бородаті дядьки.

Цей Перший Український Дніпровський Полк розмістився в казармах на передмісті Херсону, що називалося Воєнне. Там були колись військові школи й ка-

зарми; у революцію все це стояло розбите й порожнє. Треба було дістати для полку хоч якихось уніформ, білизни, харчів. Микола гаряче взявся до праці. Казарми почистили, продезінфікували, дістали ліжка, харчі, стали збирати в Херсоні зброю, залишенну німцями й греками. Зібрали трохи рушниць, ручних гранат, кулеметів.

Микола зорганізовував військову управу, провадив навчання. Роботи було багато, а помічників мало. Я бачила його лише здалека, бо був дуже занятий. Білі часто обстрілювали Херсон з гармат, а наш полк мав лише одну маленьку гарматку та й то стару, вона ледве могла відгукуватися ворогові через Дніпро. Тоді вояки звернулися до Миколи: треба мовляв, нам піти на білих і відбити хоч одну гармату, хоч рушниць дістати, бо нам нема чим відбиватись.

Це все були старші чоловіки, завзяті й войовничі. Микола відраджував їм, доводив, що треба ще почекати, що не можна йти на ворога голіруч. Але вояки вимагали, стали дорікати Миколі, що він боїться білих, а білі, мовляв, прийдуть і всіх нас переб'ють. — Веди нас, батьку Куліш! — кричали.

Тоді Микола одібрав сорок чоловік, озброїв їх — кожному по рушниці і дві ручні гранати — і вирушив з ними назустріч ворогові, за сорок верст. Всі шляхи Микола знов досконало. Ранком довідалися в одного хлопчика, де стоять білі. — Отак ще верстви зо три пройдете, а там і побачите їх; лежать вони у траві й п'ють вино, — казав хлопчина.

Ішли плавнями, ховалися в очеретах, дорога була важка, порізали собі руки й ноги, обмастилися болотом, не їли і не відпочивали. Підійшли мовчки. Вже близько. Микола звелів відкрити вогонь, і вояки з криком „Гурра!” вибігли з засідки і побігли просто на білих. Постріли й крики так заскочили розгуляних на травичці офіцерів, що вони і їхні вояки стрімголов поvtікали, кинувши багато рушниць, три кулемети, одну гармату. Микола наказав не вистрілювати дурно на-

боїв, використовувати час, забирати здобич і йти. І ось наші герої, пострілявши ще трохи для страху забрали зброю, трохи продуктів і вирушили в напрямі до Херсону. Три дні йшли без відпочинку.

Одного ранку приходжу до казарми і бачу: стойть гармата, лежать рушниці і кулемети. Ну, думаю, як же ж це вони бідні притягли це все на собі. Увійшла до казарми і питаю:

— А мій чоловік повернувся живий?

Мене повели у велику залю й на підлозі я побачила, як рядком міцно спали усі сорок вояків, а з ними і знаменитий „батько полку”. Усі були брудні й обдерptі.

На другий день Микола прийшов до мене, помився, передягнувся, розповів мені все про похід і знову пішов до праці.

Білі поповнили свої сили і почали наступ на Херсон з боку Олешок. А там же у мами залишився мій маленький синок! Ворог наступав великими силами, і наш полк примушений був залишити Херсон. Нашвидку забрали поранених і хворих і відійшли. Я залишалася в Херсоні й бачила, як білі увійшли, шукали українців, і хто не встиг утекти — вішали на вулицях. Через деякий час мені пощастило дістати перепустку (я сказала, що приїхала до Херсону продавати овочі). Їхала додому човном, бо всі наші пароплави — „Гетьман”, „Боярин”, „Тетерва” — відійшли з нашими вояками та зброяєю. Сиджу в човні й чую як жінки розмовляють між собою. Розповідають, що бачили між повішеними біля херсонської тюрми Куліша й ще трьох українців. У мене захололо серце. Але я поспішала до маленького сина й вірила, що то неправда, що Микола повернеться до мене.

Вдома я знайшла свого синочка здоровим, а мама розповідала про звірства білых над українським населенням.

Олешки залишалися без будь-якої влади; проходили через місто то махновці, то зеленівці, то григоріївці. Серед них були й такі, що грабували і били населення.

Люди уже не знали, кого й чого їм треба, хто ворог, а хто приятель, кого саме цього разу розстрілюватимуть чи топитимуть у річці.

Після багатьох змін прийшла „красная армія” і встановила владу „Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов”. Тоді ж повернувся до хати Микола, і його знову обрали головою Виконкуму. Тепер у нього було ще більше роботи. Йому доручено було поліпшити стан харчування в місті, а харчів не було, бо білі повивозили все, що могли, навіть худобу. У наслідок недоїдання та безперервної праці здоров'я Миколи розхиталося; він висох, змарнів, став дуже нервовий. Таким він поїхав до Миколаєва, знову на якусь конференцію.

Саме в цей час наступала знову біла армія на чолі з Денікіним, яка відсунула червоних аж до Чернігова. Захопивши обох дітей, я знову втекла до Херсона, де зустрілася з Миколою. Його тоді призначили начальником штабу усієї херсонської смуги, що простягалася від Херсона до Каховки. Знову була сила-силенна праці: сидів, бувало, по 24 години біля телефона, не спав, майже не їв. У наслідок всього цього він захворів і просив звільнити його для лікування. Але безнастанні бої не давали ніякої зможи лікуватися і, нарешті, він мусів відступити з червоною армією на правий берег Дніпра.

Десять місяців я не мала вісток від нього. (Я тоді вже повернулася з дітьми до Олешок). Але довго він не міг витерпіти розлуки з нами. Щоб побачитися або, принаймні, довідатися щось про нас, Микола добровільно зголосився ніби до розвідки. Разом із своїм колишнім секретарем Григорієм Єрмаком він вирушив додому. Попередягалися вони в короткі кожухи, баранячі шапочки, взяли з собою бочку дьогтю й поїхали буцімто продавати його. Та скоро довелося дьогтю кинути: всюди шаліла така епідемія тифу, що вони, ночуючи у селян, сами похворіли.

Одної ночі зайдли в якесь село, де просилися переночувати, але ніхто не хотів пустити до хати. Обійшовши все село, що потопало в глибокій темряві, вони побачили світло в одному віконці. Пішли в тому напрямі. Була уже зима й на морозі страшно було спати. Підійшли до хати. Постукали. У хаті було багато військових, всі в українських шапках. На столі лежала мапа, на ній щось креслили. Це були петлюрівці. Стало розпитувати наших звідки й куди йдуть. Вони сказали, що до Олешок. Їм не повірили, побачивши на Миколиному документі рік народження.

— Брешеш. Ти, мабуть, вбив того Миколу Куліша, а тобі певно вже сорок років!

У Миколи на той час була велика борода й вуса, вигляд був втомлений. У 28 років він виглядав куди старшим...

Порадилися військові між собою й сказали:

— Вивести їх...

На пічці сиділа старенька бабуся. Вона обізвалася до військових:

— Та змилуйтесь над ними, вони правду кажуть... Та ще й молоді які, не губіть даремно душі...

Але військові не слухали. Вивели наших за двері й повели кудись у ніч. Тоді козак, що вів їх, каже тихо:

— Ви, хлопці, тікайте отак, просто, а я буду стріляти...

Микола й Єрмаков трохи пробігли й під якимось парканом упали на землю; в цей час пролунали постріли... і все затихло. Полежали вони трохи, підвелися обережно й покинули село. Хоч які були втомлені та голодні — ненаважувалися сідати, бо в таку морозну ніч небезпека була заснути навіки. Підтримуючи один одного, тяглися до ранку, поки знову не зайдли в якесь село. Зайдли до крайньої хати попросити хліба і води, але побачили, що там всі лежать хворі на тиф. Микола був знесилений і не міг далі рухатися; він упав у сінях на долівку й так переспав до вечора. Увечорі вирушили у дальшу дорогу, розві питавши шлях на Лип-

няжки. Уже в гарячці Микола згадав, що в селі Липняжках під Єлісаветградом жив мій брат Петро Невель. Попрощався з Єрмаковим, зробив сам ще 25 верстов і дійшов до Липняжок. Там у родині моого брата переніс тяжкий тиф. Коли йому стало краще, на тиф похворіли господарі, і Микола мусів пильнувати троє малих дітей і двоє старших, хоч і сам ледве тримався на ногах. Коли всі видужали, Микола попрощався з Петром і помандрував у дальшу дорогу, в напрямі Миколаєва.

У Миколаєві стояв поїзд, але не було дров, щобпустити його в рух. Кожен, хто хотів їхати, мусів нарубати не менше як півметра дров. Взявся рубати дрова Й Микола разом з іншими пасажирами. Через п'ять годин поїзд вирушив на Херсон. Це було 23-го лютого, Дніпро був закутий у кригу, мороз стояв 10-12 ступнів. Він Херсону до Олешок — 18 верст пройшов Микола пішки за півтори години. Ми з мамою кинулися обійтися його, та він нас перестеріг:

— Не торкайте мене, я після тифу, і подорозі шаліє страшна епідемія. Дайте помитися і передягнутися. — Помившись і витершись спиртом, він привітався з нами. Оля пізнала його, а син забув, боявся його бороди й кликав дядею.

V

В Олешках була вжеsovєтська влада, приїхали якісь люди „з центру”. Миколу призначили інспектором Народосвіти. З новим запалом взявся він до праці; організовував школи, відкривав ті, що позакривалися під час війни, організовував дитячі садки, ясла й притулки. Хоч працював багато, але робота була спокійніша. Тоді Микола склав українську абетку (Буквар) для школ, назвавши її „Первинка”. Це була перша українська абетка. Учителі українських школ, які приїздили з сіл, дуже дякували за неї складачеві. Для цієї „Первинки” Микола використав той педагогічний матеріал, що я зібрала, працюючи у школі, — я мала вже шостиричну практику роботи по українських школах, — решту ж

вибрал з Шевченкового „Кобзаря”, додавши ще своїх віршів та коротеньких оповідань.

Минув рік напруженої праці. Раптом з Херсону прийшов наказ заарештувати Миколу й доставити до Ревтрибуналу. Микола зовсім не уявляв собі, в чому справа, й ніяких вияснень дістати не міг. Під конвоєм (двоє озброєних) повели Миколу до Херсона Дніпром, бо ще була зима, і Дніпро був вкритий льодом. Олешківський Віконком протестував, але нічого не допомогло. З Ревтрибуналу його відправили у тюрму.

Перша тюрма, до якої потрапив Микола, була набита злодіями, бандитами-рецидивістами та всяким на бродом. Замість привітання, кожного нового в'язня обливали відром холодної води з ніг до голови. Це називалося „христинами”. Коли Миколу хотіли „охристи ти”, він сказав рішуче:

— Я вже хрещений, і прошу кинути всі оці дурниці!

На це дехто засміявся, а дехто з кутка промовив:

— Ну, та його вже охристили, хіба не бачите, який він?

Микола й справді виглядав страшно: був виснажений і зголоднілий. За вісім днів цієї неволі він поперебував у п'ятьох тюрмах. Зрештою, олешківський Віконком взяв його на поруки. За час ув'язнення Микола так ослаб, що не міг ні спати, ні їсти. По тюрмах у той час спати не було де, все було переповнено; їсти в'язням не давали.

Про причину свого ув'язнення Микола дізнався пізньше, а була вона ось яка. Ще тоді, коли Микола був помічником начальника військової мобілізаційної частини штабу армії, в Херсоні була велика епідемія тифу; війська було замало, і червоноармійці не встигали ще видужати, як їх уже висилали на фронт. Микола був у лікарській комісії третьм членом і бувало, що він продовжував перебування солдатам у лікарні на тиждень-два. Військовий начальник Іванов і лікар були в змові й брали з вояків хабарі за таке продовження відпустки. Нічого не знаючи про ці зловживання, Микола і далі

підписував відпустки. Це якось виявилося, і Іванова з лікарем посадили в тюрму. Слідом за ними заарештували й Миколу.

Херсонський Ревтрибунал складався з п'ятьох осіб і виносив дуже суворі присуди, докладно справ не розглядаючи. На чолі Ревтрибуналу, який судив Миколу, стояв колишній Миколин помічник (ще з війська). Він дуже здивувався, побачивши Миколу підсудним. Трибунал засудив Іванова й лікаря на кару смерті, а Миколу звільнив.

Пізно увечорі приїхав Микола з Херсону додому, схвильований і огірчений. Одразу ж, — ще не встиг він вибратися до Виконкому, — прийшло багато знайомих його відвідати і привітати.

**
*

Минуло п'ять років від початку революційних подій. У травні святкували п'яту річницю. Відбулася велика маніфестація; маніфестанти вийшли з прапорами на велику площа; там були промови про революцію і її герой. Миколу теж відзначили й дали грошову допомогу, але гроші тоді не мали великої вартості. Як велику почесть піднесли Миколі і партійний квиток, від якого ніхто не мав права відмовлятися. Все пізніше життя він був в'язнем цього партійного квитка. Пам'ятаю, як говорив він про слова конституції „вплоть до отдельенія”; йому ж хотілося будувати вільну і незалежну Україну, хоч і на комуністичних засадах. Та ще перед цим „добровільним” вступом до партії він гірко розчарувався в ній.

Ми перейшли жити від мами до свого мешкання. Найняли маленьку хатину, дві кімнати й кухня. У той час у рідному Миколиному селі Чаплині померли від тифу його батько й мачуха. Залишилися дві сестри; одній було 20, другій 13 років. Микола поїхав до Чаплиної, щоб забрати сестер до нас. Тоді йому було вже 30 років, а село він залишив дванадцятирічним хлопцем.

Забравши сестер до себе, Микола вирішив навчити їх грамоти. Як на лихо, обидві дівчини були дуже нездібні до науки, і я марно прикладала зусиль, щоб навчити їх читати, писати та вишивати. Микола сам не мав ні хвилині вільного часу, щоб присвятити його сестрам, я ж витрачала багато часу і нервів на їх навчання.

Саме в той час Микола почав писати. Писав він ночами при світлі нафтової лямпи, яка часто псуvalася, куріла й смерділа. Ми з дітьми спали на підлозі; літом було дуже гаряче й кусали комарі, що особливо летіли на вогонь. Я прокидалася й сварила Миколу, що не гасить світла, але він не бачив мене й не слухав, що я говорила: писав і писав. І так, може, писав би до самого ранку, якби нафта не вигорала, і це змушувало його іти спати. Спав якісь дві години, а тоді зривався й ішов до роботи.

Одного разу він, попрацювавши так до ранку, втомувся, а, може, пожалів нас, бо комарі дуже кусалися, і пішов спати, залишивши на столі рукопис. Уранці, прибраючи рукопис, я почала його читати і так захопилася, що не могла відірватися. Це було його перша п'еса „97” з часів голоду в Україні у 1921 р.

Так ось що він пише! А я думала, що це було щось для Наросвіти... Я нічого не сказала Миколі про те, що читала п'есу, але з того часу ретельно чистила лямпу і наливали нафти стільки, щоб вона могла горіти до ранку.

Коли Микола закінчив цю свою першу п'есу, тоді приїхав з Харкова Іван Дніпровський, який там жив і працював; він часто листувався з Миколою. Одного вечора Микола прочитав йому свою п'есу. Дніпровський щиро хвалив п'есу; він сказав, що вона чудова й що треба було б дати її прочитати комусь у центрі. Він взяв її з собою до Харкова. Через якийсь час Дніпровський написав, що читав її режисерові Гнатові Юрі й той теж захоплений п'есою й хоче її ставити у своєму театрі. Невдовзі театр дістав дозвіл на виставу й почав

готувати її. П'еса мала великий успіх, і Дніпровський (Ів. Шевченко) просив Миколу приїхати.

Тим часом наш Дніпровський повіт з центром в Олешках приєднали до Одеського, і Одеса стала обласним осередком. До нас приїхав з Одеси директор Відділу Наросвіти³ Ізраїль Хайт і запропонував Миколі йшати до Одеси на посаду обласного інспектора освіти. Він казав, що чув про Миколу як про здібного працівника. Відмовитись від цієї посади не можна було. І ось 1922-го року ми переїхали до Одеси.

„97” виставлялася на харківській сцені безліч разів і на 50-ту, ювілейну, виставу Миколу запросили приїхати. Він уявив відпустку і поїхав. На харківському двірці зустріли його сам Гнат Юра і письменник Аркадій Любченко.

Микола вперше бачив свою п’есу на сцені. Він сидів в льожі, його фотографували з усіх боків. Після третього акту режисер проголосив, із сцени, що автор п’еси — в залі. Зірвалися оплески і не вгавали, а Миколу, який не хотів іти на сцену, артисти винесли на руках. Побачивши автора, публіка зробила йому велику овацию. Люди кидали квіти і кричали:

— Браво, браво — Куліш!

Після четвертого акту знову викликали автора на сцену; публіка не хотіла виходити з театру. По виставі режисер і актори запросили Миколу на вечерю, частували його, вітали й так напоїли, що він аж на другий день прокинувся й не знав, де він. Виявилося, що він у квартирі Любченка, де його сердечно гостили.

Проминуло п’ять днів. До Одеси Микола вернувся в чудовому настрої. Розповідав про свої харківські успіхи й навіть привіз трохи грошей; належалося йому багато більше, але він не вимагав, бо не оцінював своєї творчості на гроші. А для нас і те було добре, бо ми дуже бідували: життя в Одесі було дороге, я не працювала, а на Миколину платню тяжко було вижити.

Пізніше почали виставляти „97” й інші театри України та посилали нам авторські гонорари. Микола часто діставав листи від Дніпровського і Любченка, а Гнат Юра приїздив до Одеси. Тоді стали думати, як би то Миколу перетягти до Харкова.

VI

У той час наркомом освіти був О. Шумський.⁴ Він призначив Миколу на шкільного інспектора Наркомосу України. Микола спочатку переїхав до Харкова сам і почав там працювати. Роботи було багато; він не мав і хвилині вільного часу. Але якось йому вдалося відпроситися, і він приїздив до нас. Згодом він перевіз до Харкова всю родину. Це було 1925 року. Покинули ми соняшну Одесу, її чистенькі вулиці з запахом моря, херсонські кавуни, що тріскали на сонці, повітря безкрайої Таврії. Приїхали у тодішню столицю України...

Столиця привітала нас вічними туманами пороху й фабричного диму. Ми їхали з листом від Миколи, що звучав так:

„Моя бандо! Негайно приїздіть до Харкова. Маю мешкання з усіма вигодами. Подробиці на місті. Ваш чоловіко-батько й він же Микола”.

На місці ці вигоди виглядали так: голе двокімнатне мешкання, в якому для оригінальності в одній кімнаті було три нормальні стіни, а четверта, диктова, кінчалася за метр до стелі. Це мешкання було частиною будинку для малолітніх злочинців. Діточки — колишні безпритульні — жили в цьому будинку, як у Бога за дверима, не кидаючи звичок, набутих на вулиці. Першої ж ночі вони „позичили” все наше невеличке добро, що лежало в незачинених кімнатах. Добродушний і вибачливий для чужих, Микола мугикнув щось і, накинувши на себе простиralo (бо і його убрання блукало десь у невідомому), наче тогу, пішов на дипломатичні переговори. За дві години він повернувся з лукавою посмішкою в очах. Очевидно його дипломатичний хист

був на висоті завдання. Під дверима почали з'являтися деякі речі. На інші чекали ми 2-3 дні, а решту довелося чекати ще довше. Куца стіна з дикту виявилася дуже музикальною; кожна дитина з будинку, проходячи, вважала своїм святим обов'язком гримнути по ній п'ястуком, від цього стіна гула з п'ять хвилин. За нашими двома кімнатами був прохідний коридорчик, розміром не більше двох метрів. Микола зробив собі з нього робочий кабінет і там писав. Але як?

Кожного вечора хлопчаки віком 15-25 років ішли до залі „культурно розважатись“. Розвага починалася уже на нашій стіні, а кінчалася у залі. 30-40 хлопців бігають, оповідають анекдоти, від яких червоніють стіни, загинають майстерні матюки, курят і приліплють бички до стелі. Микола сидить поруч і пише. Гамір, як на базарі. Микола кидає писати й іде до хлопців. Хлопці його весело вітають і пропонують заграти в „жучка“. Микола замість „жучка“ зорганізував чудовий хлоп'ячий хор, і „жучок“ безслідно щез.

Багато дорогочасу витрачав Микола, оповідаючи цим малолітнім злочинцям різні пригоди та читаючи їм книжки. Проте, як виявилось, перебуваючи з хлопцями, він пильно вивчав хлоп'ячу психологію, харківське арго та інші речі.

Так ми жили, бо порядне мешкання в Харкові дістати було дуже трудно. Хоч О. Шумський, який полюбив Миколу, хотів дати йому гроші, щоб змінити мешкання, та Микола не прийняв їх, бо не хотів, щоб його вважали фаворитом наркома. Так прожили ми чотири роки на Михайлівській площі № 19 проти Михайлівської церкви. Нас було п'ятеро, бо з нами жила ще моя 75-тирічна мама, яку Микола дуже любив і шанував.

Часто Микола запрошував до себе знайомих письменників, з якими здружився у Харкові. Були це, пригадую, М. Хвильовий, П. Тичина, А. Любченко, І. Дніпровський, О. Досвітній. Найчастіше запрошував їх на смажену рибу чи пироги, які мама майстерно робила,

особливо ж пироги з квасолею спеціально для Тичини, що був вегетаріанцем. Всім письменникам було приємно, коли мама бувала за столом. Її називали „наша бабуня”. Бувало, вона вихиляла з ними й чарочку горілки або вина. Микола називав її жартома „бабуня — Божий цвіточок”. Оля, моя дочка, грала на фортепіані, а письменники оповідали історії з свого життя. Особливо цікаво розповідав П. Тичина про своє навчання в духовній семінарі.

Ще коли ми були в Одесі, Микола читав твори Хвильового і захоплювався його талантом. Тепер, у Харкові, він познайомився з Миколою Хвильовим особисто. Хвильовий жив у домі „Саламандра” на Сумській вулиці, мав також маленьке мешкання, більшу частину якого займали пси; іх було аж п'ятеро. Хвильовий був пристрасний мисливець і часто їздив полювати на Дінць. Одного разу він намовив і Миколу поїхати з ним постріляти качок. Микола жалів качок; стріляв лише для задоволення Хвильового, але ні одної качки, ні одного кулика не вбив. Щоб не приіхати з порожніми руками до хати, він за порадою Григоровича (так називав Хвильового) купив і привіз кілька качок.

Микола дуже часто бував у Хвильового, інколи повертається додому пізно вночі. Одної ночі, — була десь друга година, — привіз маленького англійського сете-ра, дарунок Хвильового. Микола назвав песика Джой, учив його всіляких штук і кожного ранку ходив з ним гуляти у парк. Того ж року він почав свою другу п'есу „Комуна в степах”.

„Комуна в степах” пройшла в Репертуарі, і її почали ставити в театрі „Березіль”, в якому режисером був тоді Лесь Курбас. Я була з Миколою на прем'єрі п'еси. Ми сиділи в льожі. Після другої дії (артисти грали чудово) стали викликати автора, і оплескам не було кінця. Публіка кричала:

— Автора, автора на сцену! Браво, браво, Миколо Куліш!

Я посылала Миколу на сцену, щоб публіка заспокоїлася, але він був надто скромний і ніяк не хотів іти. Тоді до льожі зайшов Йосип Гірняк з якимсь другим артистом і силою потягли Миколу на сцену. Коли Микола з'явився перед публікою, на сцену внесли багато білих квітів; артисти колом оточили Миколу. Публіка гриміла, плескала, кричала й кидала на сцену квіти. Насилу заспокоїлися, і почалася третя дія. Після четвертої дії овація повторилася. Я повернулася додому, а Микола залишався ще з режисерами і артистами.

Наступного дня мені привезли до хати цілій квітник. До квітів прив'язані були картки з дружніми написами Яновського, Любченка, Дніпровського, Хвильового та багатьох інших.

П'єса мала великий успіх не тільки на українській сцені. Її переклали на грузинську мову, і довгий час вона ішла у Тбілісі. Режисер Марджанішвілі⁵ прислав Миколі телеграму грузинською мовою: „Ваша Комуна в степах, ваша Микола Куліш”, що означало: „Слава Комуні в степах”, слава Миколі Кулішеві”. На 25-ту, ювілейну, виставу Миколу запросили телеграмою до Тбілісі. Він поїхав. На вокзалі зустрів його режисер театру Коте Марджанішвілі і прийняв його у своїй хаті як дорогого гостя. Увечорі Микола був у театрі на виставі своєї п'єси грузинською мовою. Микола був задоволений і постанововою п'єси і грою артистів. На бенкеті, який був після вистави, було багато осіб з тодішнього грузинського уряду, артисти та родина режисера. Вернувшись Микола з Кавказу дуже радісний, але в Харкові його чекала неприхильна критика. Була вона повна підозрі, недовір'я, нечесних здогадів та натяків. Микола хвилювався, але часом казав:

— Це добре, що лають. Хай лають, — я знаю, що роблю.

Писаки багато писали злого про Миколині п'єси, але театри з задоволенням ставили і „Комуну в степах”, і

„97”. Щораз частіше приходили телеграми з проханням дати дозвіл на вистави.

У цей час Микола з Хвильовим дуже здружилися та срганізували „ВАПЛІТЕ”,⁶ у якій взяло участь більше сорока осіб. Миколу обрали президентом ВАПЛІТЕ. Тоді у нашу скромну кватирю заходили наші найвизначніші письменники й поети. Павло Тичина якось майже непомітно пролазив крізь диктову стіну, згорблений, в пенсне, що вічно спадало. Він сідав у куточку, мовчазний, тільки вряди-годи встряваючи у розмову. Перші його відвідини були зв'язані з невеличкою пригодою. Коли він питав, як іти до нашого мешкання, „симпатичні діточки” вкрали у нього годинника. Микола мусів ужити увесь свій дипломатичний хист, щоб переконати хлопців, що каміння у цьому годиннику гірше від того, яким вимощено площу Руднєва. Тичина прийняв цю подію як жарт із своєю скромною посмішкою, витираючи, як звичайно, пенсне.

Приходив і Аркадій Любченко з дружиною, артисткою Горською; молоденький, дуже вродливий, одягнений за закордонною модою. Час від часу він читав свої твори, а за столом любив показувати фокуси.

Хвильовий звичайно приходив у товаристві Досвітнього і Вишні. Це була нерозлучна весела компанія. Хвильовий — невеличкий на зріст, у коротенькому пальті, з зачісаним угору волоссям, чорними очима, з зрослими на переднісі бровами; блідувате обличчя з невеликим гострим носом. Він безнастанно курив і ніколи не міг спокійно всидіти на одному місці. Особливо коли читав чи розповідав щось. Він говорив чистою українською мовою, без усяких москалізмів. З дітьми був ніжний і чулий, вмів з ними розмовляти як рівний з рівними.

Остап Вишня, грубенький і рожевий, з трохи витрішкуватими очима, завжди тримав руки в кишенях. А в кишенях тих було завжди багато порожніх гільз та шматочки цукру для собак. Він завжди скаржився на

слабе здоров'я, на ревматизм і вичікуюче дивився на Миколу. Микола розумів, у чому річ, і одразу ж виймав пляшку з настоянкою на помаранчевих шкірках. Після першої чарки Вишня крякав так голосно, що Джой задоволено підносив голову і довго не міг отягитися від такого майстерного крякання. Після другої чарки, проти печінки, Вишня розказував про свої мисливські пригоди, обов'язково наслідуючи дiku качку. Джой тоді робив „стойку”. Вишня вмів розповідати анекdotи, як ніхто, сам при цьому сміявся до сліз, а ми всі разом з ним.

Досвітній, друг Вишні, був худенький і марний з голеною головою. Він звичайно говорив, тримаючи свого співрозмовця за гудзик; кінчалося тим, що він обривав цього гудзика. Про це детинно оповідав Вишня, показуючи свою блузу з поодриваними гудзиками.

В той час Микола написав сатиричну комедію „Хулій Хурина” та п'есу „Зона”, які не побачили сцени, бо репертуром не дав дозволу на виставу.

Незабаром і „Комуну в степах” зняли зі сцени. Миколу почали цікувати і змушувати відійти від Хвильового, якого теж почали переслідувати за його „Вальдшнепи”.

Нарком освіти О. Шумський був великим прихильником таланту Хвильового. Він боронив його як міг. Але в той час, коли цікували Хвильового, Шумського уже зняли з посади. Його наступником став Скрипник, Микола Олексійович. Скрипник любив мого Миколу й часто кликав його до себе в гості. Микола поважав Скрипника і вдома називав його „стариком”.

Микола бував у Скрипника, і вони багато розповідали один одному про свої бажання та пляни культурної праці. Так вони пізнавали один одного близьче, і Скрипник доручив Миколі організувати чисто український журнал, дати йому назву, підібрати до редакції відповідних людей і взятися за редагування.

Приходячи додому після таких чаїв у Скрипника, Микола говорив про ці розмови і просив допомогти йому

підшукати відповідну назву для журнала. Удвох ми і вирішили охристити журнал „Славута”.

В той же час Микола заклав товариство для захисту прав драматургів та композиторів, УТОДІК,⁷ головою якого був до 1934 року.

Співпрацюючи з театром „Березіль”, якось Микола почув скаргу на те, що в його п'есах мало дієвих осіб жінок, а в театрі багато артисток, і кожна з них хотіла б грati у п'єсі Куліша. Тоді Микола написав п'есу „Отак загинув Гуска”; в цій комедії було 11 жіночих ролей. Артистки мусіли бути задоволеними. На читанні п'єси Микола талановито віддавав відповідним тоном поодинокі репліки, і артисти признавали, що в інтерпретації тих ролей ніхто йому не дорівняє.

„Гуску” не дозволили до вистави, як Курбас не клопотався. Фалькевич, який в той час був головою Репертуарному, боявся дати дозвіл.

1928 року Микола написав „Народнього Малахія”. З великим трудом удалося Курбасові й Кулішеві добитися дозволу на виставу цієї п'єси, про яку Курбас говорив:

— За всяку ціну мусить світ її побачити!

На генеральній пробі „Малахія” була вся партійна верхівка, мистецький світ і багато гостей. Вистава була надзвичайна. Стаканчика грав знаменитий Крушельницький, для якого Микола і написав цю ролю. Миколу вітали з надзвичайним успіхом і хвалили п'есу. Тільки представники ЦК партії були невдоволені. І хоч на другий день театр був переповнений, в офіційній партійній пресі з'явилася негативна критика, після якої п'есу зняли. Ідучи назустріч критиці, Микола п'есу переробив, але безуспішно: „Народнього Малахія” зняли з репертуару, а Миколу викликали до Центрального Комітету, де він вислухав догану з попередженням. Повернувшись з ЦК, Микола ходив по хаті, курив, хвильовався.

В той час також почали цькувати „ВАПЛІТЕ”, і незабаром ця письменницька організація була закрита. Але Микола не вгамовувався. Разом з іншими колишніми ваплітнями він заклав журнал „Літературний Ярмарок” (1929 р.⁸), а коли й цей журнал закрили, то створив з тими ж людьми нову організацію і журнал „Пролітфронт” (1930).⁹

Мушу згадати, що, не зважаючи на гноблюче ставлення до нього урядових, чи то пак партійних чинників, Микола у вільні від писання п'ес години збирав матеріали до „Історії всесвітнього театру”, чим дуже цікавився. Взагалі він любив західну літературу, найбільше французьку. Читав в оригіналі Мольєра, Вольтера, Бальзака, Мопассана, Гюго.

**

Убирався Микола більш у темне убрання, хоч одягу було в нього й небагато. У той „щасливий” час дуже тяжко було дістати порядне убрання. Він любив білі сорочки й часто їх міняв. Пізніше просив пошити йому голубі сорочки і салатного кольору. Казав жартуючи: „Женщини (це він так називав мене і маму), пошийте мені голубу сорочку, бо щось ‘девочки’ на мене заглядаються, може й справді я...” Він не кінчав, а ми сміялися; мовляв, може він і справді гарний. Краватки носив Микола темні й скромні. Іноді, приїхавши з Москви, привозив ясні краватки. Мені вони подобалися, а він казав: „А... та це московський дарунок. Мені презентував її Зінкевич”. Черевики носив звичайно на два номери більші, бо нога в нього була маленька, а він соромився купувати малі черевики. А велики спадали йому з ніг, або я підкладала папір, гніваючися, що купує взуття не по нозі.

У загальному день у Миколи проходив так:

Ранком о восьмій годині вставав, робив руханку, потім обливався під душем. Пізніше брав палицю і Джоя і йшов до парку на прогулянку. О 9-ій сідав снідати,

а о 10-ій починав писати. Писав до другого снідання, до 12-ої години. О 2-ій ішов до УТОДІКу або кудись в інших негайніх справах. О 4-ій приходив обідати і часто когось приводив з собою на обід. Ходив до клубу ім. Блакитного майже щовечора. Там збиралися усі письменники, артисти й композитори. Прихильники завжди привітно зустрічали його, але були особи і не-прихильні, які приходили спеціально цікувати його. Повертається Микола з клубу часто пізно вночі; я чула, як, лягаючи, він тяжко зідхав. Я вже знала, що це означає. Бувало, що після клубу довго ходив по своєму кабінету, перечитував щось із своїх творів, потім сідав за стіл і щось довго писав, часом до ранку. Коли Микола приходив додому після ворожої критики я, одчиняючи йому двері, зразу бачила по обличчі, що настрій у нього страшний. Значить нічого не треба питати. І я йшла мовччи з таким само тяжким настроєм готувати стіл до обіду. Микола тоді йшов до свого кабінету, де йому назустріч кидався Джой. Поклавши свої велики лапи Миколі на рамена, Джой намагався лизнути господаря в обличчя, немов хотів його потішити. У такі моменти Микола часто казав уголос: „Джой, мій гарний пес, нас б'ють!”, смикав Джоя за вуха, за голову, пес скавулів, кидався до ніг Миколі й лизав їх. Скинувши верхній одяг, Микола ще ходив по кабінеті, зідхав, а я не могла докликатися його обідати. За столом він ів мляво; все йому не смакувало. Лише горілка — остання його втіха — допомагала йому забутися в гіркі хвилини.

Встаючи з-за столу Микола завжди мені дякував за обід. Інколи казав: „Скоро настане, старенька, такий час, коли ми і цього не будемо істи. Бо ні за що буде купити. Бач, — мені абсолютно не дають писати”. Щоб хоч трошки його втішити, я відповідала: „Нічого, Миколо, не журися. Я піду працювати й щось зароблю на життя”. Микола дивився на мене, і я бачила, що мої слова не були втіхою для нього, я відчувала, що він

думав: а що ж, по-твоєму, я скінчена людина? У хаті було тихо, бо всі знали, що тато в поганому настрої. І моя мама питала: „Коля, певне, прочитав цю погану критику? Я бачу, як він ходить по кабінеті й зідхає”. Лише Ольга сиділа за піяніно й грала, грала, і музика заспокоююче впливала на Миколу.

Микола безнастанно працював над мовою. Знав він її досконало, як небагато його сучасників. Особливо він захоплювався мовою, пишучи „Мину Мазайла” (почав писати цю п'есу, шукаючи нових драматичних форм); часто при столі він прочитував нам цілі лекції, говорячи про те, як мало на світі таких багатих та сковитих мов, як наша українська.

Коли „Міна Мазайлло” був готовий, Головрепертом з трудом дав дозвіл на виставу цієї п'еси в „Березолі”. Публіка ж прийняла п'есу з захопленням. Виходячи з театру люди говорили: — Ну, мазайлена, збирайтесь до хати!

Критика писала, що Куліш став дуже плодовитий та, мабуть, заорендував собі „Березіль”. А офіційна критика обов'язково додавала, що „Куліш дуже талановитий драматург та не нам віддає свій талант і не для нас пише свої п'еси, які просякнуті українським духом, мовляв, націоналізмом”.

Ше працюючи над своїм „Миною”, Микола якось зайшов до Загсу і там прочитав список змінених прізвищ. Між іншими там було прізвище Гімненко змінене на Алмазов. Це так його розсмішило, що він вирішив вставити цей випадок у п'есу. Перед першою виставою п'еси прийшов до Миколи якийсь молодий чоловік і назвав себе доктором Алмазовим; це був той недавній Гімненко, якому незручно було, щоб публіка із сцени чула це. Він просив Миколу замінити ці злощасні прізвища іншими. Микола ледве стримувався від сміху, але не згодився на зміни, бо, на його думку, в цьому була сіль п'еси. А п'еса була вже готова до вистави. Обіцяв лише, що може пізніше змінить. Бідний Алмазов пі-

шов розчарований до хати, але, замовивши вже наперед квитки (іх трудно було дістати) був на виставі й репетувався разом з усіма.

Дуже популярний тоді артист Йосип Гірняк грав Мину. Він у цій ролі був неповторний. Геніяльно поставив п'есу Курбас, що розумів кожен задум Миколи, як ніхто інший. Ця трійця була, здавалося, „єдиносущна і нероздільна”. „Мину Мазайла” ставили інші театри України з великим успіхом. Але п'есу все ж скоро зняли з репертуару.

1929 року Микола написав „Закут” — комедію на тему чистки партії. Репертком прочитав цю сміливо написану сатиру і, очевидно, вжив заходів, щоб вона не з'явилася на сцені. У ній були, як пригадую, дуже гострі місця, де висміювалися різні кар'єристи, пристосовники, політичні баламути, шкурники, що готові продати своїх найближчих. Дуже гарний там був монолог перед статуєю, яку мали відкривати і автором якої був вичищений з партії скульптор.

Скрипник тоді викликав Миколу до себе і з слізами говорив:

— Подумай, що з тобою роблять! Ти ж моя надія, ти ж моя золота голова!

VII

1930 року ми перейшли жити в будинок „Слово”, який будувався біля чотирьох років на гроши письменників. Будинок виглядав солідно, мав форму друкованої літери „П”. В ньому було 68 мешкань по 3-4 кімнати з усіма вигодами; було п'ять сходових кліток, що виходили на вулицю і на широкий двір з молодими тополями й квітниками.

Ми дістали в „Слові” дуже гарне мешкання. Тут Микола мав уже свій окремий кабінет.

Жили у „Слові”: Л. Курбас, М. Хвильовий, Г. Епік, В. Сосюра, А. Любченко, О. Вишня, М. Куліш, І. Дніпровський, В. Поліщук, В. Підмогильний, О. Досвітній, М. Яловий, П. Тичина, В. Піддубний, О. Донченко, П.

Панч, А. Річицький, І. Фефер, Л. Первомайський, М. Бажан, М. Панченко,, А. Панів, Л. Чернов, Ю. Яновський, І. Сенченко, В. Гжицький, А. Ясний, Г. Коцюба, арт-декоратор В. Меллер, П. Лісовий, О. Слісаренко, П. Усенко, О. Варава, Г. Костюк, А. Петрицький, М. Семенко, Т. Масенко, А. Козицький, І. Микитенко, А. Дикий, Н. Забіла, П. Іванов, М. Доленго, І. Кириленко, О. Копиленко, М. Громів, С. Пилипенко, С. Коган, С. Щупак, В. Коряк та інші.

Микола найбільше дружив з Дніпровським, Хвильовим, Курбасом та Аркадієм Любченком. Йосип Гірняк не жив у „Слові”, але часто приходив до Курбаса; там Микола з ним бачився. Микола також часто бував у Вишні. Епіка та Ялового. Коли ж писав нову п'есу, кликав до себе своїх приятелів і читав їм. Я варила чай і готовала перекуску. Прочитану п'есу обговорювали, нерідко шумно, і розходилися. Микола дуже прислушався до зауваг своїх друзів. Часто виправляв, додавав або скреслював, як йому радили. Не було такої п'еси, якої б Микола не прочитував друзям-писменникам, особливо таким як М. Хвильовий, Ю. Яновський, Ів. Дніпровський, Арк. Любченко, Гр. Епік, М. Яловий і обов'язково Л. Курбас.

Ів. Дніпровський, як я вже згадувала, був давнім другом Миколи, ще з Олешківської гімназії перед світовою війною. Пізніше був він старшиною української армії, але на еміграцію не пішов, а залишився студентом у Кам'янець-Подільському Університеті, який і закінчив. Він був ще молодий, безперечно талановитий. Його віршовані п'еси „Яблуневий полон”, „Любов і дим” та інші друкували і виставляли в театрах; вони мали успіх. Часто Дніпровський напивався до того, що падав і його доводилося виносити. Вишня теж люто пив і, п'яній, страшенно лаяв усіх підряд. Микола й собі став у цій компанії пити, але не забувався, був сторожкий. Одного разу, напідпитку, щиро заливаючись сльозами, Дніпровський признався що він приставле-

ний до нього як сексот, але клявся, що ніколи в світі не продастъ свого ще з дитинства найкращого друга.

І ще один деталь цього часу.

Микола захворів на лярингіт, і лікарі порадили йому не курити, щоб не кінчiti туберкульозою. 1930 року Микола кинув курити і всі гроші, що були у нього вільні, витрачав на книжки, що купував у букіністів. Найбільше купував книжок з філософії, бо він її вивчав уже здавна; поруч з тим захоплювався архітектурою, мальством і вищою математикою. Були періоди, коли, написавши п'есу і здавши її на „мітарства” по всяких переглядах та репертуках, дозволяв собі перепочинок та повністю віддавався вищій математиці. Для чого це йому було, я не могла зображені. Знаю тільки, що це йому давало велику приємність і відпочинок.

Моя донька Ольга часто грава на фортепіані. Вона вчилася в консерваторії і, хоч була дуже молода, добре віддавала твори цього великого композитора. У день її народження, коли їй скінчилося 16 років, Микола купив їй фортепіано. Це мала бути для неї пам'ятка від батька на все життя. Микола дуже любив музику й коли писав, то вимагав, щоб була абсолютна тиша, тільки Ольга могла грati. Під її гру він творив із захопленням. Він писав, а вона грава „Патетичну Сонату”. Часто виходив із свого кабінету і просив:

— Лелека! Прошу грati третій роздiл, або восьмий...

І Ольга грава, він писав, а ми принишки за свою роботою.

Микола вимагав точностi у грi й чув, коли Ольга десь помилялася. Тодi виходив і казав:

— Збрехала, донечко, збрехала! Прошу програти ще раз.

Менi здається, що його п'еса „Патетична соната” була одна з усiх, яку він писав у великому пiднесеннi, захопленнi та в чудовому настрої. Це й вiдбилося на п'есi й на фотографiї, яку я, на превеликий жаль, втратила.

Кожного разу, як Микола писав нову п'есу, він любив робити фото. На жаль, не збереглися всі його знімки, лише одна з часів „97”. Було й останнє foto з 1934 року та НКВД під час трусу забрало всі знімки, яких я не встигла заховати — між ними фотографії багатьох письменників, аристтів та Хвильового в труні.

Своїм звичаєм, закінчивши „Патетичну сонату”, Микола закликав всіх своїх друзів та прочитав їм п'есу. Дехто побоювався, що вона надто сміливо написана, що не пройде в Репертуарі, але хвалили її дуже. Щоб дістати офіційний дозвіл на вистави п'еси в „Березолі”, Микола подав її на розгляд до Репертуару та керівництві відділу друку й преси при ЦК КП(б)У А. Хвилі. Але Хвіля,⁹ прочитавши її, заявив, що п'еса не може йти на українській сцені. Так дозволу і не дали. Та Микола не занепав духом. Він звернувся до відомого тоді перекладача у Москві П. Зінкевича і попросив перекласти „Патетичну сонату” на російську мову. Зінкевич охоче взявся за переклад, і коли йому пощастило після прочитання п'еси в Камерному Театрі в Москві дістати право на виставу, він повідомив Миколу телеграмою: „Щасливий. Вітаю. Патетичну сонату дозволено”. Микола поїхав до Москви на прем'єру п'еси. Сидів там у театрі в льожі разом з Будьонним, що познайомив його з своєю дружиною. Після вистави Будьонний звернувся до Миколи з словами — „Спасибі за цю п'есу. Ми ще такої в Москві не бачили”, — та запросив його до себе на чай.

Також гостив у себе Миколу Зінкевич, як дорогоого гостя. Жив у нього тоді ще німецький письменник Фрідріх Вольф, який страшенно захопився „Патетичною сонатою” і переклав її на німецьку мову. Гарно оформленний примірник цього перекладу Вольф подарував Миколі на пам'ять. Вольф вивчав російську й українську мови, але володів ними дуже слабо. Одного разу почув десь приказку: „Ніхто не відає, як хто обідає” і сказав вдоволено: „Дуже очень лютише, что никто не знает, как я обедаю”. Микола так сприятелювався з

Вольфом, що той став називати його Клявс (по-німецьки Микола). Так, між іншим, називав Миколу і Дніпровський.

„Патетична соната” йшла в Москві з великим успіхом. Миколу здоровили, підносили квіти, фотографували. На другий день після прем’єри і через радіо, і з кожного вікна, — де були фортепіано, — по всій Москві було чути бетговенову „Патетичну сонату”. В магазинах навіть трудно було дістати ноти, так кинулися купувати цю річ. А ще більше поспішали купувати квитки до Камерного Театру.

Три місяці ішла „Патетична соната” в Москві, Ленінграді, Сибіру — Омську та Іркутську, куди встигли захопити її режисери. Московська критика хвалила Куляша і ставили його понад інших драматургів.

Через три місяці „Патетичну сонату” зняли з репертуару Камерного Театру, а режисерові Таірову винесли догану від Центрального Комітету.

Тим часом у Харкові ставало все сумніше і безнадійніше. У той час Хвильовий майже розійшовся з Миколою й дуже рідко з ним зустрічався. Обидва дуже сумували, що не могли виплакати один одному своєї душі. Згадували тільки ті задушевні розмови на озерах, за містом; згадували, як, стріляючи качок, вони вільно говорили про свої бажання та творчість, відкривали один одному душу. Зате частими гостями у нашій хаті стали Дніпровський та Яновський. Дніпровський тоді був хворий на туберкульоз горла і втратив голос. Одного вечора після злії критики на „Патетичну сонату” вони прийшли провідати Миколу. Я подала вечерю. Микола запропонував гостям чарку. Вони не відмовилися, бо були, як і він поденервовані й злі. Після першої-другої чарки при столі, огорчений і ображений Микола розпалився, і я бачила, як у нього душа накипіла від образ та розчарувань. Він не говорив, а кричав, що хоче жити і творити вільно, а йому не дають, що він буде боротися до кінця... Тоді я почула серцем, що цей кінець недалекий. Я хотіла його спинити, я просила йо-

го заспокоїтися, просила не кричати. Дніпровський зауважив мені:

— Не заважайте! Хай висловиться! Йому буде легше...

Били мого Миколу й нищили, примушуючи співати на їхній лад, але він був упертий і сильний волею; не здавався й не каявся, а продовжував писати. 1931 року написав нову п'есу „Прощай село”, назву якої примусили одразу ж змінити на „Поворот Марка”. І теж її не пропустили. Героями в цій п'есі були 25-тисячники. Цю п'есу уже мало хто з письменників слухав. Не було уже і в Миколи охоти закликати письменників, як раніше.¹⁰

1932 року написав Куліш нову п'есу „Маклена Грасса”. Головну ролю в цій п'есі він робив спеціально для артистки Чистякової, але Л. Курбас з якихось чисто режисерських міркувань дав цю роль артистці Ужвій. „Маклену Грассу” вдалося „протягти” через цензуру, і Л. Курбас негайно ж поставив її в „Березолі”. Сюжет цієї п'еси Микола взяв з випадкової хроніки іноземної преси. Оповідалося там про загадкову смерть збанкротованого маклера і причетність до цієї смерті якоїсь неповнолітньої дівчинки. П'еса була дуже цікава як змістом, так і формою. Л. Курбас багато й з задоволенням працював над нею. Постава Курбаса й декорації В. Меллера були дуже оригінальні. Ужвій виконувала роль дівчинки Маклени, Йосип Гірняк — маклера Зброжека. Вигадане тло дії була Польща. П'еса мала великий успіх. На прем'єрі було багато людей. Це вже була звичка: коли йшла п'еса Куліша, то театр, як кажуть, тріщав від публіки. Проте офіційна партійна критика відразу гостро заатакувала п'есу. Вона закинула Кулішенні, що він належно не показав, як запільні комуністичні організації в капіталістичних країнах під час кризи допомагають безробітним та зробила ряд інших несуспітних і безглуздих закидів. Так чіплялися, чіплялися і нарешті п'есу заборонили.

VIII

Микола був втомлений. Він нічого не міг писати. Він задихався в столиці пролетарської України і зробив перерву в роботі. Він захотів поїхати на село. Перед тим уже їздили інші письменники і, повернувшись, писали, ніби Україна цвіте, збіжжя на полях красується, дівчата заквітчані, у вишиваних сорочках сміються і співають пісень. А тоді вже почався голод в Україні; влада забрала у селян весь хліб, і селяни почали вмирати з голоду.

Микола поїхав, щоб самому побачити, що діється, але поки добрався до рідного села, мало не захворів. Через два тижні повернувся до Харкова і був такий сумний та пригнічений, що я налякалася.

— Може що трапилося в дорозі? Ти хворий?

Але він відповів мені:

— Старенька (так він називав мене усе наше спільне життя), якби ти знала, якби бачила, що робиться по селах — це жах! Це страшний жах! Уяви собі — по дорогах лежать пухлі й мертві люди, по селах тихо, люди не ходять, бо не мають уже сил рухатися. Біля матері лежать мертві діти, а вона сама впала через поріг і конас. Навіть пісів по селах не стало. І ця Україна цвіте, збіжжя красується по полях? Та ж нема кому його сіяти і збирати! Багатоща країна, земля як золото, трудолюбивий і здібний народ; що з ним зробили??!

Микола плакав, стогнав і захворів. Коли він зривався і кричав, я його заспокоювала, а він відповідав мені:

— Про це не лише писати треба, а кричати, бити у дзвони на сполох!

Декілька днів він ходив, як божевільний. Серце його, уже тоді хворе, розгулялося: мав страшні болі, не міг спати. Врешті мусів звернутися до свого давнього лікаря Фінкельштейна.

1933 рік. Голод докотився й до міст, де давно вже запроваджено було карткову систему. Продуктів було мало, і годі було їх дістати. Моя донька Ольга була слабого здоров'я, а коли почався голод — вона тоді вчи-

лася в школі і в консерваторії — буквально падала з ніг. Я бачила, що голод нищить мою дитину, і просила Миколу роздобути десь грошей, щоб прикупити харчів. Микола мені відповів:

— Що Ольга!? Коли вмирає з голоду цілий народ, вся Україна?

Він не думав ні про мене, ні про дітей. Він забував і про себе, ледве пересуваючи ноги; був виснажений до краю.

В ніч з 12 на 13 травня 1933 року ув'язнили Ялового.¹³ Його забрали вночі. Увесь будинок „Слово” був дуже схвильований. Ніхто не знав причини арешту. Усі притихли і жили згадами.

13 травня був гарний соняшний день. Несподівано Миколу покликав до телефону Хвильовий. Він сказав:

— Гурович! Сьогодні гарний день. Прийди, друже, до мене й підемо на прохід до парку.

Микола відійшов від телефону вкрай здивований. Так довго вони з Хвильовим не бачилися! Майже рік минув з того часу, як вони розмовляли, хоч Хвильовий жив у тому самому домі й за кілька кроків від нашого мешкання. Микола пішов. Якось пізніше він розповів мені:

У хаті Хвильового застав Досвітнього, Вишню, Епіка, Дніпровського, Йогансена, Арк. Любченка та ще одного. Він здивувався, що Хвильовий запросив таку велику компанію до парку. Хвильовий почав частувати всіх чаєм, настрій мав збуджений, піднесений і вдавано-веселій. Нікому не здавалося це підозрілим. Причина для всіх була ясна. Арешт Ялового подіяв на всіх приголомшуючи. І чи не найсильніше — на Хвильового. Всі були під тяжким враженням. Дехто пив чай, а господар взяв гітару й почав наспінювати слова Пушкінового віршу „Бесы”:

Хоч убей, следа не видно;
Сбились мы, что делать нам!
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам...”

Після цього поклав гітару й вийшов до свого кабінету. Ралтом всі почули з кабінету голосний постріл. Коли вбігли туди — Хвильовий сидів у кріслі, з правої скроні бігла цівка крові й падала краплями на підлогу, рука з кольтом звисла, і колт випав. Мій чоловік з жахом прибіг до хати й крикнув:

— Хвильовий застrelivся! Був блідий, як полотно, але підбіг до телефону і став викликати лікаря, а мене послав до дружини Гжицького просити, щоб негайно ішла зробити Хвильовому застрик. Коли прийшов лікар, було уже пізно. Він констатував смерть. Хвильовий почав холонути. Його не рухали з місця — чекали на агентів ГПУ.

Я побігла до мешкання Хвильового і коли відчинила двері, зразу ж побачила Хвильового, що сидів за столом, уже мертвий. Зі скроні ще текла кров. Я скрикнула і впала непритомна. На мене це зробило страшне враження. Коли я оpritомніла, то почула, що біля мене хтось плаче, і сама стала плакати. Я згадувала слова Миколи:

— Це наш натхненник! Він перший нам відкрив очі на Україну...

Мене охопив такий жаль, що я не могла декілька годин отямитися. Це сталося об 11-ій годині дня, а до 3-ої ГПУ уже зафіксувало його смерть як самогубство, що і підписали присутні письменники як свідки цього страшного акту.

Після четвертої години дня ми вже Хвильового обміли, одягли у чисту білизну й чорне вбрання, і я на ноги йому одягла білі шкарпетки. Люди не розходилися з мешкання покійного, багато осіб приходило подивитися. Тим часом пішли замовляти труну, і Хвильового зфотографували вже лежачого на столі. Після цього, увечорі привезли труну і його поклали в ній та ще раз зфотографували. За життя Хвильовий дуже любив музику і колись, жартуючи, сказав:

— Як я помру, прошу похоронити мене з музикою шопенівського похоронного маршу.

Так і зробили. 14-го травня ранком Хвильового ви-несли на подвір'я; навколо труни зібралося багато лю-дей, знову фотографували, і лише тоді відвезли до клюбу ім. Блакитного — на останнє прощання. Багато туди пішло людей прощатися. Почесну варту, яка змі-нялася що п'ять хвилин, несли всі найвидатніші пись-менники того часу. Було багато промов, але змісту їх я зараз не пам'ятаю.

Микола мій терпів дуже. Це відбилося на його об-личчі. На нього страшно було дивитися. Цілу ніч під 14-е Микола вартував без перерви коло труни свого найближчого, найкращого друга. Прощався з ним на-віки. Коли відвозили труну до клюбу, Микола, не спав-ши ні хвилини, не івши, пішов туди і там увесь час стояв біля труни, аж поки не винесли покійного на цвинтар.

Тисячі людей ішли за домовиною з квітами. Музика грала похоронний марш Шопена, але ГПУ і міліція, в формі й без форми, також були присутні — це від-чувалося на кожному кроці.

Коли поставили труну біля розкритої могили, почалися промови. Але в усіх промовах почувалася вели-ка обережність. Кожне слово вимовлялося продумано і розважно. Стали прощатися. Дружина Хвильового, Юлія Григорівна, підійшла і поцілувала його в чоло, а Микола склав благально руки й крикнув:

— Сонце мое, сонце!

У ту хвилину всі стали на коліна коло могили, а дружина Хвильового одтягнула Миколу трохи назад і щось шепнула на вухо. Микола плакав, затуливши хусткою лиць.

Коли спускали труну в могилу, музика знову грала похоронний марш, люди не підводилися з колін. Коли стали засипати могилу, присутні клали квіти та з ве-ликим сумом, заплакані, почали розходитися.

Після смерти Хвильового НКВД покликало Миколу й вимагало з'ясувати причину самогубства. Миколі да-ли папір, щоб він усе написав. Майже дві години писав

Микола. Писав відомі речі про Хвильового, про що писали газети, про що говорилося на прилюдних диспуштах. Чи знов він безпосередню причину цього кроку Хвильового — я не знаю. Він цього нам не говорив.

Пізніше Микола так засумував, що я побоювалася, щоб і до нього не дійшла страшна черга, і я сковала його обидва нагани. Микола став їх шукати і, не знайшовши, запитав мене:

— Старенька, ти взяла в мене нагани?

Я посміхнулася і сказала:

— Так, Миколо, я заховала, бо боюся...

Тоді Микола мені відповів:

— Будь спокійна, я не зроблю того, що зробив Хвильовий. Я знайду в собі сили і буду боротися до кінця!

Микола не заспокоювався й мав дуже тяжкий настрій. Він був свідомий того, що це почалося нищення цілого покоління письменників та що приходить і його кінець. Те, що Микола лише думав, уголос сказав якось Епік:

— Знаєш, Миколо, тепер ми з тобою щоб не написали — нас не признають, нам уже кінець.

1933 року організувався Союз Українських Письменників, до якого Миколу не прийняли як члена. У серпні 1934 року був з'їзд письменників у Москві, куди поїхало багато й наших письменників. Микола мріяв про цей з'їзд, готовувався до зустрічі російських письменників з українськими. Та його позбавили мандата на з'їзд, і. це так сильно на нього вплинуло, що він захворів ще більше на серце й нічого не міг писати. Все читав у газетах про хід з'їзду, гірко посміхаючись. З Москви писав йому Зінкевич: „Миколо Гуровичу, Вас на з'їзді я не бачив. Що трапилось? Чому вас нема? Може ви хворі? Прошу написати декілька слів, — я дуже неспокійний. Ваш П. Зінкевич”. Микола читав та посміхався: „Так, так. Нас там нема...”

Відписав Зінкевичеві, що можна було написати, а той вже догадувався про все. Наприкінці цього ж 1934 ро-

ку Зінкевича також заслали. А був він перекладачем Микитенка та інших українських письменників.

У Миколи був ще один друг, проф. Соколянський.¹⁴ Це була чудова, розумна й повна посвяти людина. Поза лекціями в університеті він керував будинком сліпих на розі Сумської і Барачного провулків. Микола дуже любив і поважав професора, що творив чудеса з своїми вихованцями. Сліпі читали й писали, мали чудовий хор і оркестру. Часто Микола з Соколянським просиджували розмовляючи до 2-3 години ночі. Проф. Соколянський часто, зателефонувавши перед тим, приходив до нас уночі. Його арештували раптово, і Микола навіть не зінав, де він дівся. І цього друга втратив Микола, і це ще гірше його засмутило.

Довгий час після смерті Хвильового Микола був такий пригнічений, що нічого не міг писати. Лише у 1934 році написав п'есу „Вічний бунт”, а після неї сценарій „Парижком”.

„Парижком” постав після його поїздки в рідне село, яке перетворилося тоді на колгосп „Паризька Комуна”. Більше трьох тижнів він не міг там бути, дивитись, як голодує цей колгосп. Йому давали там молоко і яйця, але він бачив, як діти пухли від голоду. Вийшов звідти тяжко хворий. Сценарій прийняли, дозволили до фільмування і навіть почали знімати в київській кіностудії. Але автор почував себе дуже погано — стан серця й нервів погіршилися — йому треба було лікуватися. На власні гроші він поїхав у Кисловодськ, де пробув, лікуючися, місяць. Повернувшись з Кисловодську почав працювати над п’есою „Такі”.

То був час, коли Миколу почали вже відкрито переслідувати і не давали йому кроку вільного ступити. Будинок „Слово” був так оточений агентами ГПУ, що не можна було вийти з дверей, щоб не зустріти якоїсь підозрілої особи, що стояла біля „Слова”, не відходячи цілій день. Це помічали всі мешканці будинку.

Одного дня Микола дістав повістку, що викликала, як завжди, на партійні збори, на які він давно вже не

ходив. Микола вагався: іти чи не йти? Але пішов. Коли відчинив двері до кімнати, де сиділо вже багато партійців, хтось встав із-за столу і, побачивши Миколу, сказав:

— Не можна, бо сьогодні збори закриті!

Микола зачинив двері, постояв хвильку й пішов.

— Ага, значить вони тепер мене вичистять з партії,
— ну й добре!

На вересень 1934 року було призначено партійну чистку серед письменників. Пішов на чистку і Микола.

Заля клюбу робітників харківського паровоузбудівельного заводу¹⁵ (де, між іншим, робили не паровози, а танки) була переповнена. Була всяка публіка, бо вход був вільний. Я була на бальконі серед публіки, дивилася і слухала. Чистку провадила „робоча комісія” заслужених комуністів: Чередник¹⁶ (жінка) — голова, Лівшиць — секретар, Ганс і Єременко — члени. Ще три члени професійного союзу. Усіх за столом сиділо сім осіб.

Проти столу — просто повернена до публіки — стояла трибуна, на яку виходили викликані. Усіх не пригадую, як чистили, бо не у всіх були політичні провини, багато хто проходив чистку для вигляду й рахунку. Головними обвинуваченими були: Куліш, Микитенко, Дикий, Епік і Сосюра. Микитенка виставила партія як протилежність Кулішеві. Він з усіх сил намагався додогодити. За всі його п’єси, хоч які бездарні й украдені в інших (напр., „Диктатура”, „Кадри” були украдені в одного московського студента), — його хвалили (п’єси його ставили без упину навіть в „Березолі”). Курбас розповідав Миколі, скільки нервів і сил коштує їх обробити так, щоб не виглядали безнадійно бездарними. Всі говорили про бездарність цих п’єс, а писати проти них чи проти автора ніхто не наважувався. І це тоді, коли Куліша опльовували і цікували прилюдно, а потайки до нього приходили молоді письменники, щоб прочитати свої твори, попросити оцінки й поради. Навіть тоді, коли Миколу вже вичистили з партії.

І ось Микитенко на трибуні. Він знов, що це все комедія, що його з партії не вичистять, тож тримався зухвало, гордовито підносив голову і самовпевнено брехав:

— Я син бідних батьків, вродився і т.п.

Дехто знов, що він не був сином бідних батьків, а багатих, і з публіки чути було реплікі:

— Неправда! Твої батьки були куркулі!

Микитенко полотнів, як його біла сорочна, але брехав далі. Коли скінчив автобіографію, поставили йому кілька запитань, заплескали в долоні і повернули партквиток. Плескала в долоні за главарями і публіка, але не дружньо.

За Микитенком чистили Миколу. Уявіть собі, що коли лише назвали його прізвище й Микола з'явився на трибуні, уся заля заплескала так несамовито, що голова комісії, Чередник, подзвонила, щоб заспокоїти публіку.

Микола почав спокійно розповідати свою автобіографію. У залі було тихо, лише інколи зривалися оплески, і голова дзвонила у дзвоник. Почав Микола з того:

— Я також народився, як і усі, що тут говорили на трибуні...

Це, звичайно, викликало одразу ж задоволений сміх. Після цього, як Микола кінчив автобіографію, йому ставили багато питань, на які Микола з гумором відповідав. Він був певний, що його вичистять, і це його не лякало, навпаки, він того чекав; йому давно цей партквиток був ярмом на шиї. Втрачати йому було нічого, крім того злощасного квитка. Тримався він гордо і спокійно.

Так йому того квитка і не повернули. Сказали „пізніше”, а це „пізніше” було добре відоме. Скорі після чистки у клубі ім. Блакитного партійна організація організувала диспут, на якому „розпинали” Курбаса і Куліша. В наслідок цього диспуту Микола захворів, а Курбас виїхав з Харкова до Москви шукати там праці й взятився за якусь виставу в єврейському театрі.

IX

1-го грудня 1934 року радіо оповістило про вбивство Кірова в Ленінграді. Тієї ж ночі в будинкові „Слово” заарештували: О. Вишню, Г. Епіка, О. Слісаренка, В. Підмогильного, В. Поліщука, М. Вороного, В. Гжицького, М. Піддубного, О. Досвітнього і ще багато інших, що жили поза „Словом” та прізвища яких я забула.

Вранці повідомили телеграфічно П. Тичину, тодішнього голову УТОДІК-у, що в санаторії в Ялті помер Ів. Дніпровський. Тичина подзвонив Миколі, як найближчому другові Дніпровського (Микола виклопотав для Дніпровського це лікування в Ялті).

Я вийшла того дня з хати і побачили жалобні прaporи. І тут же почула страшну вістку про арешти письменників. Я вернулася до хати, і сказала про це Миколі. Він саме збирався вставати з ліжка. Почувши, він мовчки глянув на мене й я побачила на його обличчі не висловлену в голос думку: ну, тепер черга й на мене!

Микола одягнувся й пішов клопотати, щоб тіло Дніпровського привезли до Харкова й тут поховали. У супровід йому дали ще когось із письменників (прізвища не пригадую), і вони з дружиною й доњкою Дніпровського вийшли до Ялти. 6-го грудня увечорі привезли тіло Дніпровського і поставили на ніч у клубі ім. Блакитного. Цілий день Микола займався справами похорону й пізно ліг спати. На столі він поклав свою останню п'есу „Такі”,¹⁷ якої ще ніхто, — навіть я, — не читав, бо це був лише рукопис, якого я ще не встигла передрукувати на машині, як це робила завжди. На столі теж поклав клаптик паперу, посвідку міліції про здачу револьвера. Очевидно, він відчував, що його заарештують, бо вранці попросив чистої білизни, теплі чоботи і теплу куртку. Поїв похапцем, одягнувшись й сказав:

— Ну, старенька, ти не підеш хоронити Дніпровського (він зізнав, що в мене слабе серце й бачив, як я

хвилювалася), так мені з тобою треба попрощатися, бо може... — і він не договорив.

Ми обнялися. Я хотіла йому щось сказати, але не мала сили. Мені стиснуло в горлі, і мала передчуття того страшного, чого ще не було. Микола вийшов і, йдучи вниз сходами, увесь час оглядався на мене. А я стояла в дверях нашого мешкання й махала йому рукою...

Пішов — і більше не повернувся мій Микола до хати! Коли йшов до клубу ім. Блакитного, підійшли два енкаведисти на Сумській вулиці, недалеко Місцевко-му,¹⁸ і запитали:

— Куліш?

— Так.

І взяли його з собою. Про це мені пізніше розповіли.

На похороні всі помітили, що Миколи нема, і стали після похорону дзвонити до мене, чи Микола вдома. Пізніше ще прибігали Вухналь,¹⁹ Бажан і Яновський та питали, де ж Микола?

Я думала, що НКВД, як і після смерті Хвильового, змушувало його давати якісь свідчення про померлого друга ще з юнацтва, і чекала його, не спавши цілу ніч. Діти мої, мама і навіть пес Джой не спали. Джой бігав по кабінету, скавулів і шукав його, прислухаючись під вихідними дверима. Я не хотіла вірити, що Миколу заарештували. На ранок пішла до дружини Дніпровського. Може, — думала, — поклали його там спати, може п'яний? Але вона мені сказала, що на похороні його не було, що всі були тим страйковені й питали про нього. Коли б я знала, що Миколу забрали! Була б приховала бодай останню п'есу, що залишалася на столі, знімки і пам'ятки дорогі Миколині!

О 1-ї годині дня 8-го грудня прийшли до мене два енкаведисти, показали дозвіл на трус, запросили нашого сусіда, що жив під нами на першому поверсі, Шаревського, як свідка, і почали трус. Він тривав шість годин. Перерили й перекинули в мешканні все догори ногами, попороли подушки, матраци, ковдри, шукали

в кухні й в убиральні, взагалі не лишили куточка, не обшукавши його. З дарованих Миколі авторами книжок зривали автографи й ховали собі до кишень; збрали валізку, з якою Микола завжди їздив у дорогу, поклали туди фотографії Хвильового, листи його з зарубону, усі фото письменників, п'есу „Такі”, посвідку про здачу револьвера. Попросили годину не виходити з хати й пішли.

Цікаво, що коли енкаведист Гноєвий сидів за письмовив столом Миколи й з усіх ящиків витягав папери, — Джой ліг коло нього і так гарчав, що той сказав зібрати пса, бо, мовляв, він йому заважає „працювати” (а не тому, що він бойтесь, щоб той його не покусав!).

Після того, як енкаведисти пішли, в хаті було щось страшне: папери, листи, книжки — все порозриване, порозкидане. Серед того побоєвища я сіла, а мама й діти біля мене. Нам було так тяжко, так сумно, як після похорону найдорожчої людини.

Ми не думали, що будемо робити, як жити. Ми навіть не догадувалися, що нас чекає після арешту Миколи.

На другий день після арешту я з жінками інших ув’язнених письменників ходила на Чернишевську вулицю до НКВД і носила передачу. Передачі в інших прийняли, а мені скоро повернули й сказали, що Куліша повезли до Києва.

Це була правда. Пізніше мені Микола писав з київського НКВД, що його того ж дня як взяли, тобто 7-го грудня, увечорі відвезли до Києва.

На початку 1935 року у нас забрали фортеціяно, мотивуючи цей грабіж тим, що за останній свій твір і сценарій „Парижком”, Микола взяв гроші наперед і не повернув їх, а після його арешту знімання фільму заборонили. Насправді ж ця справа виглядала так: коли сценарій прийняли і за умовою Миколі дали вперед частину грошей, він не зінав, що його заарештують і знімання заборонять, — тому, звичайно, грошей не мав повернати. Донька моя Ольга, вчилася на тому

фортепіяні грati, а фортепіяно батько подарував їй на власність, коли їй було 16 років. Я запротестувала проти цього негідного вчинку й подала до суду. Але у суді мені сказали:

— Куліш купував фортепіяно за свої гроші. Грощі він мав від держави, значить — вони державні. Держава відбирає тепер у нього законно.

Ольга була дуже здібна, і фортепіяно було для неї не забавкою, а засобом до життя. Вона дуже добре вчилися і майже закінчила консерваторію. Кажу „майже”, бо після присуду Миколі (20-го квітня 1935 року) Ольгу виключили з консерваторії з таким обвинуваченням (по-російськи):

— Вам тут не місце, бо ваш батько контрреволюціонер і ворог народу!

А їй лише два місяці залишалося до закінчення її одержання диплому!

Через місяць після арешту Миколи у мене відібрали дві кімнати, а пізніше ще одну, і залишили нам лише одну кімнату з кухнею. За цей час від нас усі відсажнулися, боялися навіть зустрічатися. Деякі добре люди, що були колись великими приятелями, прийшли так, щоб ніхто не зінав, і просили продати Миколин кабінет. Я продала його одному професорові, а через підгодини прийшли до мене з НКВД з папірцем на конфіскацію всього, що в мене було. Забрали все. Залишили лише ліжко, стіл чотири стільці та шафу. Все інше вивезли. Коли мені наказали підписати папірець про конфіскацію, я побачила на ньому багато знайомих прізвищ; всі були засуджені на 10 років як вороги народу. Це були: Куліш, Вишня, Епік, Підмогильний, Поліщук, Піддубний (Досвітнього і Річицького розстріляли один раз).

X

Через деякий час Микола написав мені з Києва (це був останній його лист з київської НКВД):

„Настав час побачитися нам з Тобою, старенька, приїжджай до Києва. Як навіть не маєш грошей, то по-зич у когось і обов'язково приїжджай!”

З цих слів я зрозуміла, що його засудили й висилають. Гроші мені довелося позичати. Але ніхто не на-важувався мені допомогти. Одні (як напр., Яновський) були смертельно перелякані навіть моею візитою, інші (як напр. Бажан) відповідали, що не можуть позичи-ти. Тоді Плахтін (кажуть, що енкаведист) по секрету взяв у мене останнє ліжко, ніби купив, і дав 50 карб., яких вистачало тільки, щоб проїхати до Києва й вер-нутися. Я йому пообіцяла, що ніхто не довідається, по-дякувала й поїхала 24-го квітня до Києва. 25-го я пе-редала Миколі передачу, а 26-го добилася побачення з ним.

Об 11-ій годині дня я увійшла до кімнати слідчого Михайла Івановича Скорика, і він запитав:

— Перш за все, про що ви думасте розмовляти з своїм чоловіком?

Це мене заскочило.

— Як? — відповіла я, — про все, що маю йому ска-зати на прощання...

— Ні, — сказав слідчий, — прошу розмовляти з ним весело й ні в якому разі не плакати, бо він дуже хворий на серце, і ви не маєте права його хвилювати.

Я запитала, на скільки років засуджений мій чоло-вік і за що.

— На десять років за те, що писав.

— Але ж йому дозволялося писати й його п'еси ви-ставляли! Нехай жеж і той сяде, хто дозволяв! — ви-гукнула я у відчай.

Тоді слідчий лукаво усміхнувся:

— Не журіться за тих...

Я зрозуміла, що й ті будуть там. Туди згодом попав і сам Скорик.

Коли слідчий взяв від мене слово, що я не буду пласти, бо інакше він не дасть побачення, він покликав Миколу.

Увійшов мій Микола й наперед глянув на слідчого, а тоді на мене. Слідчий звелів йому сісти за маленьким столиком, і я сіла проти нього. Микола був страшенно виснажений, блідий і страждання на його лиці було безкрай. Слідчий сказав, що ми маємо побачення на 15 хвилин. Це нас думе збентежило. Ми не знали до того ж, про що можна говорити. Я стримувалася, щоб не плакати, і нічого не говорила про своє й дітей життя. Я не сказала ні про Олю, ні про те, що нас пограбували і старалася здаватися веселою, але дивилася в Миколині очі, і серце мое рвалося від болю й сліз.

Вкінці, на прощання, — побачення здавалося хвилиною, так швидко минулося, — Микола передав привіт дітям і сказав, щоб були чесними і корисними для трудящого народу. Та ще сказав:

— Та скажи, старенька, там, на волі, що тут не тортурують, не мучать. Це все брехня...

І глянув мені в очі. Я зрозуміла його слова, зрозуміла, що його допитували, мучили, що кожне його слово тут вимучене. Про це говорив увесь його вигляд.

Після прощання мені хотілося йти кудись світ за очі, так було тяжко, тоскно й порожньо. Я досі не могла зрозуміти, за що його засилають на десять страшних років. Як нежива підійшла я до вихідних дверей, але слідчий мене спинив:

— Поперше, вас не пропустять без перепустки, а по-друге, чи хочете ви ще раз побачити свого чоловіка сьогодні?

— О, так, дуже хочу! Дякую вам.

Слідчий дав мені перепустку, і я вийшла хоч з маленькою надією ще раз, коротко, побачити свого Миколу.

Я вийшла з тюрми і пішла по Інститутській вулиці вниз, сіла на лавочці в якомусь скверику й плакала до-

схочу. Пізніше я згадала, що о 3-ій годині дня маю побачення. Я пішла в НКВД і там, так само як вранці дістала в якогось шмаркача перепустку до слідчого. Сиділа й чекала, поки покличуть. Так довго я чекала; мені здавалося — вічність. Нарешті мене викликали, і я з тремтячим серцем увійшла знову до кабінету слідчого. Скоро викликали Миколу. Він не чекав побачення. Думав, що кличуть на допит. Ми так само сіли за столик і взялися за руки, що тремтіли. Я попросила дозволу у слідчого розмовляти по-українськи і мені стало легше йому на прощання висловити те, що відчувала. Я сказала:

— Прощай, мій рідний Миколо, тримайся, будь сильним, не журись і не думай про нас; якось все улаштується. Бувай здоровий, не забувай; ми про тебе ніколи не забудемо.

Микола цілував мене й мої руки, а я, цілуючи його холодні руки, сказала:

— Прощаємось не на десять днів і не на десять років, а може навіки!

Микола з великим жалем і страшним стражданням сказав мені:

— Прощай, старенька, і прости мені за те все, що я тобі зробив, я знаю, як тобі буде важко з дітьми!

Ми відірвалися одне від одного, і Микола пішов, але я крикнула:

— Миколо, оглянься ще раз!

І Микола так сумно, майже невидючими очима, глянув кудись поверх мене. Це був його останній прощальний погляд.

Я не уявляла, що це я востаннє в житті бачу свого найдорожчого Миколу та що це останній навіки його погляд. Але я того погляду і того прощання не забуду до смерті.

XI

Вийшла з НКВД і стало мені так тяжко, так безнадійно. Я розуміла, кого я втратила, загубила навіки. Хоч мені слідчий сказав ще перед другим побаченням: — „Не горюйте, ми його через три роки повернемо героєм і з орденом Леніна”, — але мені не вірилось. Для чого це він мені сказав? Щоб потішити? Чи може знав щось і мав надію? Але ж дійсність тоді була така жахлива. Українців нищили з корінням. І хіба ж такого відвертого борця вони повернуть за три роки? Я пригадувала слова слідчого:

— Ваш муж призвався у всьому...

Думала: значить його мучили, або щоб не мучили, він сказав одверто, що він борець за свій народ, за воюю й правду України; розпинайте мене за це, я готовий нести свій хрест. І його розп'яли, розп'яли за Україну і ще називали „махровим націоналістом”.

Ох, як боліла душа! Я була зовсім хвора. Поїхала на залізницю і там почула музику. Вона вразила мое втомлене серце, і я стала плакати, не стримуючи сліз.

Підходили до мене якісь жінки і питали:

— Мабуть поховали когось?

— Так, — кажу, — поховала свого чоловіка.

Підійшла до мене теща Первомайського і запитала:

— Ну що? Бачилися з чоловіком? На скільки його засудили?

Я сказала, що на 10 років, і вона швидко відійшла від мене.

Того ж вечора я виїхала з Києва. Всю далеку дорогу я плакала, пригадуючи прощання, згадуючи моїх безталанних дітей.

А вони кинулися, коли увійшла до хати:

— Ну що, мамо? Як тато?

— Тато засуджений на десять років і передав вам, щоб були чесними і корисними людьми для „трудящого народу”.

Діти припали головами до столу і стали ридати, не стримуючи свого голосу. Мабуть до моого повороту в них ще була надія.

Зразу ж після моого повернення з Києва нас викинули на вулицю, і ми пробули чотири дні під парканом „Слова”. Ніхто не наважувався прийняти нас на ніч; знайомі обходили нас здалеку, другим боком вулиці. В цей час вийшов уже закон, що і родини засуджених не могли залишатися в межах України. Був випадок з письменником Ясним, якого заарештували пізніше інших: його дружину через три місяці заслали у Караганду. Діти — десятирічна дівчинка і трирічний хлопчик залишилися напризволяще. Хлопчик невдовзі помер від голоду. Що сталося з дівчинкою — не знаю. Мене не заслали. Очевидно, Микола на допиті, оберігаючи мене, сказав, що я ні в чому не допомагала йому, що займалася домом та дітьми. Але навіть те, що я переписувала його п'еси на машинці та часто читала з ним ще не закінчені речі могло стати приводом до ув'язнення й заслання. Я це знала й тому ще три роки після присуду ночами не спала, чекала арешту.

На п'ятий день нашого горювання на вулиці одна добра душа, — артист на прізвище Ростянський, — відступив нам свою хату на Москалівці. Це була маленька темна кімнатка, вікно якої виходило в коридор, на сходи. Сам він перейшов у будинок „Слово”, де дістав дві кімнати.

Перейшли ми жити в цю конуру й дякували Богові, що є дах над головою та що люди не будуть нас тут боятися. Та й тут деякі комуністи боялися й не хотіли прийняти нас до свого „житло-коопу”. Декілька днів ми з дітьми плакали, бо не були певні, чи і звідси нас не викинуть.

5-го травня 1935 року Миколу вивезли на заслання, і я дістала від нього листівку з дороги:

— Іду кудись на північ, поччуваю себе дуже добре, цілую Тебе й дітей”.

Пізніше прийшов коротенький лист з Медвежої гори, а ще пізніше з Біломорського каналу, де Микола тяжко працював. Після того я почала діставати листи з Соловків, хоч і дуже рідко, бо листи або пропадали, або НКВД не відсидало їх зовсім. Все ж я знала, що Микола ще живий. Здоровий не був, бо писав: „Болять у мене руки й ноги (мабуть від ревматизму), хоч сиджу в сухій і теплій келії” — це значить: догадайся, в якій сухій і теплій.

Дітям заборонили читати, а мені не давали ніде працювати. Навіть на щоденну роботу ніхто не хотів брати — боялися. Прийшлося випродувати цінну Миколину бібліотеку.

1937 року дісталася я від Миколи останній лист, датований 15-м червня, а після цього не мала нічого, хоч посылала пакунки й гроші аж до 1938 року. Останній пакунок повернувся з написом: „Повертається назад, бо адресата немає”. У пакунки клала я, як просив Микола, часник, сушені овочі, папір до писання, олівці, трохи цукерок або цукру. Просив теж, щоб я послала йому фотокартки дітей і мою. Я послала, і він дістав, дякував у листі, пишучи, що плакав, як побачив мене і дітей. Одного разу я послала йому „вічне перо”, що він дістав був від М. Хвильового після його поїздки за кордон, але це перо НКВД вкralо. Так само вкraли годинника, якого він просив передати синові. Очевидно писав щось мій Микола й на холодній півночі, але призначався: „Пишу, але надихнення дуже рідкий у мене гість . . .”

На тому обірвалися його листи, хоч я писала аж до кінця грудня 1939. року. Не одержуючи ніяких вісток, я звернулася до Пешкової²⁰ в Москву. Вона була головою комісії для опіки над політв'язнями. Дісталася таку відповідь: „Розшуки Вашого чоловіка почали, відповідь отримаєте пізніше”.

На другий мій лист відповідь була така: „Звернітесь за відомостями до тюремного московського НКВД”. Звернулася я й туди, і куди тільки я не зверталася, проте й до сьогодні не знаю, чи живий мій Микола, чи давно вже помер, далеко від своєї України.

6 травня 1953 року

Філадельфія, США.

МИКОЛА ГУРОВИЧ КУЛІШ

(Біографічна довідка)

Микола Гурович Куліш народився 6 грудня 1892 року в селі Чаплиній Дніпровського повіту на Херсонщині. Батьки — бідні безземельні селяни.

Початкову освіту здобув у школі того ж села (1901 — 1905). На виключні здібності його відразу звернув увагу вчитель цієї школи. Завдяки настирливим старанням і заходам цього вчителя М. Куліш того ж 1905 року потрапляє до міської чотирикласової школи в повітовому місті Олешки. За чотири роки він з успіхом закінчив цю школу (1905 — 1909). Далі М. Куліш вчився в місцевій гімназії, з п'ятої класи починаючи (1909—1913). Засоби для існування в цей час діставав головним чином з власних приватних лекцій (головно співів), завдяки допомозі від добрих людей та від різних товариств, допомоги сиротам і безпритульним дітям.

Весною 1914 року в місті Поті, на Кавказі, М. Куліш склав екстерном іспити за повний курс державної гімназії й дістав атестат зрілості. Того ж року М. Куліш подав заяву до Одеського університету і був зарахований студентом історично-філологічного факультету.

2 серпня 1914 року вибухла світова війна. Це поламало всі плани і мрії майбутнього письменника — його покликали до війська. В армії М. Куліш швидко закінчив школу прaporщиків і вже весною 1915 року дістав офіцерський чин. Восени 1915 року він уже був на фронті. Перебував на фронтах: віленському, волинському та в Галичині з осені 1915 року до осені 1917 року. Революція 1917 року застала М. Куліша на фронті в званні штабс-капітана. Особа цього молодого, двічі пораненого, офіцера в той час була вже досить популярною серед широких солдатських мас. Не випадково його обирають делегатом на перший військовий з'їзд Західного фронту, що відбувся в Луцьку 1917 року.

Але М. Куліша, очевидно, не вабила військова та політична кар'єра. Восени 1917 року він повернувся до рідного міста Олешки і взяв активну участь у культурному (голова „Просвіти“) та громадському житті Дніпровського повіту взагалі. Під час гетьманщини М. Куліш був заарештований і ув'язнений в Олешківській тюрмі з травня до другої половини листопада 1918 року. В період денікінської окупації України він організував кілька повстанчих відділів, які згодом об'єднав в одну бойову частину й назвав її „Перший Український Дніпровський Повстанський Полк“. Цей полк, під безпосереднім проводом М. Куліша, в численних боях у глибокому запіллі вкорив себе великою славою.

Після розгрому Денікіна, перед М. Кулішем, героїчним полковником повстанської армії, відкривається велика перспектива політичної або військової кар'єри. Але це його не приваблювало. Він повертається знову в рідні Олешки на скромну культурно-освітню працю, керує відділом народньої освіти, пише для школі першу в тих місцях українську абетку (Буквар), яку називася „Первинка“, організовує школи, просвіти та інші культурні осередки. За цей час довелося йому пережити арешт, про який докладно розповідає дружина письменника в своїх спогадах. Через збіг низки обставин ця подія кінчилася для М. Куліша щасливо. Його звільнили з-під арешту ЧК і він повернувся знову на свою працю.

Як відомо, Микола Куліш був членом КП(б)У. Дружина драматурга в своїх спогадах вказує, що під час святкувань п'ятих роковин революції серед багатьох культурно-громадських діячів Дніпровського повіту був відзначений і нагороджений також Микола Куліш. Тоді ж саме „піднесли йому квиток, від якого він не мав права відмовитися“. Отже, це мав би бути 1922 рік.

М. Куліш дістав призначення на посаду керівника Одеського обласного відділу народньої освіти. Тут він працював до 1925 року, на початку якого його запросили на посаду інспектора народніх шкіл при Народному Комісаріаті Освіти України.

**

М. Куліш почав писати ще юнаком у олешківській чотирикласовій міській школі. Із спогадів його дружини до-

відусмося, що десь року 1909 М. Куліш, у день народження завідувачки притулку для бідних дітей і сиріт, де мав безкоштовне мешкання й харчі, написав, замість привіту, як жарт, гостро сатиричний вірш. Розлючена завідувачка за цей вчинок позбавила його і мешкання і харчів у цьому притулку.

Року 1912 у гімназії, під прибранним ім'ям Гурій Коняга, М. Куліш редактував і видавав шкільний журнал „Наша Жизнь”, де половина матеріалу (сатиричні вірші, фейлетони, колючі епіграми) належать йому. Після заборони видавати цей журнал Гурій Коняга з гуртом друзів (серед яких був і майбутній драматург та письменник Ів. Дніпровський) видає нелегально, від руки писаний, ще дотепніший і дошкільніший для гімназійного начальства журнал „Колючка”. В армії (1915—1916) у фронтовій газеті М. Куліш писав багато сатиричних віршів та епіграм на генералів, полковників та рядових вояків. Написав чимало одноактних п'есок, які тут же й виставлялись. Жіночі ролі виконували молоді солдати, передягнені в жіноче вбрання. 1917 року (квітень) у фронтовій газеті з'явилися вже його вірші на поважні суспільно-громадські теми.

Нічого з цих початкових поетичних і драматичних творів М. Куліша не збереглось. Але нема сумніву, що вони вироблені його мистецької вправності відограли поважну роль. Справжнім і вже дозрілим початком його творчості були роки 1922—1923, коли він викінчував свою першу п'есу „97”. Ця п'еса не тільки зробила ім'я М. Куліша широко відомим у всій Україні, але й дала підстави тогочасній критиці ствердити, що автор драми „97” „поклав край безсюжетній агітації” і заслужено „став основоположником” пореволюційної української драматургії. М. Куліш у ті роки мав уже постійний контакт з харківським колом письменників „Гарт” і став його членом. З переїздом до Харкова (весна 1925) доля пов'язала його назавжди великою дружбою й однодумством з В. Блакитним, М. Хильзовим, О. Досвітнім, М. Яловим та іншими тоді вже визначними письменниками. З часу організації ВАПЛІТЕ (осінь 1925), М. Куліш був обраний на члена президії, а з листопада 1926 року і до кінця існування її (січень 1928) — був незмінно президентом цієї літературної організації. Десь 1926 року заснував УТОДІК — Українське Товариство Драма-

тургів і Композиторів — і став першим його головою. З 1927 року й до кінця 1928 М. Куліш був членом редакційної колегії місячника „Червоний Шлях”. В 1928—1929 роки „Березіль” виставляє його „Народного Малахія” й „Мину Мазайла”. Ці комедії та їх мистецьке трактування „Березолем” викликали велику театральну й політичну дискусію, що кінчилася згодом цілковитою забороною виставляти їх на сцені.

1929 року М. Куліш разом з колишніми вапліттянами став видавати позагруповий місячник „Літературний Ярмарок”, де надруковував дві свої комедії: „Міна Мазайло” (ч. 6) і „Народний Малахій” (ч. 9). Наприкінці 1929 року М. Куліш бере найактивнішу участь у творенні нової літературної організації і журналу „ПРОЛІТФРОНТ” (листопад 1929 — січень 1931). Нове об'єднання письменників обрало його членом президії та редактором (перших двох чисел) нового журналу. Це була остання офіційна громадська посада М. Куліша. Настали нові часи — цілковитої ліквідації бодай відносної свободи українських діячів мистецтва й культури. Під натиском і наказом ЦК Компартії 19 січня 1931 року „ПРОЛІТФРОНТ” — остання організація, що боролася за свободу письменницької творчості й мала ширші, але не зреалізовані плани, — припинила своє існування. Список членів, що були присутні на ліквідаційних зборах, серед яких був і М. Куліш, був переданий до ВУСППГУ — Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників — єдиній вже тоді урядової й офіційно толерованої централістами із Москви письменницької організації. М. Куліша, як і багатьох інших колишніх пролітфонтівців не прийняли до ВУСППГУ.

З 19 грудня 1931 року в Камерному Театрі в Москві пішла з надзвичайним успіхом нова, в Україні не дозволена до вистави, п'єса М. Куліша „Патетична соната”. Через три місяці її заборонили й зняли з сцени й тут. Остання п'єса М. Куліша, що побачила сцену, була „Маклена Грасса”. Вона йшла прем'єрою восени 1933 року в театрі „Березіль”. Десь через місяць-півтора її також заборонили і з сцени зняли.

Далі життя драматурга стає все сумніше й творчо безвиглядніше. Хвороба серця прогресує. Це змушує його до великих витрат на лікування. (Переважно лікувався він

у відомій санаторії для хворих на серце в Кисловодську на Кавказі). У цей час М. Куліш багато писав, але мало що виходило з того. Те, що виходило, ніхто не наважувався ані друкувати, ані виставляти („Вічний бунт”). В пошуках засобів до існування М. Куліш вдався був до писання кіносценарія для Українфільму. Провізорична назва фільму була „Парижком”. Майже пощастило. Українфільм прийняв сценарій. Навіть дав трохи авансу. На деякий час злидні відсунулися. Навколо йшли масові арешти, незнаний досі погром українського культурного й громадського життя. У 1934 році. М. Куліш пережив новий напад — виключення з партії. З цього моменту над ним нависла реальна загроза неминучого арешту.

Про мотиви виключення з партії і про реальну загрозу арешту найкраще свідчить документ, що його ми передруковано з Львівського журналу „Наши Дні” (червень, 1943, ч. 6):

Витяг з протоколу ч. 8

**Засідання комісії по чистці парторганізації письменників
від 14 червня 1934 року.**

1. КУЛІШ, Микола Гур'євич, 1892 року народження, службовець, чл. партії з 1919 р.¹ В інших партіях не був. Має парткари: зауваження за неетичний вчинок в Житлокоопі, зауваження за відмовлення поїхати на село, зауваження за пасивність до партроботи.

Був у червоній армії.

Під час чистки виступавші товариши заявили, що майже всі п'єси Куліша мають яскраве націоналістичне забарвлення і фактично спрямовані проти лінії партії, так п'єси Куліша „Народній Малахій”, „Мина Мазайлло”, „Закут”, „Маклена Грасса”, „Патетична соната”, були вилучені, як речі ясно націоналістичні й чужі. Куліш ввесь час працював у тісному зв'язку з націоналістичними контрреволюційними елементами (Курбас, Яловий), як людина, що будучи керівником „Вапліте”, „Всеукомдраму” спрямовує роботу цих організацій проти партії.

2. За систему націоналістичних помилок, що особливо виявилося в низці націоналістичних п'єс, спрямованих проти лінії партії („Народній Малахій”, „Мина Мазайлло”, „Закут”,

„Маклена Грасса”, „Патетична соната”), за активну підтримку та тісний зв’язок з націоналістичними контрреволюційними елементами (Курбас, Яловий), як людину, що будучи керівником „Вапліте”, „всеукомдраму”, спрямував роботу цих організацій проти партії, як людину з цілком ясною націоналістичною ідеологією з ПАРТИЇ ВИКЛЮЧИТИ.

Голова комісії: Ч е р е д н и к

Члени комісії: Г а н с, С р е м е н к о

Секретар: Л і в ш и ц

**

На початку грудня 1934 року в Криму, в санаторії для туберкульозно хворих помер Куликів друг з юнацьких ро-ків, письменник і драматург, Іван Дніпровський (Іван Шевченко). М. Куликів негайно виїхав у Крим і привіз тіло Івана Дніпровського до Харкова. Похорон Івана Дніпровського було призначено на 7 грудня. Цей день був також останнім днем і Куликівії свободи. Вставши вранці 7 грудня, М. Куликів пішов, щоб востаннє попрощатися з своїм другом. Але на похорон М. Куликів не прийшов. По дорозі до будинку літератури ім. Блакитного, де лежало тіло Ів. Дніпровського, його зупинили агенти НКВД, заарештували і в той же день повезли до Києва, де саме відбувалася безприкладна в історії людства розправа над творцями української літератури. У процесі слідства його обвинувачено в приналежності до проводу „Всеукраїнського боротьбистського терористичного центру”. Так принаймні інформував українське суспільство тодішній диктатор України П. Потищев². Після того, коли сам М. Куликів „призвався в цюму, його засудили на десять років ув’язнення з суворою ізоляцією. Для відbutтя цієї карі його відправили на Соловки. Тут його не допустили навіть до фізичної праці, як звичайніх в’язнів концтабору, а тримали в суворій самотній ізоляції в одній із келій колишнього саловецького монастиря. Останню вістку звідти дружина мала з 15 червня 1937 року. Що сталося з драматургом після цієї зловісної дати, покищо можна тільки догадуватися.

За своє коротке творче життя М. Куликів написав п’єси: 1) „97”, драма — 1924; 2) „Комуна в степах”, драма — 1925; 3) „Зона”, драма — 1926; 4) „Хулій Хурина”, ін-

термедія (комедійка) — 1926; 5) „Отак загинув Гуска”, комедія — 1927; 6) „Народній Малахій”, трагедійне — 1928; 7) „Міна Мазайлло”, комедія — 1929; 8) „Закут”, комедія — 1929; 9) „Патетична соната”, драма — 1930; 10) „Поворот Марка” (назва першої редакції цієї п’еси була „Прощай село”), драма — 1930—1932; 11) „Маклена Грасса”, драма — 1932; 12) „Вічний Бунт” („Деталь”), драма — 1934; 13) „Такі”, драма — 1934; 14) „Паризьком”, кіно-сценарій — 1934.

З них друковані були: 1) „97”, 2) „Хулій Хурина”, 3) „Народній Малахій”, 4) „Міна Мазайлло”, 5) „Комуна в степах”, 6) „Патетична соната”.

На сцені будь-коли і де ставилися: 1) „97”, 2) „Комуна в степах”, 3) „Народній Малахій”, 4) „Міна Мазайлло”, 5) „Патетична соната”, 6) „Маклена Грасса”, 7) „Хулій Хурина” (точно не стверджено).

Ніколи на сцені не ставилися: 1) „Зона”, 2) „Отак загинув Гуска”, 3) „Закут”, 4) „Поворот Марка”, 5) „Вічний Бунт”, 6) „Такі”.

Отже, на сьогодні знайдено і можна вважати за врятовані такі п’еси М. Куліша: 1) „97”, 2) „Отак загинув Гуска”, 3) „Народній Малахій”, 4) „Міна Мазайлло”, 5) „Патетична соната”. Ймовірно згодом віднайдуться ще 6) „Хулій Хурина”, що вийшла у видавництві УТОДІК, в Харкові, 1926 року і 7) „Комуна в степах”, що правдоподібно була друкована на початку 1934 року в одному з харківських журналів, назву якого встановити досі ще не пощастило. Всі інші п’еси М. Куліша, мабуть пропали.

¹ Це не заперечує загадуваного нами твердження дружини Куліша, що його було втягнено в партію 1922 року.

Цілком імовірно, що притягаючи до партії М. Куліша стаж йому встановили з часу його участі в партизанському протиденкінському русі 1919 року.

² Див.:

- а) Пути украинской советской литературы. Речь П. П. Постышева на пленуме правления Союза Советских Писателей Украины. „Правда”, 10 июня 1935.
- б) П. Постишев. — Підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У і завдання партійної роботи. З доповіді на пленумі ЦК КП(б)У 29 січня 1936 року. „Більшовик України”, ч. 3, 1936.

КОМЕНТАРІ, ДОДАТКИ
І ПРИМІТКИ

КОМЕНТАР ДО „НАРОДНЬОГО МАЛАХІЯ”

„Народній Малахій” — перша п’еса М. Куліша, що в її сюжетній та ідейній основі лежить національна проблема советської дійсності та людські конфлікти, з нею пов’язані.

„Народного Малахія” М. Куліш закінчив десь наприкінці 1927 року. 2 березня 1928 р. відбувся громадський перегляд п’еси, а 31 березня відбулася вже прем’єра „Народного Малахія” в „Березолі” в поставі Леся Курбаса.¹ Вистава „Народного Малахія” викликала величезну дискусію в тогочасній українській пресі. Убивчі й одночасно гостро актуальні й хвилюючі конфлікти, разючі репліки, слова й монологи „божевільного” Малахія, конкретно спрямовані на українську політичну дійсність, не могли не викликати гострої й активної реакції з боку глядачів і керівників української політики й культури того часу. Одні — зустріли п’есу з захопленням, другі — з застереженням, згодом — різко негативно й вороже.² Почалася гостра боротьба за і проти ідейної настанови п’еси. Проти відразу стала майже вся партійно-керівна бюрократична верхівка, яку з ентузіазмом підтримало все зрусифіковане й вороже до української мови й культури міщанство. Це був могутній бльок, який реально погрожував заборонити п’есу. Щоб урятувати її для театру і для тих численних прихильників, що виповнювали театр, автор зробив другу редакцію, злагіднивши низку ситуацій, конфліктів і викинувши занадто гострі репліки та зауваження. У другій редакції (правдоподібно, до початку сезону 1928-1929 року) п’еса ще трохи пропрималася на сцені „Березоля”, але десь на кінець року її в цій редакції заборонили. Куліш сів за третю редакцію; і на кінець березня 1929 р. нова редакція була готова. В архіві драматурга збереглась власною рукою написана замітка: „Народний Малахій”, третя редакція. Березень 1 - 27, 1929 року. (Харків”).

Після цього „Березоль” поновив вистави „Народного Малахія” вже в цій останній, третій редакції. Літом (травень-червень) 1929 року „Березоль”, виїжджаючи на гастролі до Києва, Одеси, тощо, поруч з новою п’есою М. Куліша „Мина Мазайло”, що пішла прем’єрою в весняному сезоні, мав також відновленого після заборони „Народного Малахія”. Це була остання спроба в режисера й автора втримати цю п’есу на сцені. Але

політичні чинники, від яких залежала доля не тільки п'єси, але й автора, режисера й театру взагалі, були невблаганні. Жодна переробка та обробка п'єси їх не задовольнила. Після тривалої атаки на початку 30-х років п'єса „Народний Малахій” була остаточно заборонена.

Отже, п'єса „Народний Малахій” мала три редакції. Перша була відома з початкових вистав „Березоля” (весна 1928). Друга — з його вистав осіннього сезону 1928 року. Третя — з вистав кінця весняного сезону 1929 року й видрукованого тексту в „Літературному Ярмарку” ч. 9 (139), за серпень 1929 року.

Березільська редакція (будемо так називати першу й другу відміну її) до нас не дійшла. Загинула вона з майже усім архівом драматурга під час важких днів мандрівок у Німеччині 1945 року. 1943 року, коли архів драматурга був у Львові, його рукописну спадщину переглядав і дещо дуже цінне зберіг нам С. Гординський. Йому належить встановлення хронології п'єс М. Куліша та їх повний перелік, що він зробив на підставі архіву М. Куліша. Він же поробив, з березільського тексту, виписки тих найцікавіших сцен, які в третій редакції автор змушений був усунути або злагіднити. Ці виписки С. Гординський недавно опублікував,³ і це зберегло для історії бодай окремі фрагменти з тієї редакції п'єси, яка, здається, остаточно втрачена.

Для цього видання взято ту редакцію, що її опублікував сам автор у „Літературному Ярмарку” ч. 9 (139), за серпень 1929 року. На деяку різницю тексту п'єси, що вийшла у філадельфійському видавництві „Київ” — в 1952 р., вказуємо в примітках, а всі ті істотні й важливі фрагменти з березільської редакції, що їх зберіг й опублікував С. Гординський у згаданому місячнику „Київ”, друкуємо нижче, щоб читач міг з ними собі познайомитися, а режисер для вистави — використати.

¹ Див. „Записник Миколи Куліша”.

² Див. про це: „Критика” ч. 5, 1928 і „Критика” ч. 11-12, 1931. Д. Грудина, Микола Куліш — драматург. Стор. 94-124.

³ С. Гординський, — Справжній „Народний Малахій”, „Київ”, журнал літератури й мистецтва. Філадельфія, ч. 4, 1953, стор. 191-195.

ПРИМІТКИ ДО „НАРОДНЬОГО МАЛАХІЯ”

1. Непа — НЕП, нова економічна політика советської влади з весни 1921 року. Згідно з цією новою політикою практику

- „воєнного комунізму” минулих років було відкинуто й за-
проваджено низку господарчих та податкових полегшень.
2. Виконком — Виконавчий Комітет.
 3. Начраймил — начальник районової міліції.
 4. Райсельбуд — районовий селянський будинок, культурно-
пропагандивна інституція.
 5. В спі — місцевий відмінок від СПО — так називали коопе-
ративні крамниці від російської назви — Едіоє Потребітель-
ське Общество.
 6. РНК — Рада Народних Комісарів.
 7. НКО — Народний Комісаріят Освіти.
 8. НКОЗ — Народний Комісаріят Охорони Здоров'я.
 9. Олімп — гора в Греції, де, згідно з віруванням давніх гре-
ків жили боги.
 10. ВЕЦЕКА — народня вимова ВУЦВК — Всеукраїнський
Центральний Виконавчий Комітет. РЕНЕКА — РНК, Рад-
нарком.
 11. До ОВК — до Окружного (або Обласного) Виконавчого Ко-
мітету.
 12. У тексті видавництва „Київ”, після цього вигуку стоїть та-
ка вставка: „Що тепер Україна?... Стоїть жебрачка на роз-
стайних дорогах з торбою на плечах. А в торбі що? Кобзар
і Грінченків словар! Ненавиджу рабу!
 13. У тексті видавництва „Київ”, замість двох наступних реп-
лік вставлено:
- МАЛАХІЙ
- У вас в селі революція була?
- АГАПІЯ
- Не тямлю, голубе, про що кажете...
- МАЛАХІЙ
- Развйорстку брали?
- АГАПІЯ
- Ой, брали, голубе!... І красні, і білі, ще й раз петлюрів-
ці на конях прискакали.
14. У тексті видавництва „Київ”, після цього йде вставка:
... Говорить до мене руською мовою, не калічте української!
Наукраїнізували!... „Кривий” не вміють сказати: „Кривий”
або „Крівий...”
 15. У тексті видавництва „Київ”, на стор. 39, вставлено:
— На крихтах!
 - Тихо!
 16. БУПР — Будинок примусової праці, так тоді офіційно
в УСРР називалася в'язниця.
 17. У тексті видавництва „Київ”, на стор. 65, вставлена така
репліка, очевидно, Малахія:
— Тихо, це Україна співає.

ВИПИСКИ З ПЕРШОЇ („БЕРЕЗІЛЬСЬКОЇ”) РЕДАКЦІЇ „НАРОДНЬОГО МАЛАХІЯ”,

що їх поробив у свій час з рукопису автора С. Гординський і опублікував у філадельфійському журналі „Київ”, ч. 4, 1953, стор. 192-195.

Текст передруковуємо точно з коментарями і поясненнями між окремими фрагментами виписок, що належать С. Гординському.

ІІ. дія, 3. сцена. Дія відбувається в Раді Народних Комісарів (РНК), де зустрілися советська влада, Малахій із своєю реформою людини і баба Агапія, для якої ніякої революції не було і яка вибиралася на прощу до Єрусалиму.

Текст „Л. Ярмарку” (Малахій): Мільйони дивляться з молінням на цю свою найвищу установу, на гору цю — преображення України, на нову гору Фавор, а ви ходите тут під плякатом і ламаєте першу найважкішу заповідь соціалізму — не кури!..

Текст „Березоля”: 30 мільйонів крізь сон віків дивляться (...), а ви звичайний службовець її плакатика не в силах виконати!

„Л. Ярмарок” (Кум): ... ти прийшов до товаришів, котрі спеціальні люди, в революції напрактикувалися ...

Текст „Березоля”: ... в революції набили руку.

В 3. сцені ІІ. дії, після слів Малахія, де він закликає голову Раднаркому прийти і розбудити „у себе в комендатурі найтемніші елементи з того ж народу, в присутності реформатора з того ж народу” в „Літ. Ярмарку” є пропуск розмови Малахія з бабою Агапією:

Малахій: Іскажіть, громадянко, якої ви нації?

Агапія: Як це?

Малахій: Я питаю, ви руська, українка, єврейка, татарка?

Агапія: Руської віри.

Малахій: Виходить руська.

Агапія: Мабуть руська... Ну, даж, руська...

Малахій: Кацапка...

Агапія: Ні, ні, і в роду таких не бул...

Малахій: Наочний приклад до моїх проектів... Жаль, що нема наркомів... Скільки вам літ, Агапіє?

Агапія: 57... Ні, збрехала... 59... У піст... Ну, даж 57. Ні, ні, ні, 59. Здається 59.

Малахій: У вас на селі революція була?

Агапія: Не знаю... Неграмотна, то й не знаю, про що питаетесь.

Малахій: Разворстку брали? Махнівці або петлюровці

були?

А г а п і я: А, Господи, брали: І Петлюри були... А якже, прибігали на конях.

М а л а х і ю: А красні? Комуністи? Більшовики?

А г а п і я: І більшовики були... Попереводилися тепер усі: Петлюри і більшовики... А камуністи ще не перевелися.

Д р у г и й: Треба припинити цю комедію.

С е к р е т а р: (дзвонить) Коменданттура... Пришліть когонебудь з варти... (до Агапії) Громадянко. Вам до кого, в якій справі?

А г а п і я: До Єрусалиму якби мені, товаришу, чи як вас.

М а л а х і ю: Революція заскочила була в село на конях, а нині тільки курява на далекому обрії... Голубая курява... Ви чули. Вона шука дороги до Єрусалиму... Хату спродаала... Це трагічно й комічно...

А г а п і я: Правда. Як би ще товариші помогли... Хоч скажіть, чи є туди дорога...

М а л а х і ю: Ви зрозуміли тепер, як потрібно реформи людини в першу чергу...

С е к р е т а р: Про це вже знають усі...

К у м: Без тебе знають...

М а л а х і ю: Дак скличте негайно держплян, раднарком. Розгляньте проекти... Оновити їх треба. І Україну. І Україну, кажу, Старчихою бо стояла при шляхах битих, задрипані, струпом укрита, з торбиною... Що з того, що в торбині Тарас і Грінченка словник — вся культура... Така даль голуба сьогодні, а вона... соняшник луска. Ненавидю рабу... Оновити або вбити...

А г а п і я: Розпитуюсь — ніхто не зна, чи є туди дорога. Будьте милостиві...

М а л а х і ю: Чому ще й досі проекти мої не розглянуто?

С е к р е т а р: Я вам сказав: через місяць.

М а л а х і ю: Я вимагаю зараз!

С е к р е т а р: Вимагати ви не маєте права.

М а л а х і ю: Мене народ послав.

К у м: Брешеш куме! Всі сусіди, увесь народ мене сюди послали, щоб завернути тебе додому...

М а л а х і ю: Більш, як сто сіл, хуторів, містечок я пішки пройшов, ідучи до Харкова, столиці УЄСЕРЕР, на ногах моїх ще й нині порох степових шляхів, із ста криниць та колодязів, спочивавши, пив я воду і з народом гомонів... Тільки біля криниць народ наш, уста роззвививши, всю правду глаголе... Я ділелаг!

К у м: Брешеш, ти з дому втік! (далі як в „Літ. Ярмарку“)

На тій самій сторінці „Літ. Ярмарку“ (192) є недокінчена репліка Малахія, що починається: „Мене? Реформатора?“ і кінчається словами: „Не перебиваїте! Хто там перебиває?“ В тексті березільському це місце виглядає так:

М а л а х і ю: (...) Не перебиваїте! Хто там перебиває? Ка- жіть руською мовою, не гвалтуйте української...

С е к р е т а р: (забирає телефон) Товариш реформатор. Прошу до порядку.

М а л а х і й: (одішовши) Терпіти не можу... Наукраїнізували. Не вміють сказати кривий... крівий, або кривій... Питаю: навіщо українізувати чужих? Хіба, щоб погніч скидався на українця і непомітно було, як ідять удвічі більш калорій.

У сцені Малахія з Олею в божевільні є такі зміни і пропуски: В репліці Малахія (ІІІ. 9.), що починається словами: „Олю! У вас очі такі чисті й прозорі...”, після слів: „Попросіть професора. Він розумний і добрий, він вас огляне...” — пропущено такий пасаж:

(М а л а х і й): Ви селянка?

О л я: Здається, що так... Дитячий вік свій на селі прожила...

М а л а х і й: Українка. Возненавидю я скоро цей рід: заважа він мені у справі реформи людини, — стереже не пуска...Хоч би путнє що, а тож, крім Тараса, фельдфебель, бандит, перекладач, челядь для інших колін...

О л я: Не сердьтеся, вас скоро випустять (і т. д. як в другованому тексті).

Один пасаж розмови Малахія з Олею змінений:

І божевільним справді буду, коли спізнююсь і не поведу їх за собою...

Березільський текст: **М а л а х і й:** Деж пак, божевільний... І психопатом буду, коли спізнююсь туди... Чуєте гудок? Ремонт. Навіть небо заляпали вапною... Пустість. Це реформу людини плюс української мови з погляду повного соціалізму.

В сцені 10. тісі самої ІІІ. дії в „Літ. Ярмарку” пропущено після слів Олі: „А я покличу санітара” таке:

М а л а х і й: Ні плюс, ні, я відповім... Я маю переконати вас, Олю! Я не шуткуючи, одариюсь вам до дна душі... Я написав проекти про негайну реформу людини, ви розумієте. Це проекти на здійснення голубих мрій... Всяке має такі мрії... вони найкращі... голубі... І от, ви розумієте, всяке колишнє, колишнє ці мрії в колисці, себто в уяві вдень і вночі, а вони плачуть... Потім істі нічого — помирають... Тоді їх несуть на кладовища. Особливо по наших безводних і лисих степах цих кладовищ нездійснених голубих мрій було та було... В моїх проєктах ключ, соль дюр на здійснення... Та тільки я зробив одну помилку: я не написав, що реформу треба починати, наперед освітивши людину рентгеноносцім промінням... Пустість мене, я допишу, я піду до РКН...

О л я: Не можу...

Малахай: Олю! Я навколона ось... до ніг твоїх... Молю тебе...

В кінці в V. дії друкованого тексту в сценах, що відбуваються в закладі мадам Аполінари, зовсім усунено постать робітника (на сцені „Березоля” він був і не потрібно було зазначувати хто це, в друку ж зробити це було годі) і значно стушована постать „Гостя”, яка, як це бачимо в березільському тексті, була „тов. Казанковим”, міліціонером і партійцем. У сцені 3. після слів дівчат: „Мадам Аполінаре! Мамочко! Гості просять потанцювати. Можна? — пропущено:

А полінара: Боюся, гостоньки. Почують македони... пропала я.

Гість: Мадам товаришко. Як хто причепиться, міліціонер я і хто будь ласка до мене... До товариша Казанкова...

В сцені 4. у друкованім тексті пропущено, що Оля, крім Малахія, привела й робітника. В березільськім тексті робітник, а не Малахій, питає в 5. сцені мадам Аполінару, хто це „Гость”, а вона відповідає: „Товариш один. Знайомий наш... Що веселий, а добрий...” Той сам робітник виступає і після співу Олі:

(Оля): ... через тебя, моя малютка, пойду в мору утоплюсь.

М а л а х і й: Тихо, Україна співає.

Ф'обітник: Малоросія, положим.

КОМЕНТАР ДО П'ЄСИ „МИНА МАЗАЙЛО”

Комедія „Міна Мазайлі” — друга п'єса з національної трилогії М. Куліша. Закінчив він її на початку 1929 року, тобто в рік найбільших боїв за і проти першої п'єси трилогії „Народний Малахій”.

Комедія „Мина Мазайло” спочатку дістала загальне сквалення й дозвіл на вистави від Головного Репертуарного Комітету (Головреперткому) НКО (Народного Комісаріату Освіти) України. П'єса з половини березня 1929 року пішла в кількох центральних українських театрах. У „Березолі” комедія пішла в поставі Леся Курбаса, декорації Вадима Меллера, а музика молодого композитора Юрія Мейтуса. Коли „Березіль” вижив на свої літні гастролі (травень, червень) 1929 року до Києва, Одеси та ін., то він у своєму репертуарі,крім „Народного Малахія”, мав уже й „Мину Мазайла”.

Одночасно „Мину Мазайла” виставив Київський драматичний театр ім. Франка в поставі Гната Юри і Дніпропетровський драматичний театр ім. Шевченка. Останньою виставою сезону у „Березолі” в Харкові була п’еса „Міна Мазайло”. Цією ж комедією закінчив свій сезон 1928-1929 року й театр ім. Франка в Києві.

„Міна Мазайло”, як і перед тим „Народній Малахій”, викликала в тогодчаній пресі й серед звичайних глядачів велику й гарячу дискусію. М. Хвильовий на театральному диспуті літом 1929 року, обороняючи М. Куліша, підкреслював, що тільки епохальні п’еси можуть викликати таку велику дискусію і що тільки обмежені люди не розуміють, що саме такі п’еси і роблять у театрі епоху". Вперше заatakували М. Куліша офіційні партійні публіцисти з „Комуніста” (Кость Котко) і „Вістей” (під криптонімом Е. К. — напевно тодішній редактор цієї газети Евген Касьяненко). Критика різко розійшлася в оцінках. Коли Остап Вишня в своїй „інтермеді” у „Літературному Ярмарку” ч. 6, за 1929 рік, зазначив, що „Міна Мазайло” є „надзвичайної краси річ”, і з усією силою свого таланту накинувся на всіх громителів Кулішевої комедії, то офіційно витриманий партійний публіцист того часу Микола Новицький (той самий Іона Вочревісущий, що його так злісно й дотепно висміяв М. Куліш устами дядька Тараса в „Міні Мазайлі”) у спеціальній брошурі „На ярмарку”¹ назвав комедію М. Куліша „зоологічно-націоналістичною”, „міщансько - шовіністичною” пропагандою, антипартийним фальсифікатом тощо. Звичайно, що на боці цього партійного публіциста та йому подібних стояла вся централістично-русифіаторська та партійно-бюрократична машина з КП(б)У. Ці антиукраїнські сили, зростаючи після 1930 року, не могли потерпіти довго на сцені цю, проти них спрямовану, сатиру. Десять з середини 1930 року комедія „Міна Мазайло” будла заборонена.

П’еса „Міна Мазайло” з'явилася в місячнику „Літературний Ярмарок” книга шоста (136), за травень 1929 року. Саме звідси ми й беремо цю комедію для нашого видання.

¹ М. Новицький, — На ярмарку. Критичні нотатки. Видавниче Товариство пролетарських письменників „Гарт”, Харків, 1930.

ПРИМІТКИ ДО „МИНИ МАЗАЙЛА”

¹ ЗАГС — Запис актів громадянського стану — установа, де реєструють шлюби, народження та смерть громадян. Тут же погоджують справи заміни та виправлення прізвищ.

² Брахіफалія або брахіфалія — короткоголовність, яка є характерною атропологічною ознакою деяких народів.

³ „Дні Турбіних” — п'єса російського драматурга М. А. Булгакова (1891-1939), в якій показано події в Києві 1918-1919 рр. за часів боротьби української армії з російською денікінською армією за Київ восени 1919 року. Своїм ідейним спрямованням п'єса антиукраїнська. В кінці 20-х років йшла в Студії „Художественного Театра” в Москві.

⁴ Іновець — студент Інституту Народної Освіти (ІНО).

⁵ Іона Вочревісущий — псевдо в ті часи відомого партійного публіцисти Миколи Новицького, що часто гостро виступав проти творів М. Куліша та його однодумців.

ЛИСТ В.¹ МИНА МАЗАЙЛО ДО НАРКОМА ОСВІТИ М. СКРИПНИКА

Вельмишановний тов. Скрипник! До вас звертаюсь, як до Народного Комісара Освіти, що мусить турбуватися про забезпечення національних потреб національних меншин України. Чому на цьому тижні знову засновано один єврейський національний район, а про справу російської національної меншини ви не турбуетесь? Нічого там говорити про російські національні сільради та російські національні райони, бо то на селі. А от чому не вживаєте заходів для забезпечення наших національних інтересів от таких громадян, як я, Міна Мазайло, та й взагалі інші службовці наших установ.

До речі, я спростовую клеветницький виступ проти мене письменника Куліша, що у формі своєї п'єси написав на мене доноса та ще й повідомив, що буцім то мене звільнено. Нічого подібного! У наших установах ще є досить людей цілковито свідомих у справжній національній політиці, що розуміють, що вони не мають права торкатися моїх особистих справ, як от зміна прізвища тощо. Я на службі свої обов'язки виконую і вживаю отую українську мову, коли треба писати до Наркомосу чи до якоїсь місцевої української установи. Але до моого приватного життя никому немає діла. Тому мене й залишили на роботі.

Однак мої національні культурні потреби цілковито нищать. Дійсно. Я чесний радянський громадянин, служу старанно, ніякого опору українізації не веду, живу собі тихенько на Холодній Горі.² До того я — член ДД³ і Т-ва „Геть Неписьменність”, одно слово від мене нічого кепського радвлода не має. А однак мене на кожнім кроці врізують і давлять. Переїшов я до обновленської церкви, — я ж не реакціонер. Але не пройшло й місяця, як церкву нам забрали й звідтіля тепер замість нашого живого церковного російського слова йде по радіо українська мова.

Бувало після служби шовечора читаємо „Вечернее Радіо”. Сидиш собі дома в приватнім життю й читаєш газету. Узнаєш

з неї все, що треба: де що в кого вкрали, хто кого побив, що коїться на білому світі. Тоді я відчував, що радянська влада забезпечує мої національні потреби. Свій куток. Своя газета пише про своє життя свою мовою. А тепер: на тобі! І ту останню газету українізували! Мене цілковито позбавлено культурного знаряддя для моїх національних потреб.

Тепер говорять буцім то хотять українізувати ще й оперету. Де ж тоді діватися? Навіть у суботу чи в неділю піти нікуди буде. Бо, яка ж це буде оперета, коли в ній танцюватимуть по-українськи? Як же можна буде тоді піти на „Прекрасну Елену”, коли вона промовляти буде по-українськи? Ну, та я сподіваюсь, що тут все таки не удастся. Наші всі службовці, що ходять до оперети, цілковито проти її українізації. Нехай собі українці будуто нову оперету, з новим репертуаром, ще ліпше, коли це буде оригінальний репертуар, але ж наші національні інтереси мусять бути забезпечені.

Я гадаю, що скоро влада зрозуміє, що з українізацією „Радіо” вона зробила помилку. Нехай собі робітники пролетаризуються й українізуються, але ж треба забезпечити національні інтереси й нашого російського службовця, російського міщанства, всіх тих, що складають величезну більшість міста Харкова й визначають його культурне обличчя

От тепер я перестав передплачувати „Радіо”. Зрозуміло, коли передплачуєш за місяць — дешевше буде, але тепер я не щодня буду купувати, так що піде одне на одне. Але взагалі газета стала не моєю й я не можу її підтримувати. Я певний тому, що українське „Вечірнє Радіо” себе не видержить. Читач не сприйме українізації „Вечірнього Радіо”. Треба ясно сказати: у день на роботі хай буде українізація, але вечір — то приватна справа. Оперета, „Вечірнє Радіо” — мусять бути російською мовою. Без сумніву, так і приайдеться повернути до цього.

Але ж навіщо тоді все це затівають? Навіщо дьограти нас і чіплять за наші національні культурні інтереси? Я гадаю, що ви, як Народний Комісар Освіти, мусите втрутитися в ту справу й віправити отес перекрученні правильної партійної лінії. Во ж український націоналізм це є зараз основна загроза й дійсно права небезпека, — як то мені передавали, правильно говорив в Інституті Марксизму проф. Шпунт.⁴

Прошу Вас покласти резолюцію й повідомити мене.

З повною пошаною.

Службовець **Міна Мазайло**

Резолюція: „Листа розглядати, як фейлетон і направити до „Вечірнього Радіо”.

Микола Скрипник

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТА „МИНА МАЗАЙЛО ДО НАРКОМА ОСВІТИ”

1. Лист „Міна Мазайло до наркома освіти М. Скрипника” передруковуємо з „Літературного Ярмарку” ч. 7 (137), за червень, 1929 рік. Ця дотепна інтермедія є дуже промовистий документ часу, який багато дає до зрозуміння того політичного і суспільного підсновя, в якому жив автор і виставляв „Міну Мазайла” театр „Березіль”.
 2. Холодна Гора — частина Харкова, заселена переважно міщанським зруїфікованим елементом.
 3. ДД — Друзі Дітей, товариство допомогового, педагогічно-виховного та культ.-освітнього призначення. „Геть неписьменність” — допоможеве т-во для ліквідації неписьменності.
 4. Централістично-русифікаторські політики з КП(б)У, щоб скомпромітувати національні українські сили й національну українську опозицію, (вже тоді) всупереч тодішній офіційній наставі, почали сугgerувати думку, що „український націоналізм” є головною небезпекою і видозміною новопосталого тоді „правого ухилу”. Одним із перших пропагаторів цієї думки був загадуваний професор з Інституту Марксизму Шпунт, Р. М. (*1902). Середовище Куліша-Хвильового негайно в свій спосіб гостро зареагувало на цю нову провокацію.
-

КОМЕНТАР ДО „ПАТЕТИЧНОЇ СОНATИ”

„Патетична соната” — третя й остання п’еса з національної трилогії М. Куліша. Написано її 1930 року. Головрепертом (Головний Репертуарний Комітет) відмовився дати дозвіл на її виставу. М. Куліш, розгніваний цим, звернувся до відомого тоді московського перекладача з української на російську мову П. Зінкевича з проханням перекласти п’есу на російську мову. П. Зінкевич, ознайомившися з п’есою, не тільки переклав її, але й вжив усіх заходів, щоб вона потрапила до найкращих російських театрів. Коли цей російський переклад „Патетичної сонати” потрапив до відомого режисера й керівника Камерного Театру в Москві А. Таїрова, то Таїров, прочитавши п’есу, був захоплений несамовитою мистецькою силою й оригінальністю її й відразу телеграфував М. Кулішеві, що п’есу він бере до вистави й просить на це його дозволу. М. Куліш дозвіл авторський дав, але не уявляв собі, чи дістане А. Таїров дозвіл цензурний. Проте, дозвіл на поставу „Патетичної сонати” від Репертуарного Комітету РСФСР А. Таїров дістав швидко і відразу.

зу почав режисерську працю над нею. Треба думати, що це було десь у липні-серпні 1931 року, бо тодішній російський театральний критик О. Литовський у статті „К началу театрального сезона” („Правда”, 8 вересня 1931 року), нотуючи, що побачить глядач у наступному сезоні, згадує вже й „Патетичну сонату”.

Прем'єра „Патетичної сонати” вперше пішла в Камерному Театрі 19 грудня 1931 року. Варто відзначити, що майже на всіх рекламних оголошеннях у пресі про виставу „Патетичної сонати” протягом перших двох місяців стоять: „Всі квитки розпродано”. Вже одно це свідчить про надзвичайний успіх „Патетичної сонати”. Глядач і театральна критика були заскочені. Тема „Патетичної сонати” та її зовсім оригінальна форма (чотириплочинність та музичний дієвий компонент) була великою несподіванкою для московського глядача. Він у масі своїй сприйняв п'есу безпосередньо й з ентузіазмом.

Театральна критика спочатку вичікувально й розгубленно мовчала. Мабуть надто ризиковна й небезпечна тема (національне питання), глибоко й переконливо трактовані, ворожі советській дійсності образи і незвична форма п'еси були причиною цієї мовчанки. Але мовчанка ця була порушена. Порушили її не звичайні театральні та мистецькі критики, а лише відповідальні публіцисти „Правди”. У „Правді” за 9 лютого 1932 року з'явилася велика підвальна стаття під назвою: „Недавшаяся патетика” (п'еса „Патетическая соната” Н. Кулиша в Камерном Театре). Статтю підписали аж п'ять найвидатніших тоді партійних публіцистів московської преси: Б. Рєзников, Г. Васильковський, І. Єрухімович, І. Боговой, А. Назаров. Поява такого вибраного гроном публіцистів і критиків під статтею про „Патетичну сонату” була теж своєрідною і симптоматичною сенсацією.

Стаття ця була написана досить об'єктивно і незалежно. Хоч автори напочатку стверджують, що „Патетична музика пролетарської революції не вийшла” в драмі, що велика й незаслужена доля уваги приділяється Ількові, що „його страсті й дрібнобуржуазні переживання переоцінено”, що „дивний” і „не заслужено симпатичний „образ Ступай-Ступаненка порушує цілість розв'язання національної проблеми в п'есі”, — проте — стверджують авторитетно критики — „проблему національного визволення автор поставив правильно... Добре подано і Марину. Треба відкинути вправи легенькими дотепами про те, що Марина, мовляв, подібна на жовтоблакитну Федру чи на українську Марину Mnішек і т. ін. Марина — це зовсім новий у театрі і, здається, в літературі тип класового ворога... Марина не знає сантиментів. Вона має величезну волю і твердо знає, чого вона хоче... Вона командує, їй безумовно підлягають, — і це не здається неприродним... В образі Марини немає фальши-

вих нот". Підсумовуючи свою оцінку, автори стверджують, що „Патетична соната" належить до найкращих п'ес цього сезону.

Роль Марини виконувала знаменита артистка Камерного Театру Аліса Коонен. Саме вона своєю надхненою грою зуміла гідно й глибоко відтворити образ Марини. Москвичі вперше в історії побачили в п'єсі українського автора, не солодкаву й сентиментальну „Наталку Полтавку", чи традиційну Марусю з „Ой, не ходи Грицю", а героїчну і вольову доньку гнобленої, але воскреслої й окріленої перспективою свободи, нації. Складний комплекс трагедійних конфліктів різних суспільних і національних тенденцій у революції 1917 — 1920 років, на тлі музики Бетговенської сонати, пройшов перед глядачем у хвилюючих образах. Глядач, а з ним і театральний критик, не в силі були бути байдужими або спокійними.

Після згадуваної статті в „Правді", що ніби легалізувала право театральних критиків висловитися про „Патетичну сонату" (яка одночасно була поставлена у Ленінградському драматичному театрі ім. Пушкіна т. інш.), з'явилася низка рецензій у багатьох інших загальнополітичних та фахових органах. Серед них, пригадуємо, особливо визначалася своєю об'єктивною й позитивною оцінкою стаття відомого російського драматурга Все-волода Вішневського.

І саме в цей час, несподівано для глядачів і об'єктивних критиків, у „Правді" за 4 березня 1932 року, з'являється стаття О „Патетической сонате" Кулиша" з підступним підписом „Українець". Автор цієї статті, добрий знавець української справи, гостро заatakував „Патетичну сонату" як твір фашистський і націоналістичний. Злісно виклив авторів всіх попередніх статтів про „Патетичну сонату", які поставилися позитивно до неї, зокрема відзначив помилкове становище тих п'ятьох критиків, що виступили із спільною позитивною статтею в „Правді", і зробив такий загальний висновок:

„... В целом, основном и главном эта пьеса не наша... эта пьеса отражает чуждую пролетариату и советскому государству „философию" украинского национального движения".

„Правда" від редакції додала до цієї статті таку примітку: (подасмо в українському перекладі):

„Друкуючи цю статтю редакція цілковито солідаризується з оцінкою, яку автор статті дає „Патетичній сонаті" Куляша".

Це був осиковий кіл в українську п'есу, що так несподівано полонила московського глядача, викликала так багато позитивних відгуків і понад три місяці з непослабним успіхом і при перевопненій залі йшла в Москві.

Хто був цей мітичний і страшний „українець" — досі не розгадано. Нам довелося чути два припущення:

1. Статтю написав Л. Каганович, людина у Москві, найбільше обізнана з українськими справами, той, хто в часі свого генерального секретарювання в Україні (1925-1929) вів запеклу боротьбу з українськими національними опозиційними силами (шумськізм, хвилювізм, валлітовці), до яких завжди причетний був М. Кулик.

2. Стаття прийшла з ЦК КП(б)У. Інспірували її ті централістично-русифікаторські сили в КП(б)У, які заборонили її до вистави українською мовою й на українській сцені, а виконав їх замовлення. А. Хвиля або Ів. Кулик.

Жодних об'єктивних підтверджень того або іншого припущення ми на сьогодні не маємо.

Камерний Театр після цієї погромницької статті на „Патетичну сонату” все ж таки виставляв її ще 5, 8, 12, 15, 19 і 24 березня.¹

Доля рукопису „Патетичної сонати” після її заборони й на російській сцені така: вона ніколи не була виставлена на українській сцені й українською мовою. Не пощастило авторові й видати її друком. Вона залишилась лежати в архіві драматурга. Під час вистав „Патетичної сонати” в Камерному Театрі (зима 1931-1932 року) у Москві жив і на виставах „Патетичної сонати” бував німецький письменник і драматург Фрідріх Вольф. Й'еса справила на нього дуже велике враження. Він познайомився з автором, дістав від нього авторську копію і переклав „Патетичну сонату” німецькою мовою. Німецький переклад „Патетичної сонати” має таку назву: Die Beethovensonate. Ein Stueck aus der Ukraine 1917. — Von Mikola Kulisch. — Deutsche Buehnenfassung von Friedrich Wolf. Чи був цей переклад „Патетичної сонати” виданий друкарським способом будь-яким видавництвом, ми на сьогодні не знаємо. Але цілком встановлено, що в тому ж 1932 році, видавництво С. Фішера у Берліні придбало собі право розповсюджувати цю п'есу серед німецького театрального світу, у фотокопіях чи машинописних копіях. Якимось дивом один примірник фотокопії цього німецького перекладу опинився в Library of Congress у Вашингтоні, де його недавно знайшов професор славістики Торонтського Університету Юрій Луцький, а опис і зіставлення з українським текстом зробив проф. П. В. Одарченко.

Цей німецький переклад „Патетичної сонати”, як це перевончливо доводить детальною аналізою проф. П. Одарченко, на жаль, не є дослівний переклад української драми хоча б у тій редакції, в якій вона йшла в Камерному Театрі. Це сценічна переробка з великими й істотними, з огляду української ідеї, пропусками, та стараним збереженням другорядних офіційно-пропагандивних моментів.

У німецькому тексті є лише одна дієва особа, якої бракує в українському тексті — емісар Центральної Ради Коршак. Чому і ким ця постать введена в п'есу, це справа майбутніх наукових дослідів над текстами. Тут же варто тільки зазначити, що роля її в німецькому тексті мізерна й епізодична. Ані власного обличчя, ані власної мови ця дієва постать тут не має. Кілька речень і невеличкий монолог, що їх Коршак виголошує зі сцени, в українському тексті належать або Ступай-Ступаненкові, або молодому корнетові Перецькому.

Сам перекладач „Патетичну сонату” ставить дуже високо. В передмові свого німецького перекладу він писав: „Форма „Патетичної сонати” — цієї до цього часу найбільшої української драматичної поезії — в світовій літературі може бути порівняна тільки з драматичними поезіями „Фауст” і „Пер Гюнта”. Така висока оцінка не рядового перекладача, а відомого письменника й драматурга, сподіваємось, говорить сама за себе. Не має сумніву, що ця німецька сценічна обробка „Патетичної сонати”, хоча й не є повним перекладом її, при майбутніх спробах відновити первісний текст „Патетичної сонати” відограє дуже важливу роль.

Оригінальний український текст „Патетичної сонати” після арешту М. Куліша зберігався до другої світової війни в невеликому, але дуже цінному архіві драматурга, що чудом уцілів). 1943 року цей архів примандрував з родиною драматурга до Львова. Тут його переглянув і частково опрацював С. Гординський. На підставі ще тоді цілої рукописної спадщини М. Куліша, С. Гординський зареєстрував назви і час написання всіх п'ес, поробив цінні виписки з першої редакції „Народного Малахія”, зробив копію з п'еси „Отак загинув Гуска” і, найголовніше, вперше видав „Патетичну сонату”² (через 13 років після написання).

Правда, це видання зазнало деякого скорочення. С. Гординський в листі з 19 серпня 1954 року до редактора цього видання зазначає, що всі ті скорочення він зробив з огляду на тодішню (1943 року) німецьку цензуру, без дозволу якої п'еса ніколи б не побачила світу. Ті скорочення проробив він також у порозумінні з покійним Арк. Любченком і проф. В. Сімовичом. Був поінформований про це і ред. Р. Купчинський, що працював тоді референтом „Українського Видавництва” і в великий мірі прислужився до видання п'еси. С. Гординський також стверджує, що ті скорочення зроблено за рахунок пропагандивних вставних сцен, діалогів і реплік, які були конечні в умовах більшовицької цензури. Так, наприклад, випала ціла сцена більшовицького мітингу, під проводом „товариша з Петрограду”. Таке неістотне скорочення п'еси в неакадемічному, а масовому,

виданні, ми й на сьогодні вважаємо за конечне. Тому до цього масового першого видання збірника п'ес М. Куліша, ми беремо цілком текст львівського видання 1943 року за редакцію С. Гордінського.

¹ Див. „Правда” за ці числа, 1932, відділ „Кино и театры”, остання сторінка.

В дальших числах „Правди” не було вже ніяких оголошень про вистави „Патетичної сонати”, Певна річ, її було заборонено і з вистав у Камерному Театрі знято.

² Див. про це:

- a) Микола Куліш, „Патетична соната”, драма. Українське Видавництво, Krakiv-Lviv, 1943, стор. 5 — 11.
 - b) С. Гордінський. Справжній „Народний Малахій”. „КИІВ”, журнал Літератури і Мистецтва, Філляделфія, ч. 4, 1953 р., стор. 191 — 195.
-

ПРИМІТКИ ДО „ПАТЕТИЧНОЇ СОНАТИ”

¹ Гелікон — басовий мідний музичний інструмент для духової оркестри.

² Grave — музичний термін: поволі й урочисто.

³ Forte — голосно.

⁴ Allegro molto e con brio — дуже жваво і з душою.

⁵ Adagio cantabile — поволі й співуче.

⁶ Rondo — форма музичного твору.

⁷ Шкот і ґрас — канати на кораблі для закріплення парусів.

⁸ Арго — грецької мітології — корабель, на якому аргонавти їхали по золоте руно.

⁹ Легато — музичний термін: зв'язане виконання, без будь якої перерви між тонами.

Тексти п'ес „Народний Малахій” і „Мина Мазайло” взяті в тій редакції, в якій їх опублікував сам автор у „Літературному Ярмарку” („Народний Малахій” — в ч. 6, 1929 року, „Мина Мазайло” — в ч. 9, 1929 р.) „Патетичну сонату” подано в редакції, що вийшла в „Українському видавництві” у Львові 1943 року. В усіх творах дотримано мови автора; виправлено лише друкарські помилки й технічні недогляди.

ПРИМІТКИ ДО СТАТТІ „КРИТИКА ЧИ ПРОКУРОРСЬКИЙ ДОПИТ?”

¹ Цю статтю передруковуємо без жодних змін із літературно-художнього журналу ВАПЛІТЕ, ч. 5, за 1927 рік. Подаємо її не тільки як типовий зразок полемічної і публіцистичної творчості М. Куліша, але й як промовистий документ тієї доби. Це був рік найбільшого наступу на ВАПЛІТЕ всіх протиукраїнських сил в КП(б)У й поза її межами. Стаття М. Куліша, як президента ВАПЛІТЕ, мала велике не тільки літературне, а насамперед політичне значення. Вона, в перехресному вогні різноманітних закидів, мусила була в якійсь мірі визначати й політичну позицію ВАПЛІТЕ. Проте, М. Куліш у цій статті не так оброняє ВАПЛІТЕ, як з її рамени нападає й нещадно б'є всіх її ворогів і супротивників.

² ВУСПП — Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників. Перший організаційний з'їзд відбувся 25-28 січня 1927 року в Харкові. Членами засновниками ВУСПП'у були головним чином рештки колишнього „Гарту” (В. Коряк, Ів. Кулик, Ів. Микитенко), які з тих або інших причин не могли або не хотіли ввійти до ВАПЛІТЕ, рештки колишніх символістів та „жовтнівців” (Дм. Загул, Я. Савченко, М. Терещенко), колишні плужани (Антін Дикий, Іван Кириленко, Наталія Забіла) та чимала група призначеного літературного молодняка (О. Корнійчук, М. Шеремет, А. Ключча, С. Радченко та ін.).

³ Коряк Володимир Дмитрович (*1889) — український дореволюційний діяч, політичний в'язень царських тюрем, боротьбіст. Літературний критик і історик української літератури по-революційної доби марксистського напряму. Автор багатьох статей та історично-літературних праць („На літературному фронті”, Харків, 1924, ДВУ, „Організація жовтневої літератури, Харків, 1927, вид. 2, ДВУ та ін.). Один із засновників Гарту. Різко розійшовся з М. Хвильовим і зайняв офіційно партійну позицію. Гостро поборював ВАПЛІТЕ. М. Хвильовий відповів на це знаменитим фейлетоном: „Одвертий лист до Володимира Коряка” (ВАПЛІТЕ, ч. 5, 1927). Організатор і теоретик ВУСПП'у. Пізніше арештований НКВД і зник безвісти.

⁴ Машкін Анатолій (*1883) — історик літератури вуспівського партійного напряму.

⁵ Долен'го Михайло (*1886) — поет і критик, інтелігентський поплентач партійного курсу. З фаху біолог. Наприкінці 30-х років від літератури відійшов і повернувся до свого старого фаху. В останній рік советської преса повідомила про нагороду його орденом за видатну працю в галузі біологічних наук.

⁶ Коваленко Борис — молодняківський і вуспівський критик київської групи. Вславився вульгарною й поверхковою постатвою проблеми стилю тогочасної літератури, т. зв. „пролетарського монументального реалізму”. Заарештований восени 1937 року й зник з того часу безвісти.

⁷ Якубовський Фелікс — літературний критик з невиразною позицією. Тримався часто вуспівського курсу. Арештований в середині 30-х років і зник безвісти.

⁸ „Наше сьогодні” — знаменита редакційна стаття ВАПЛІТЕ (ч. 3, 1927, стор. 131-140). Автор її правдоподібно є також М. Куліш — тодішній президент ВАПЛІТЕ. Тут уперше від імені організації обґрунтувалася суспільна й мистецька позиція ВАПЛІТЕ й давалася гостра та вбивча характеристика політиканської, антимистецької партійно-вислужницької політики ВУСПП’у. Рівночасно били по російських націоналістах, від критика А. Селівановського починаючи і М. Горким кінчаючи. У зв’язку з цим тут уперше був опублікований сумної слави скандалений лист М. Горького до О. Слісаренка.

⁹ Селівановські — зневажлива відміна прізвища А. Селівановського, відомого тоді російського критика офіційного напряму із журналу „На літературному посту”. А. Селівановський був делегатом-гостем від РАПП’у (Русская Ассоциация Пролетарских Писателей) на першому з’їзді ВУСПП, і повернувшись, написав гостропротиваплітняську, а по суті, протуукраїнську статтю: „В борбі против шовинизма” („На літературном посту”, № 4, 1927).

¹⁰ „Рецидиви вчорацького” — редакційна стаття центрально-го органу ВУСПП — „Гарт” (ч. 2-3, 1927), що була вся спря-мована проти ВАПЛІТЕ.

¹¹ Донцов Дмитро (*1883) — старий український політичний діяч, дуже популярний і впливовий тоді еміграційний публі-цист націоналістичного напряму: редактор „Літературно-Науково-го Вістника” (Львів, 1922-1933) і „Вісника”, Львів, 1933-1939), автор багатьох праць („Підстави нашої політики”, „Націона-лізм”, „Поетка українського рікордажменту”, „Криза української літератури”, „Дух нашої давнини”, „Де шукати наших історич-них традицій” та ін.), зокрема, статей, присвячених основним проблемам культурного розвитку України. Його діяльність ма-ла значний відгук в Радянській Україні. — Люксембург, оче-видно, один із офіційних партійних наглядачів за літературою.

¹² „Більшовик України” — теоретичний і політичний місячник ЦК КП(б)У.

¹³ Белінський Вісаріон (1811-1848) — видатний російський кри-тик і публіцист першої половини минулого століття, що своїми творами потужно вплинув на мистецький і суспільний світогляд цілих поколінь російської інтелігенції.

¹⁴ Білецький Олександер Іванович (*1884) — академік Укра-їнської Академії Наук, професор історії російської та західно-европейської літератури Харківського, пізніше Київського Уні-верситетів. Автор численних історично-літературних та кри-тичних розвідок в тому числі й про українську літературу.

¹⁵ Мова тут іде про Євгена Маланюка (*1897) — видатного поета пореволюційної доби, творчість якого хоч і зросла на еміграції, проте мала великий вплив та відголос і на рідних землях.

¹⁶ Савченко Яків (*1890) — поет-символіст і літературний критик. Приставши 1927 року до ВУСПП'У виявив себе противником лінії М. Хвильового й М. Зерова. Свої противалєтанські й протинеокласичні позиції він зафіксував у двох, голосних у свій час, брошурах: 1. Азіяtskyй апокаліпсис (Київ, в-во „Глобус”, 1926, стор. 46) і 2. Проти реставрації греко-римського мистецтва (Київ, в-во „Маса”, 1927, стор. 102). Після 1933 року заарештований НКВД і дальша доля його невідома.

¹⁷ Іона Вочревісущий — Микола Новицький, дивись примітку ч. 4 до п'еси „Міна Мазайло”.

¹⁸ Воронський (1884-1935) — російський критик і публіцист, засновник і редактор місячника „Красная Нояь” і голова письменницького об'єднання „Перевал”. Автор мемуарів „За живой и мертвей водой”, основоположник системи поглядів на мистецтво пореволюційної доби, що її його противники називали „воронинцю”, автор низки критичних розвідок про М. Горького, Л. Толстого, Б. Зайцева та ін. Активний троцькіст. НКВД його арештовувало кілька разів. Після останнього арешту він помер у Бутівській тюрмі в Москві.

¹⁹ „Українська Хата” (1909-1914) — літературно-громадський місячник у Києві, що входив за найближчою участю М. Шаповалу, П. Богацького, М. Євшана та ін. і купчив навколо себе політично активні, а в літературі — модерністичні сили дореволюційного українства. Супроти лояльної „Ради”, що її редактував С. Ефремов, місячник „У. Х.” займав непримирено-вороже становище. За офіційним визначенням советської історіографії „У. Х.” вважалася попередником українського фашизму. Тому всі противники ВАПЛІТЕ намагалися довести, що родовід її йде від „Української Хати”.

²⁰ Пані Русова — Софія Русова (1856-1940) — відома культурно-педагогічна і громадська діячка доби УНР і на еміграції. Професор Державного Університету в Кам'янці Подільському та Українського Вищого Педагогічного Інституту в Празі. Згадка в статті про „пані Русову” це напак на те, що вороги ВАПЛІТЕ доходять до звичайної провокації на підставі лише якої-будьдалекої і випадкової аналогії (знання, наприклад, французької мови у декого з ваплітян і у пані Русової).

²¹ Пані Старицька-Черняхівська — Людмила Старицька-Черняхівська (*1868) — українська письменниця й культурна діячка. Авторка багатьох драматичних творів: „Гетьман П. Доротенко”, „Богдан Хмельницький”, „Милост Божа”, „Перед бурею” та ін. Була притягнена до процесу СВУ (1930). Після процесу — звільнена за умовним вироком. Пізніше, на початку другої світової війни, знову заарештована і дальша її доля невідома. Політичний сенс згадки про неї той же, що й про С. Русову.

ПРИМІТКИ ДО ЗАЯВИ М. КУЛІША „ДО ГОЛОВРЕПЕРТКОМУ НКО, КОПІЯ АПО ЦК КП(б)У

¹ АПО — Агітаціонно-Пропагандний Отдел.

² Савченко Яків — критик, див. примітку на стор. 461.

³ Меженко Юрій (*1892) — критик, бібліограф, культурний діяч, керівник Науково-дослідного Інституту Книги та редактор журналу „Бібліологічні Вісті” (Київ, 1922-1930). Після 1930-го року примушений був покинути працю в українських наукових установах і переїхав до Ленінграду, де працював у Публічній Бібліотеці.

⁴ Кость Котко, дійсне прізвище — Микола Любченко (*1896) — журналіст і фейлетоніст, автор багатьох політичних гуморесок і фейлетонів. Колишній боротьбіст і редактор газети „Боротьба”. Редактор „Комунаста” (1924-1927), з 1927 року заступник редактора. В роки ліквідації боротьбістів (1933-1935) був заарештований і замкнений до концтабору Соловки. Після 1937 року доля його невідома.

⁵ Е. К. — очевидно Євген Касьяnenko, тоді головний редактор газети „Вісті ВУЦВКа”, найстаршого органу українського советського уряду. Людина не твердого характеру. В роки боротьби української національної опозиції (шумськізм) займав завжди невиразне, а скоріше, офіційно партійне становище. Після 1933 року заарештований і за неперевіреними відомостями — розстріляний.

ПРИМІТКИ ДО „ЗАПИСНИКА МИКОЛИ КУЛІША”

¹ Уривки із записника М. Куліша, лист його в справі „Міні Мазайла” і листи до Арк. Любченка взято із архіву покійного Аркадія Любченка. Знайшов їх, виписав і надіслав нам проф. славістики Торонтського Університету Юрій Луцький з ласкавою згодою Його Преосвященства Архиєпископа Мстислава.

² Очевидно, нотатка стосується п'єси Ів. Микитенка „Диктатура”, що тоді саме була написана.

³ від/др. — відділ другу. Установа при ЦК, при Обкомі чи при Міському партії, яка відає всіма справами друку й преси.

⁴ „Комуніст” — Орган Центрального Комітету КП(б)У, щоденник.

⁵ Хвиля, Андрій (*1898) — партійний публіцист. Вславився своїми статтями спрямованими проти М. Хвильового і хвильовізму. Керівник відділу друку й преси при ЦК КП(б)У. Пізніше заступник Наркома Освіти (з 1933 р.), керівник Комітету в справах мистецтв при РАДНАРКОМІ УСРР. Восени 1937 року ліквідований як „український націоналіст”.

⁶ В/П — Відділ Преси при ЦК КП(б)У.

⁷ У Скр-ка — у Скрипника, Миколи Олексійовича (1872-1933), тодішнього Народного Комісара Освіти УСРР.

⁸ К-ча — Каганович Лазар Мойсейович (*1893), тоді генеральний секретар ЦК КП(б)У.

⁹ Гр-ч — Григорович, так в близькому колі звали лише по батькові Миколу Григоровича Хвильового.

¹⁰ Налевно Арк. Любченко.

¹¹ Київ. Ст. — Київська Старина (1882-1907) — науковий місячник української історії, етнографії і літератури, що виходив у Києві. Видавався російською мовою, але містив переважно літературні твори й українською.

¹² ДРП — рос. мовою: Дом Рабочих Подростков, будинок для підлітків, колишніх безпритульних та сиріт, які переросли вже дитячий вік. Вони вже десь працювали або вчилися, але місцем їх мешкання був ДРП.

¹³ Далі не можна розібрати.

¹⁴ „Чесність з собою” один із ранніх дореволюційних романів Володимира Винниченка.

¹⁵ Дружина Арк. Любченка, артистка О. Горська.

¹⁶ „Заколот” — п'еса російського письменника Дм. Фурманова.

¹⁷ РСІ — Робітничо Селянська Інспекція, советська контрольна інституція.

¹⁸ Принцеса Турандот — п'еса італійського драматурга Карла Гоцці (1722-1806).

¹⁹ Мольєр, справжнє ім'я Жан Батіст Поклен (1622-1673) — французький драматург, творець класичної комедії, автор „Тартюфа”, „Мізантропа”, „Дон Жуана”, „Вітівки Скалена” та ін.

²⁰ Правдоподібно це нотатки-тези до виступу М. Куліша на театральному диспуті, що відбувся в Будинку Літератри ім. Блаткитного 9. III. 1931 р. У цих нотатках багато слів не можна розібрати. Всі ці нерозібріно написані слова випущено і замість них поставлено крапки.

²¹ Пропуск і крапки М. Куліша.

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТИВ М. КУЛІША ДО АРК. ЛЮБЧЕНКА

¹ Любченко, Аркадій Панасович (1899-1945) — видатний письменник, весь час близький до середовища Хвильовий — Куліш. Член Гарту (див. нижче). Член ВАПЛІТЕ, її Президії та не змінний відповідальний секретар. Член ПРОЛІТФРОНТу (див. ст. 471): Дожив до другої світової війни і залишився в Україні під час втечі большевиків. Восени 1943 р. заарештований Гестапо. Весною 1944 звільнений і вивезений у Німеччину. Помер у Бад-Кінгені (Німеччина) після тяжкої операції шлуунки. Залишив після себе цінний архів, з якого й беремо ці листи.

² Т. Дніпровський, — Іван Дніпровський, справжнє прізвище Іван Шевченко (1895-1934) — поет, прозаїк і драматург, друг М. Куліша, ще з юнацьких років. Працював тоді в державному видавництві в Харкові. Помер від сухот у Криму. Похований у Харкові.

³ Гарт — назва першої спілки пролетарських письменників пореволюційної доби, на чолі якої стояв Василь Блакитний (В. Еллан). Спілку цю організовано на початку 1923, а розпалася вона на початку 1925 року. До Гарту належали: В. Блакитний, М. Хвильовий, В. Сосюра, М. Йогансен, В. Коряк, М. Куліш, Арк. Любченко, П. Тичина, І. Дніпровський, В. Поліщук та ін.

⁴ „Квартали” — Альманах ч. I за 1924 рік. Оповідання, про яке згадав М. Куліш, називається „Чужі”, вміщено в Альманахові на стор. 125-135.

⁵ Державний Театр — Український Державний Драматичний Театр ім. Ів. Франка; засновником і режисером його був Гнат Юра. Театр перебував тоді в Харкові. Прем'єра першої п'єси М. Куліша „97” з великим успіхом ішла у цьому театрі.

⁶ „Гимбари” — стодоли, велики будівлі, де селяни складають немолочений хліб, а також зсипають зерно.

⁷ Жан — Ів. Дніпровський.

⁸ „Закс” — ЗАГС в народній вимові. (Див. примітку до „Мини Мазайло” ст. 450).

⁹ Тичина Павло Григорович (*1891) — видатний поет, член Гарту, ВАПЛІТЕ і ПРОЛІТФРОНТУ, дуже близький до середовища Хвильового — Куліша в 20-ті роки. Пізніше — академік, орденоносець, міністер освіти УСРР, член Верховної Ради і т. ін.

¹⁰ Курбас Лесь (*1887) — режисер і реформатор українського пореволюційного театру, мистецький керівник і директор театру „Березіль” (1923-1933). Пізніше — близький друг, мистецький однодумець і поставник всіх дозволених п'єс М. Куліша Заарештований НКВД 6 листопада 1933 року. Переїхав у Соловецькому концтаборі. Після літа 1937 року дальша доля його невідома.

¹¹ Мисик, Василь Олександрович (*1907) — поет і перекладач з англійських та американських поетів (Р. Бернса, Джона Дос Пассоса та ін.). Заарештований НКВД вночі з 1 на 2 грудня 1934 року, прилучений до „терористичного центру” (справа К. Буровія, Д. Фальківського, Гр. Косинки, О. Влизька та інших), пізніше вилучений із цього „центру”, засуджений окремо і засланний до концтабору. Дальша його доля невідома.

¹² Дата листа не повна, без року. З певністю встановити рік трудно. Припускаємо, що це 1927.

¹³ Аркаша — Арк. Любченко; матінка — очевидно дружина Арк. Любченка (артистка театру ім. Франка О. Горська).

¹⁴ Вульгаризм від російського слова „извините”. М. Куліш жартома часто вживав такі дуже поширені серед напівзрусифікованої української міської людності, перекручени слова, вульгаризми і в листах і в творах.

¹⁵ Так М. Куліш жартома називає свою родину, що жила тоді в Одесі.

¹⁶ Микола Григорович Хвильовий.

¹⁷ Цей лист також має тільки число і місяць. На тій підставі, що в листі йде мова про речі й події літа 1927 року (напр.: згадка про статтю „Наше сьогодні”, що з'явилася не раніше липня в 3 числі ВАПЛІТЕ за 1927 рік) ми з певністю ставимо повну дату: 25. VIII. 1927.

¹⁸ Семенко Михайль (Михайло), (*1892) — поет, провідник футуристичного напряму в українській літературі, що також називав себе „лівим фронтом у мистецтві”. Після 1934 року заарештований, і дальша його доля невідома.

¹⁹ Слісаренко, Олекса Андрійович (*1891) — поет і прозаїк. Друкуватись почав ще до революції. Належав до символістів, футуристів, до ВАПЛІТЕ і ПРОЛІТФРОНТУ. Автор низки збірок поезій і оповідань та роману „Чорний ангел”. Заарештований на початку грудня 1934 року, замкнений до концтабору на Соловках. Після 1937 року дальша його доля невідома.

²⁰ Очевидно Юрія Смолича.

²¹ Яновський, Юрій Іванович (1902-1954) — видатний український письменник, автор „Майстра корабля”, „Чотирьох шабель” та багатьох інших творів. Член ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТУ. Близький друг М. Куліша. Помер у Києві на початку цього року. Тоді був художнім редактором української Кінофабрики.

²² Шуб — директор Кінофабрики.

²³ Єдиний серед ваплітовців Гриць був Епік, Григорій Данилович (*1901) — автор „Тому сатир” і цілого ряду оповідань, повістей і романів. Член ВАПЛІТЕ і ПРОЛІТФРОНТУ. Близький до М. Куліша. Заарештований НКВД в перших числах грудня 1934 року. Засуджений з М. Кулішем в одній „справі”. Перебував на Соловках. Після літа 1937 року дальша його доля невідома.

²⁴ Про „Наше сьогодні” див. примітку на стор. 460.

ПРИМІТКИ ДО „ЛИСТИВ М. КУЛІША ДО ДРУЖИНИ” (ГРУДЕНЬ 1925 — ЛИСТОПАД 1934)

¹ Як інспектор народних шкіл і дитячих виховних закладів Народного Комісаріату Освіти України М. Куліш 1925 року часто обіздав цілі райони України. Цей і наступний лист писані саме під час одної такої подорожі. Обидва ці листи жартома підписано „Мусій Копистка”, тобто прізвищем головного героя першої і дуже тоді популярної п'еси М. Куліша „97”.

² Досі лист писано російською мовою. Далі — українською.

³⁻⁵ Цей і наступні два листи писані російською мовою. Для зручності читачів подаємо їх в перекладі українською мовою.

⁶ Аринаутов, В. А., — професор, співробітник Наркомосу України, один із редакторів місячника „Шлях Освіти”, педагогічний діяч, автор багатьох праць на педагогічні теми та автор поширених у 20-х роках підручників-читанок з української літератури. Після 1938 року заарештований і зник безвісти.

⁷ Стасюк, Текля Василівна — співробітница НКО, походила з Галичини, сусідка Кулішів.

⁸ Слабченчиха — мати Слабченка Данила Григоровича, що також працював інспектором шкіл в НКО і мешкав по сусіству з Кулішами.

⁹ Гуревич Лазар — професор якоїсь вищої школи в Харкові. Теж один із Кулішевих сусідів.

¹⁰ Пальма — приблудна собака, що пристала до будинку, де мешкав М. Куліш.

¹¹ Гончар, Артем Іванович — інспектор НКО і Кулішів сусід.

¹² Фамулевич — сусідка Кулішів, співробітниця якоїсь партійної установи м. Харкова.

¹³ Соловей — колишній безпритульний і провідник злодійської шайки в дитячому притулку, що займав увесь нижній поверх будинку, де жив М. Куліш. Красти не переставав і Куліша ненавидів за його часті відвідування будинку й розмови на суспільно-моральні та виховні теми з мешканцями притулку. З помсті за „розклад” його шайки він украв у Кулішів цінний перський килим і нахвалився іх вбити. Згодом Соловей заприязнився з Кулішем, пішов учиться, закінчив якийсь інститут і шанував М. Куліша як рідного батька.

¹⁴ Мова йде про Аркадія Любченка.

¹⁵ Московська — прізвище власниці приватної їdalyni, де М. Куліш харчувався.

¹⁶ 1926 року М. Куліш написав дві п'еси: комедійку „Хулій Хурина” й драму „Зона”. Напевно, вже частково працював і над наступною п'есою „Отак загинув Гуска”, що датована 1927 роком. До якої саме з цих п'ес стосується ця його загадка — не відомо.

¹⁷ Благбаз — Благовіщенський базар у Харкові.

¹⁸ Натирача підлоги воском.

¹⁹ Непомнящий — керівник приватної школи машинопису в Одесі. Дружина М. Куліша Антоніна Іллівна, приїхавши влітку 1926 року з дітьми до Одеси на відпочинок, вирішила водночас і вдосконалитися у писанні на друкарській машинці. Для цього вона записалася на курси Непомнящого. Звідси й всі жарти М. Куліша: „машинопищаща жона” і т. інш.

²⁰ Це кілька листівок, що іх М. Куліш написав до родини з санаторії для хворих на серце в Кисловодську (Кавказ), де він постійно лікувався.

²¹ Так жартома, називав М. Куліш місто Кисловодськ по-українськи.

²² Юрій Іванович Яновський.

²³ Лесь Курбас.

²⁴ М. Куліш, після перших масових арештів перед письменників, самогубства М. Хвильового і страшного голоду на селях у липні 1933 року покинув Харків і поїхав у рідну Таврію. Ця листівка — єдиний документ, що зберігся з цієї подорожі. Дружина драматурга свідчить, що повернувся М. Куліш ще пригніченіший. Хвороба серця так загострилася, що мусів був не-гайно, за порадою лікарів, виїхати на лікування до санаторії у Кисловодську.

²⁵ Хорли — районове містечко на березі Чорного Моря, у Таврії.

²⁶ Дуня — сестра М. Куліша.

²⁷ Коля і Груня Кругляки — сестра дружини Куліша та її чоловік.

²⁸ Невелі — родина брата дружини М. Куліша.

²⁹ Так М. Куліш жартома величав свого улюблена пса Джоя.

³⁰ ЛіМ — Література і Мистецтво — державне видавництво художньої літератури та мистецтва.

³¹ Рад. Літ. — Радянська Література — мабуть літературно-художній журнал Спілки радянських письменників України. Під час другої війни змінив назив на „Вітчизна”.

³² Що то була за стаття в „Комуністі” за 9. VII. 1934 року, про яку згадує М. Куліш, нам досі не вдалося встановити, бо в доступних нам книжковищах, цієї газети взагалі за цей рік нема. В усікому разі це була одна із багатьох статтей проти Куліша, що підготувала грунт для його ліквідації.

³³ Жан — Іван Дніпровський, що тоді лежав тяжко хворий у санаторії для сухотників у Криму.

³⁴ З київської Кінофабрики М. Куліш чекав грошей за свій кіносценарій „Парижком”, що був ухвалений до постави.

³⁵ Дальших чотири листи з санаторії для хворих на серце у Кіловодську.

³⁶ Валеріян Поліщук (*1897) — поет, колишній член „Гарту”, провідник групи „Авангард”. Заарештований НКВД на початку грудня 1934 року, засуджений до концтабору, перебував у Соловках. Після літа 1937 року дальша його доля невідома.

³⁷ Ельбрус — найвища гора на Кавказі.

³⁸ Шашлик — кавказька страва, особливим способом печена баранина.

³⁹ Зурна — дерев'яний музикальний струмент, рід дуди або нашої гуцульської трембіти.

⁴⁰ Григорій Данилович Епік.

⁴¹ Юрій Іванович Яновський.

⁴² Іван Дніпровський.

⁴³ Марія Михайлівна — дружина Івана Дніпровського.

⁴⁴ Фінкельштейн — відомий харківський лікар-кардіолог, у якого постійно лікувався М. Куліш.

⁴⁵ Це зауваження М. Куліша стосується такого епізоду: дочка М. Куліша Ольга вчилася в Харківській Консерваторії. Як і всіх студентів тоді її призначили копати буряки на село. Вона, не врахувавши небезпеки, категорично відмовилася і не поїхала на село, мотивуючи тим, що вона повинна вчитися а не копати буряки. Почалася велика справа, яка тільки випадково не закінчилася виключенням її з консерваторії. Це саме й турбувало М. Куліша.

⁴⁶ Цей жартівливий підпис взято із родинного жаргону Кулішів.

⁴⁷ Тут очевидна, можливо й навмисна помилка. У попередньому (з 21.X.) написано „дві”.

ПРИМІТКИ ДО „ЛИСТИВ МИКОЛІ КУЛІША ДО ДРУЖИНІ З ТЮРМИ І ЗАСЛАННЯ”

¹ Від 1 до 8 листа включно, тобто всі листи, що іх Куліш писав з київського НКВД, писані українською мовою. З 9 листа починаючи і до кінця, тобто всі листи, що він вислав з Соловецької в'язниці, писані російською мовою. Для зручності читачів всі ці листи подаємо в українському перекладі. При переведенні цілковито збережено специфіку мови Куліша, зокрема клічну форму — „старенько”, яку він незмінно вживав навіть у листах російською мовою. Варто відзначити також, що коли М. Куліш з цензурних причин перейшов на писання листів російською мовою, то своє ім'я він незмінно писав по-українському — „Микола”.

² Це перший лист М. Куліша до дружини з київської тюрми. Проте, це не була перша його вістка. В архіві дружини М. Куліша збереглася записка на ім'я дружини Григорія Епіка, Віри Мойсейвни, такого змісту:

Дорога Віро Мойс[євно!]
Одержав білизну і все, що принесли. Дуже дякую.
Живий і здоровий. Привіт моїм.

Куліш.

Записка ця написана хемічним олівцем на клаптику поганенького паперу розміром 8x11 см. На звороті, рукою дружини Епіка написано чорнилом: А. І. Куліш. Без дати. Правдоподібно, вона написана 17 грудня 1934 року, коли дружині Гр. Епіка вдалося, нарешті, передати йому невеличку передачу. Про це свідчить коротенький лист дружини Епіка до дружини Куліша, який подаємо цілком:

Дорога Антоніно Іллінішно!

Лише 17.XII. я змогла передати Миколі Гуровичу вашу передачу. Раніше це ніяк не можна було зробити. Передаю Вам від нього записку.

Скорі будуть в Харкові, тоді розкажу.
Поки привіт всім вашим.

Вера.

³ Цього листа М. Куліш писав тоді, коли заплянована НКВД справа „Всеукраїнського бортівського терористичного центру” була вже йому нав’язана і в належності до проводу якого він уже „признався”. Це речення з листа М. Куліша має в собі потрійний сенс: а) підкреслено — злобну іронію над тією ролею і становищем, в яке його постановила слідча машина НКВД; б) глибоку батьківську тривогу й страх перед імовірною репресією дітей та вишукування способу їх оборони; в) нарешті, звичайний спосіб кожного советського в’язня, офіційним шляхом (бо інший був виключений) поінформувати родину, які обвинувачення йому поставлено.

⁴ В. М. Омельченко — дружина Гр. Епіка.

⁵ Увертюра „Егмонт” і „Патетична Соната” — твори Бетговена.

⁶ Квартира, де родина Куліша, мала чотири кімнати й кухню. За місяців два після арешту, за розпорядженням тодішнього кербуда „Слово”, поганенського поета Антона Дикого (який, звичайно, виконував тільки накази влади, родину Куліша (4 душі) впакували в одну кімнату, в другу — вселили родину теж арештованого письменника В. Підмогильного (3 душі), останні дві зайняв третєрдній письменник Плахтів, Іван Олексійович, людина совісна й чесна. Дружина повідомила Куліша лише, що живе в одній кімнаті, але ні причин ані подробиць цього не мала змоги з'ясувати йому.

⁷ У листі написано „тебе”.

⁸ Ані годинника, ані золотих зубів, що їх Куліш вирішив був передати родині, з НКВД не передали, хоч від Куліша все це забрали для передачі.

⁹ Це був останній лист з київського НКВД. М. Куліш знов, що його незабаром відправлять кудись у концтабір, тому він просив дружину конче приїхати.

¹⁰ М. Куліш таким способом вивідував, чи висилають його родину з Харкова і куди.

¹¹ Це речення належить до тих звичайних і зрозумілих в умовах ув'язнення цензурно-відчіпних фраз, які М. Куліш час від-часу кидає у своїх листах (Див. листи: 19, 29, 35, 39).

¹² Ця офіційна мова М. Куліша — в'язня суворої самотньої келії Соловецької тюрми — промовляє з його листів особливо трагічно. У ній виразно бринить: гірка іронія, злоба й тяжкий смуток над безпросвітньою долею його дітей.

¹³ Глинка Михайло Іванович 1804-1857) — великий російський композитор українського роду. „Жайворонок” один із багатьох його дуже популярних романсів.

¹⁴ На оригіналі цього листа стоїть дата: 12.VI.36. Це є, безумовно, помилка М. Куліша. Ця дата не відповідає ані змісту листа, ані логічній та змістовій пов’язності з попередніми та наступними листами. Тому ми, керуючись виключно змістом листа його пов’язанням логічним з попереднім і наступним листами, на свою відповідальність дату цього листа міняємо на 12.VII.36.

¹⁵ Корнійчук Олександер Євдокимович (*1905) — сучасний драматург. Його п’єса „Платон Кречет” вперше було поставлено в 1935 р., в театрі ім. Франка в Києві, і в МХАТ ім. Горького у Москві, отже після ув’язнення М. Куліша. Звідси зрозуміло його велике зацікавлення цією невідомою йому театральною новиною.

¹⁶ „Вершники” — повість Юрія Яновського. Вийшла з друку після арешту М. Куліша. Нова річ друга й улюблених мистця слова не могла не цікавити його в самотньому далекому ув’язненні.

¹⁷ Липова Роща — відпочинкова місцевість у 15 кілометрах від Харкова.

¹⁸ Поліна Василівна Невель — мати дружини М. Куліша.

¹⁹ Олімпія Константинівна — здається давня знайома й співробітниця М. Куліша ще в Одеському Відділі Народної Освіти. Естановити прізвище цієї відважної, як на советські умови, жінки тепер неможиво.

Листи М. Куліша, що їх тут друкуємо, це майже всі, що збереглися. Оригінали листів до Аркадія Любченка зберігаються в архіві А. Любченка. Там же зберігаються записники М. Куліша, його заява до Головреперктому та деякі інші ще недруковані листи й нотатки. Оригінали листів М. Куліша до дружини, як і ще кілька недрукованих листів та інших матеріалів і документів, зберігаються в приватному архіві Антоніни Іллівни Куліш. Листи подано в хронологічному порядку й пронумеровано.

Недописані та скорочені слова і дати в листах доповнено з застеженням їх в тексті. Виправлення помилок, зміни помилкових дат, пропущення нерозбірливих слів — пояснено в примітках або в тексті.

ПРИМІТКИ ДО „СПОГАДІВ” АНТОНІНИ КУЛІШ

¹ „Вольноопределяючийся” — військовий стан, звання „нижнього чину” в старій царській армії, що користався певними привileями. Належало це звання інтелігентній молоді обов’язково з освітнім цензом.

² Цього романа М. Куліш не закінчив. Незакінчений рукопис його довго зберігався в архіві драматурга. Згинув він, мабуть, осітально під час останньої евакуації родини М. Куліша з Харкова вліті 1943 р.

³ Відділ Народної Освіти — адміністративна обласна установа, що відала й керувала всією сіткою освіти й культури.

⁴ Шумський Олександер — колишній, до вліття в КП(б)У, видатний провідник боротьбістів, що зформувалися з лівої течії української партії соціялістів-революціонерів. На посаді наркома освіти багато зробив для розвитку і зміцнення української науки, культури і мистецтва, одверто боровся проти централістично-русифікатської політики Москви. З 1923 по 1928 (рік виїздики його з України) очолив українську національну опозицію („шумськізм”). На початку 1933 року був обвинувачений у керівництві українською підпільнюю „націоналістичною організацією”, і засуджений до концетраційного табору, а після 1937 року, правдоподібно, розстріляний.

⁵ Марджанішвілі Коте (на російській сцені відомий, як Константін Александрович Марджанов) (1873-1932) — відомий грузинський режисер. Почав свою артистичну діяльність у 90 роках минулого століття в грузинському театрі, яким керував Ладо

Месхишвілі. Згодом переїхав до Петербургу та Москви, де працював у російському театрі. 1922 року повернувся на батьківщину вже всіма визнаним актором і заснував Державний Театр ім. Руставелі, яким керував до 1928 року. У цьому році покинув Театр ім. Руставелі й заснував новий, що називався вже „Театр ім. Марджанішвілі”, яким керував до самої смерті.

⁶ ВАПЛІТЕ — Вільна Академія Пролетарської Літератури. Утворилася з кращих і вже визнаних письменників у листопаді 1925 року. Творцем, теоретиком і організатором її був М. Хвильовий. На перших річних зборах ВАПЛІТЕ в листопаді 1926 року Миколу Куліша одноголосно обрали Президентом і на цій почесній посаді він був до часу ліквідації ВАПЛІТЕ — 14 січня 1928 року. До ВАПЛІТЕ належали такі письменники: М. Бажан, В. Вражливий, О. Громів, О. Демчук, Ів. Дніпровський, О. Довженко, Ол. Досвітній, Гр. Епік, П. Іванов, М. Йогансен, Л. Квітка, Г. Коляда, М. Куліш, Г. Коцюба, О. Копиленко, А. Лейтес, Арк. Любченко, М. Майський, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, Д. Фельдман, Г. Шкурупій, М. Хвильовий, Ю. Яновський.

⁷ УТОДІК — Українське Товариство Драматургів і Композиторів. Засноване було, мабуть, літом 1926 року. Мета його — захищати авторські права драматургів і композиторів, наглядати за вчасним і правильним відрахуванням гонорарів від вистав, видавати нові драматичні та музичні твори і, в скрутний час, допомагати драматургам і композиторам.

⁸ „Літературний Ярмарок” — альманах-місячник, що виходив регулярно цілій 1929 рік. Вийшло 12 книжок розміром пересічно 300 сторінок кожна. Засновниками його були ті письменники, що перед тим належали до ВАПЛІТЕ, і в той часували себе позагруповими. Провідна роль належала М. Кулішеві, М. Хвильовому, П. Тичині, Ю. Яновському та іншим.

⁹ ПРОЛІТФРОНТ — назва нової літературної організації, що виникла в листопаді 1929 року й проіснувала до 19 січня 1931 року, коли з наказу партії була ліквідована. У проводі її стояли: М. Хвильовий, М. Куліш, Арк. Любченко, М. Яловий, І. Момот, П. Тичина, Ю. Яновський. Місячник, за тією ж самою назвою, редагували: перших два числа (квітень і травень 1930 року): М. Куліш, Арк. Любченко, І. Момот, П. Панч, І. Сенченко, останні шість чисел (червень, липень, серпень, вересень, жовтень і листопад 1930 року) виходив за редакцією І. Момота, Арк. Любченка, М. Хвильового.

¹⁰ Про А. Хвилю див. примітку на стор. 462.

¹¹ Про цей переклад „Патетичної сонати” німецькою мовою див. коментар до „Патетичної сонати” на стор. 456-457.

¹² „Поворот Марка” М. Куліш читав у Літературному Клубі ім. Блакитного на численних зборах письменників, артистів і взагалі прихильників літератури. П'єса та особисте неповторно-артистичне читання автора справили на присутніх велике враження. Відбулася довга і в основному прихильна до автора дискусія. Проте, дозволу на виставу й ця п'єса не дістала.

¹³ Яловий Михайло, літературний псевдонім Юліян Шпол (*1891) — автор твору „Золоті лисенята” та багатьох інших оповідань. Колишній боротьбіст. Близький друг М. Хвильового й М. Куліша. Колишній віце-президент ВАПЛІТЕ, головний редактор Державного видавництва, публіцист і громадський діяч.

¹⁴ Соколянський Іван Панасович (*1889) — професор, дійсний член Харківського Науково-Дослідного Інституту Педагогіки, викладач на факультеті соціального виховання Харківського Інституту Народної Освіти, директор будинку сліпоглухонімих. Після арешту в 1934 році доля його невідома.

¹⁵ Є припущення, що тут пам'ять зраджує авторці. Цілий ряд сучасників-харків'ян твердять, що партійна чистка письменників відбувалася не в клубі ХПЗ, а в Літературному Клубі ім. Владимира на Каплунівській вул. ч. 2.

¹⁶ Чередник Марія — українська комуністка, дружина командувача Української Військової Округи, командарма першої ранги М. Дубового. Загинула разом з чоловіком у добу сховського терору наприкінці 1937 року.

¹⁷ За свідченням дружини драматурга п'есу „Такі” М. Куліш написав у другій половині 1934 року і щоденно потроху ще опрацьовував її. Під час обшуку, 8 грудня, агенти НКВД із рукописних матеріалів забрали чомусь тільки цю останню п'есу М. Куліша.

¹⁸ Місцевком — в даному контексті: місцевий комітет профспілки письменників.

¹⁹ Вухналь Юрій (справжнє прізвище — Ковтун Іван (*1906), молодий гуморист і повістяр. Належав до літературного об'єднання „Молодняк”, а пізніше до „Пролітфронту”. Після 1934 року заарештований НКВД, і дальша доля його невідома.

²⁰ Пешкова, Єкатерина Павловна, перша дружина Максима Горького, працювала в „Товаристві допомоги політичним в'язням”, яке діяло в ССР на правах делегації „Міжнародного Комітету Червого Хреста”.

БІБЛІОГРАФІЧНІ МАТЕРІЯЛИ ДО ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТИ МИКОЛИ КУЛІША

Рецензії і статті

- Дніпровський І. в. (Рецензія на „97”) — „Червоний Шлях”, Харків, 1925, ч. 6-7, стор. 335-336.
- Смоляч Ю. (Рецензія на „97”) — „Нова Книга”, 1925, ч. 4-6, стор. 42.
- Доленго М. 1924 (Наші літературні здобутки). — „Нова Громада”, 1925, ч. 1, стор. 12-16.
- Хмурый В. Микола Куліш. — „Нове Мистецтво”, 1925, ч. 3.
- Б. (Рецензія на „97”) — „Сільський Театр”, 1926, ч. 1, (березень), стор. 40.
- — — (Рецензія на „97”). — „Знання”, 1926, ч. 3., ст. 26.
- С. Ю. (Рецензія на „Хулій Хурина”) — „Сільський Театр”, 1926, ч. 10, стор. 43.
- Сірий Дорош. (Рецензія на „97”). — „Селянський Будинок”, 1926, ч. 11, стор. 72.
- Микитенко І. (Рецензія на „Хулій Хурина” — „Молодняк”, Харків, 1927, ч. 2, стор. 106-107.
- Б. Л. (Рецензія на „Хулій Хурина”). — „Сільський Театр”, 1927, ч. 1, стор. 39-40.
- Капустянський І. З художніх новин про вчителство. — „Народний Учитель”, 1927, ч. 18.
- Новицький Мик. Торбина реготу, або сто найновіших анекдотів. — „Культура і Побут” (додаток до газети „Вісті”), 1927, ч. 1.
- Новицький Мик. Доповідь на секції журналістики всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників. — Стенографічний звіт, ДВУ, 1927, стор 123-133.
- Смоляч Ю. Драматичне письменство наших днів (огляд). — „Червоний Шлях”, Харків, 1927, ч. 4, стор. 153-169.
- Доленго М. Післяжовтнева українська література. — „Червоний Шлях”, Харків, 1927, ч. 11, стор. 154-172.
- Новицький Мик. Шлях сучасної сатири. — „Молодняк”, 1927, ч. 9, стор. 83-100.
- Річицький А.нд. Дещо про епоху, про сатиру, про критику та класну даму. — „Комуніст”, 1927, ч. 36.

- Х в и ль о в и й** М. „Соціологічний еквівалент” трьох критичних оглядів. — „Валліте”, 1927, ч. 1, стор 80-101.
- Ш е в ч е н к о** Иона. Ножиці в театрі (до підсумків сезону). — „Критика”, журнал-місячник марксистської критики та бібліографії, 1929, ч. 6 (17), стор. 96-117.
- С е л и в а н о в с ь к и й** А. В борбі против шовинизма (Литературная ситуация на Украине). — „На литературном посту”, двухнедельный журнал марксистской критики, Москва, 1927, ч. 4, стор. 41-46.
- В и ш н я** Оста п. Интермедія. — „Літературний Ярмарок”, Харків, 1929, книга шоста (136), стор. 97-99.
- Г р у д и н а** Д. Микола Куліш — драматург. — „Критика”, 1931, ч. 11-12, стор. 94-124.
- Г р у д и н а** Д. Про театральний диспут в Будинку Літератури М. Блакитного (9. III. 1931). — „Літературна газета”, 1931, ч. 10.
- Л и т о в с к и й** О. К началу театрального сезона. — „Правда”, Москва, 8. септемврі 1931.
- Р е з ник о в** Е., **В а с илько в с к и й** Г., **Е р у х и м о в и ч** И., **Б о г о в о й** И., **Н а з а р о в** А. Неудавшаяся патетика (Пьеса „Патетическая соната” Н. Кулиша в Камерном Театре). — „Правда”, Москва, 9 февраля 1932.
- У краинец**. О „Патетической сонате” Кулиша. — „Правда”, Москва, 4 марта 1932.
- Н о в и ц ь к и й** М и к о л а. На ярмарку. Критичні нотатки. Видавниче Т-во „Пролетарський письменник”, „Гарт”, 1930, стор. 70.
- Н о в и ц ь к и й** М и к. Кулиш Микола Гуревич. — „Літературная Энциклопедия”, Москва. Издательство Коммунистической Академии, 1931, т. 5, стор. 715-717.
- W o l f F r i e d r i c h**. Die Beethovensonate, Ein Stueck aus der Ukraine 1917, von Mikola Kulisch. Deutsche Buehnenfassung von Fridrich Wolf. Fischer Verlag A. G., Berlin, 1932.
- Г о р д и н с к и й** С. — Ідеї на ешафоті. Драми Миколи Куліша. „Краківські Вісти” 18 жовтня 1942 р. Ч. 232 (679).
- — — — — Справа Миколи Куліша. (З нагоди видання „Патетичної сонати”). — „Наши Дні”, Львів, 1943, червень, ч. 6, стор. 15.
- Ю Г.** (Рецензія) — М. Куліш, Патетична соната, Укр. В-во, Львів — Краків, 1943, „Наши Дні”, Львів, 1943, ч. 6.
- Я н і в В о л од и м и р**. „Народний Малахій” (З нагоди нової прем'єри в Авгсбурзі). — „Українська Трибуна”, Мюнхен, 27 жовтня 1946.
- Ш е в ч у к** Г. „Народний Малахій” Жана Жіроду. — „Українська Трибуна”, за 14 і 17 жовтня 1948, чч. 67 і 68.
- Ш е р е х** Ю. Дискусія в мистецькому сальоні, якої і якого в нас нема. — „ТЕАТР”, Мюнхен — Авгсбург, 1946, ч. 2, червень-липень, стор. 2-10.

Шерех Ю. Don Quijetti ist unter uns. — „Thema”, Zeitschrift fuer die Einheit der Kultur, Muenchen, 1949, № 4, S. 17-20.

Подоляк Б. Четвертий героїчний вчинок А. Таїрова. — „Сучасна Україна”, Мюнхен, 1951, ч. 17, стор. 9.

Костюк Григорій. Микола Г. Куліш. — „Київ”, журнал літератури й мистецтва. Філадельфія, 1953, ч. 2, стор. 97-105.

Гординський С. Справжній „Народній Малахій”. — „Київ”, журнал літератури й мистецтва, Філадельфія, 1953, ч. 4, стор. 191-195.

Hordynsky S. Ideas on the Scaffold. — Mykola Kulisch and his Sonata Pathetique. — „The Ukrainian Quarterly”, New York, 1949, Volume V, Number 4.

Дивнич Юрій. Два Малахії. — „Свобода”, Нью-Йорк, 1953, 27 березня.

Гришко В. І. — Де сходяться дороги (Микола Куліш і його творчість у світлі історичної правди).

„Український Прометей”, Детройт, 1954 р., грудень, чч. 48, 49, 50, 51.

Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917-1927). Т. I, біо-бібліографічний, ДВУ, 1928, „Куліш Микола Гур'євич”, стор. 272-274.

„Нові українські письменники”. „Життя й Революція”, 1927, ч. 6.

З М И С Т

	Ст. 5
Портрет Миколи Куліша	5
Ч а с т и н а п е р ш а	
НАРОДНІЙ МАЛАХІЙ. Трагедійне	9
МИНА МАЗАЙЛЮ. Комедія	105
ПАТЕТИЧНА СОНATA. Драма	205
Ч а с т и н а д р у г а	
Критика чи прокурорський допит?	295
Заява Миколи Куліша до Головреперктому НКО, копія АПО ЦК КПБУ	307
Із записника Миколи Куліша	308
Листи Миколи Куліша до Аркадія Любченка	314
Листи Миколи Куліша до дружини	323
Ч а с т и н а т р е т я	
Антоніна Куліш: Спогади про Миколу Куліша .	365
Григорій Костюк: Біографічна довідка . . .	434
Ч а с т и н а ч е т в е р т а	
Григорій Костюк: Коментарі, додатки і примітки .	441
Бібліографічні матеріали . . .	473

ЦІНА \$ 3.50